

DZIENNIK URZĘDOWY

WOJEWÓDZTWA POMORSKIEGO

Gdańsk, dnia 21.02.2024 r.

Poz. 940

UCHWAŁA NR LVIII/539/2024 RADY POWIATU KARTUSKIEGO

z dnia 26 stycznia 2024 r.

w sprawie przyjęcia „Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Kartuskiego na lata 2023-2026”

Na podstawie art. 87 ust. 3 i 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2022 r. poz. 840 oraz z 2023 r. poz. 951 i 1688), po uzyskaniu opinii Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku znak: RD.5120.15.2023.SS z dnia 15 stycznia 2024 roku

uchwała się, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się do realizacji „Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kartuskiego na lata 2023-2026”, stanowiący załącznik do uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Zarządowi Powiatu Kartuskiego.

§ 3. Uchwała wchodzi w życie po upływie 14 dni od dnia ogłoszenia w Dzienniku Urzędowym Województwa Pomorskiego.

Przewodniczący Rady

Mieczysław Woźniak

Uzasadnienie

projektu uchwały w sprawie przyjęcia „Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Kartuskiego na lata 2023-2026”

Obowiązek sporządzenia powiatowego programu opieki nad zabytkami nakłada na powiat art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2022 r. poz. 840 z późn. zm.).

Program ma na celu:

- 1) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- 2) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- 3) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- 4) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- 5) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- 6) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Powiatowy program opieki nad zabytkami przyjmuje rada powiatu, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków i jest ogłaszany w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Z realizacji programu Zarząd Powiatu sporządza, co 2 lata, sprawozdanie, które przedstawia Radzie Powiatu.

W budżecie na lata 2024 – 2026 powinny zostać zabezpieczone środki na realizację programu.

Opracowała:

Iwona Gołaszewska

Konserwator Zabytków Powiatu Kartuskiego

Załącznik do uchwały
nr LVIII/539/2024
Rady Powiatu Kartuskiego
z dnia 26 stycznia 2024 r.

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU KARTUSKIEGO NA LATA 2023-2026

Kartuzy, grudzień 2022 – wrzesień 2023

Opracowanie:
Iwona Gołębiewska

Spis treści

1. Wstęp	3
2. Podstawa prawna opracowania powiatowego programu opieki nad zabytkami	5
3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce	5
3.1. Obowiązek konstytucyjny ochrony zabytków	5
3.2. Zasady ochrony dziedzictwa kulturowego w świetle ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami	6
3.3. Zadania powiatu z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego	8
3.4. Inne uregulowania prawne	9
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	11
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami	11
4.1.1 Strategia Rozwoju Kraju 2030	11
4.1.2. Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030	12
4.1.3. Narodowa Strategia Rozwoju Kultury	14
4.1.4. Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami	15
4.2. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa	17
4.2.1. Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030	17
4.2.2. Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Pomorskiego	20
4.2.4. Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2021-2024	21
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	23
5.1. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu	23
5.1.1. Lokalna Strategia Rozwoju Obszaru Szwajcarii Kaszubskiej na lata 2016-2024	23
5.1.2. Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kartuskiego 2040	24
5.1.3. Gminne Programy Opieki nad Zabytkami	25
5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego powiatu	26
5.2.1. Charakterystyka powiatu	26
5.2.2. Zarys historii powiatu	27
5.2.3. Krajobraz kulturowy	33
5.2.4. Zabytki nieruchome	36
5.2.6. Zabytki ruchome	61
5.2.7. Zabytki archeologiczne	62
5.2.8. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych	72
5.2.9. Dziedzictwo niematerialne	73
5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony	75
5.3.1. Wykaz zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków	75

5.3.2. Wykaz zabytków ruchomych wpisanych do rejestru zabytków.....	80
5.3.3. Wykaz stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków.....	81
5.3.4. Parki kulturowe.....	83
5.3.5. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego.....	83
5.4. Zabytki na terenie powiatu ujęte w gminnych ewidencjach zabytków.....	84
5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla powiatu.....	88
5.5.1. Stanowiska archeologiczne.....	88
5.5.2. Zabytki nieruchome.....	89
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego powiatu. Analiza szans i zagrożeń.....	135
7. Założenia programowe.....	136
8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami.....	139
8.1. Instrumenty prawne.....	139
8.2. Instrumenty koordynacji.....	139
8.3. Instrumenty finansowe.....	139
8.4. Instrumenty społeczne.....	139
8.5. Instrumenty kontrolne.....	139
9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami.....	140
10. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami.....	140
10.1. Publiczne źródła finansowania.....	140
10.2. Środki pomocowe.....	142
11. Realizacja i finansowanie przez powiat zadań z zakresu ochrony zabytków.....	143

1. Wstęp

Powiat kartuski położony jest niemal w całości na niezwykle atrakcyjnym pod względem krajobrazowym Pojezierzu Kaszubskim. Obszar ten nazywany Szwajcarią Kaszubską charakteryzuje się przepięknym, urozmaiconym krajobrazem, który współtworzą liczne, pokryte lasami wzniesienia, rynnowe jeziora oraz meandrujące w głębokich jarach rzeki. Pośród malowniczego pejzażu odnaleźć możemy prawdziwe skarby historii: Kartuzję Gdańską – zespół poklasztorny w Kartuzach, zespół ponorbertański w Żukowie, kamienne kręgi Gotów w Węsiarach, liczne zespoły dworsko-parkowe oraz urokliwą, tradycyjną zabudowę wsi kaszubskich.

Powiat kartuski zajmuje powierzchnię 1121 km². Graniczy z powiatami: wejherowskim, lęborskim, bytowskim, kościerskim, gdańskim i miastami na prawach powiatu: Gdańsk i Gdynia. Położony jest w centralnej części Pojezierza Kaszubskiego; w odległości 35 km od Gdańska, 55 km od Kościerzyny. Jest jednym z 20 powiatów województwa pomorskiego - dziewiątym co do wielkości. Posiada dobre połączenia komunikacyjne z Trójmiastem i sąsiednimi powiatami. Przez powiat kartuski przebiegają dwie ważne rzeki województwa pomorskiego: Łeba i Słupina. Na obszarze powiatu mają swe źródła dwie inne rzeki: Radunia i Wierzyca. Stolicą powiatu są Kartuzy, w których mieszka blisko 17 tys. ludzi. Powiat kartuski dzieli się na osiem gmin: Chmielno, Kartuzy, Przodkowo, Sierakowice, Somonino, Stężyca, Sulęcyno i Żukowo. Powiat ma charakter rolniczo – turystyczny. Ogólna powierzchnia lasów wynosi blisko 30%, zaś terenów rolnych 56%. Blisko połowę ogólnej powierzchni powiatu kartuskiego (48,3%) stanowią obszary podlegające różnym formom ochrony: Kaszubski Park Krajobrazowy oraz 14 rezerwatów przyrody o łącznej powierzchni 847,96 ha.

Wartość turystyczną powiatu mierzy się, oprócz malowniczych krajobrazów, zadbanymi zabytkami, które tworzą niepowtarzalny charakter, przyciągając turystów.

Duże znaczenie krajoznawcze ma także tradycja kaszubska, która jest kultywowana od wieków przez mieszkańców powiatu. Kaszubi zachowali do dziś swój język i obyczaje oraz mają własną literaturę. Od niepamiętnych czasów przywiązani są do swojej ojczyzny, stworzyli na tych ziemiach barwną, niepowtarzalną kulturę. Kultura kaszubska stanowi trwałą podwalinę kreowania tożsamości kulturowej regionu i w sposób istotny wzbogaca współczesną wielokulturowość Pomorza.

Wszystkie te czynniki: kultura i tradycja kaszubska, położenie geograficzne oraz zabytki tworzą niepowtarzalny produkt turystyczny, który jest ogromnym atutem powiatu i który stanowi punkt wyjścia w jego rozwoju. Wobec powyższego ważnym zadaniem dla powiatu winno być połączenie promocji środowiska naturalnego z promocją zasobów dziedzictwa kulturowego i kulturą kaszubską.

Aby zachować to bogate dziedzictwo kulturowe opracowano Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami, który jest elementem polityki samorządowej odnośnie zabytków na terenie powiatu. Odnosi się zarówno do zasobów powiatu jak i tych, które stanowią własność innych podmiotów. Podstawowym i strategicznym działaniem w tym zakresie jest wdrażanie rozwiązań, mających zapewnić zachowanie zabytków i ich zrównoważone wykorzystanie do rozwoju.

Dotychczas Powiat Kartuski realizował zapisy *Programu Opieki* poprzez szereg działań mających na celu zachowanie materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego z terenu powiatu w postaci dofinansowywania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, a także prowadzenia aktywnej promocji zabytków oraz kultury naszego regionu.

W okresie 2019-2022 Rada Powiatu Kartuskiego przyznała środki na wsparcie posiadaczy obiektów zabytkowych w opiece nad zabytkami w łącznej wysokości 880.425,83 zł.

- 38.000,00 zł Parafii Rzymskokatolickiej p.w. Św. Jana Chrzciciela w Mirachowie na wymianę podłogi, częściową wymianę stopni wraz z brakującymi częściami balustrady na chór, renowację belek głównych podtrzymujących cały chór wraz z uzupełnieniem brakujących dwóch słupów w kościele parafialnym w Mirachowie,

- 59.000,00 zł Parafii Rzymskokatolickiej p.w. Wniebowzięcia N.M.P w Żukowie na prace konserwatorskie i restauratorskie przy dwóch ołtarzach: ołtarzu św. Rodziny i ołtarzu św. Barbary w kościele filialnym p.w. Św. Jana Chrzciciela w Żukowie,

- 33.000,00 zł Parafii Rzymskokatolickiej p.w. Wniebowzięcia NMP w Kartuzach na prace konserwatorskie i restauratorskie obrazu "Św. Augustyn" z Kolegiaty Kartuskiej,

- 50.000,00 zł Parafii Rzymskokatolickiej p.w. Św. Józefa w Pomieczynie I etap remontu oraz konserwacji elewacji kościoła parafialnego św. Józefa w Pomieczynie polegający na rozebraniu obicia drewnianej ściany północnej kościoła, impregnacji elementów drewnianych, ołaceniu ściany północnej, wymiany stolarki okiennej, wymiany konstrukcji drewnianej ściany północnej (rygle, słupy, podwalina) oraz wymianie orynnowania i obróbek blacharskich w kościele parafialnym,

- 100.000,00 zł Parafii Rzymskokatolickiej p.w. Trójcy Świętej i Wszystkich Świętych w Goręczynie na renowację, restaurację, konserwację, czyszczenie i dezynsekcję prospektu organowego, odtworzenie zniszczonych elementów prospektu organowego oraz szafy organów, wykonanie nowej konstrukcji nośnej wiatrowni prospektu organowego znajdującego się w kościele parafialnym w Goręczynie,

- 100.000,00 zł Parafii Rzymskokatolickiej p.w. Św. Józefa w Pomieczynie na II etap remontu oraz konserwacji elewacji kościoła polegający na rozebraniu obicia drewnianych ścian zachodniej i południowej kościoła, impregnacji elementów drewnianych, ołaceniu ścian zachodniej i południowej, wymianie stolarki okiennej, wymianie konstrukcji drewnianej ścian zachodniej i południowej (rygle, słupy, podwalina), wymianie orynnowania i obróbek blacharskich, renowacji cokołu kamiennego ścian zachodniej i południowej, restauracji i renowacji stolarki drzwiowej w kościele parafialnym w Pomieczynie,

- 6.000,00 zł Parafii Rzymskokatolickiej p.w. Św. Jana Chrzciciela w Mirachowie na budowę instalacji kanalizacji deszczowej dla odprowadzenia wody deszczowej z dachu kościoła do urządzeń chłonnych z wykonaniem izolacji pionowej przeciwwodnej ścian fundamentowych w kościele parafialnym w Mirachowie,

- 7.500,00 zł Parafii Rzymskokatolickiej p.w. Wniebowzięcia NMP w Kartuzach na remont wnętrza Eremu w dawnej Kartuzji Gdańskiej w Kartuzach - wykonanie instalacji elektrycznej w Kartuzach,

- 50.000,00 zł Parafii Rzymskokatolickiej p.w. Wniebowzięcia NMP w Żukowie na prace konserwatorskie i restauratorskie przy ołtarzu głównym z kaplicy p.w. Św. Jana Nepomucena w Żukowie,

- 90.000,00 zł Parafii Rzymskokatolickiej p.w. Świętych Apostołów Piotra i Pawła, 83-333 Chmielno, ul. Gryfa Pomorskiego 41 na wymianę pokrycia dachu w kościele p.w. Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Chmielnie,

- 85.000,00 zł Parafii Rzymskokatolickiej p.w. Wniebowzięcia N.M.P., 83-300 Kartuzy, ul. Klasztorna 3 na remont wnętrza Eremu w dawnej Kartuzji Gdańskiej w Kartuzach - prace konserwatorskie i restauratorskie ścian i sklepień,

- 41.500,00 zł Parafii Rzymskokatolickiej p.w. Św. Jana Ewangelisty, 83-331 Przyjaźń, ul. Spacerowa na prace konserwatorskie przy elementach zabytkowych, z których ma powstać ołtarz główny w kościele p.w. Św. Jana Ewangelisty w Przyjaźni,

- 111.985,00 zł Parafia Rzymskokatolicka p.w. Św. Józefa, 83-305 Pomieczyno, ul. Kartuska 8 na remont oraz konserwacja elewacji kościoła p.w. Św. Józefa w Pomieczynie,

- 60.000,00 zł Parafia Rzymskokatolicka p.w. Świętych Apostołów Piotra i Pawła, 83-333 Chmielno, ul. Gryfa Pomorskiego 41 na remont dachu w kościele p.w. Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Chmielnie,

- 48.440,83 zł na naprawę pokrycia dachu, odnowienie elewacji oraz uzupełnienie ubytków i konserwację lica cegły w dawnej wieży ciśnień w Kartuzach.

Promocję materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego, Powiat Kartuski realizował poprzez publikowanie opracowań, map, przewodników, albumów, biuletynów, wydawnictw muzycznych, a także dodrukowywanie wcześniejszych wydawnictw, w których dokumentuje się i popularyzuje materialne i niematerialne dziedzictwo naszego regionu (język, zwyczaje, tradycje kulinarne i muzyczne), a także przez organizowanie bądź dofinansowanie organizacji różnego rodzaju imprez kulturalnych m.in. Majówka z Józefem Wybickim (Będomin – Sikorzyno), Dożynki Powiatu Kartuskiego, Powiatowo – Gminne Uroczystości Narodowego Święta Niepodległości w Kartuzach, Szwajcaria Kaszubska w muzycznych podróżach.

Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kartuskiego stanowi punkt wyjścia do stworzenia możliwości współpracy między powiatem i gminami oraz właścicielami zabytków w celu jak największej dbałości o nasze wspólne dziedzictwo kulturowe, a także wypromowanie go w kraju i za granicą jako atrakcyjnego produktu turystycznego. Dobrze zachowane historyczne zespoły zabudowy i liczne zadbane zabytki, zaadaptowane do współczesnych celów świadczą o gospodarności i pracowitości ich posiadaczy, o zakorzenieniu w historii i tradycjach. Poczucie stabilności pomaga w rozwoju gospodarczym, do którego znakomicie wykorzystać można potencjał jakim dysponują zabytki.

Pamiętać jednak należy, że nie wartość ekonomiczna jest najważniejszym aspektem podejmowania działań na rzecz zachowania wspólnego dziedzictwa kulturowego. Ważniejszym niż dochód pozyskiwany z zabytków jest ich wartość historyczna, edukacyjna, estetyczna i tożsamościowa. Dbanie o te wartości jest dużo ważniejsze dla społeczności lokalnej, ponieważ dziedzictwo kulturowe odzwierciedla jej tożsamość i dumę ze swoich korzeni. Dbałość o zabytki wpisuje się również w nowoczesny nurt ekologiczny, który opiera się na ekonomii zasobowej i środowiskowej, której celem jest obniżenie zapotrzebowanie na nowe zasoby i energię, potrzebne do produkcji nowych materiałów budowlanych.

Niniejszy Program Opieki opracowany został na cztery lata (2023-2026) i będzie cyklicznie aktualizowany. Dwa lata od ogłoszenia w Dzienniku Urzędowym Województwa Pomorskiego Zarząd Powiatu Kartuskiego sporządzi sprawozdanie z jego wykonania, które przedstawi Radzie Powiatu.

Ilekrót w tekście jest mowa o Programie Opieki, oznacza to Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kartuskiego na lata 2023-2026.

2. Podstawa prawna opracowania powiatowego programu opieki nad zabytkami

Podstawą prawną niniejszego opracowania jest art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami¹.

Program Opieki Nad Zabytkami Powiatu Kartuskiego na lata 2023-2026 na celu:

- 1) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- 2) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- 3) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- 4) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- 5) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- 6) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce

3.1. Obowiązek konstytucyjny ochrony zabytków

Na obowiązek ochrony zabytków wskazuje Konstytucja Rzeczypospolitej Polski z dnia 2 kwietnia 1997 roku² W myśl art. 5 Konstytucji „Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego (...)”. Natomiast art. 6 mówi o tym, że „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”. Art. 73 zapewnia wolność korzystania z dóbr kultury. Art. 82 Konstytucji wskazuje, iż obowiązkiem Obywatela Polskiego jest m.in. troska o dobro wspólne.

¹ t.j. Dz. U. 2022, poz. 840 ze zm.;

² Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.;

3.2. Zasady ochrony dziedzictwa kulturowego w świetle ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Ustawa z o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami w art. 3 definiuje następujące pojęcia:

- 1) zabytek - nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową;
- 2) zabytek nieruchomy - nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości;
- 3) zabytek ruchomy - rzecz ruchomą, jej część lub zespół rzeczy ruchomych;
- 4) zabytek archeologiczny - zabytek nieruchomy, będący powierzchniową, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem;
- 5) instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami - instytucję kultury w rozumieniu przepisów o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej, której celem statutowym jest sprawowanie opieki nad zabytkami;
- 6) prace konserwatorskie - działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji oraz dokumentowanie tych działań;
- 7) prace restauratorskie - działania mające na celu wyeksponowanie wartości artystycznych i estetycznych zabytku, w tym, jeżeli istnieje taka potrzeba, uzupełnienie lub odtworzenie jego części, oraz dokumentowanie tych działań;
- 8) roboty budowlane - roboty budowlane w rozumieniu przepisów Prawa budowlanego, podejmowane przy zabytku lub w otoczeniu zabytku;
- 9) badania konserwatorskie - działania mające na celu rozpoznanie historii i funkcji zabytku, ustalenie użytych do jego wykonania materiałów i zastosowanych technologii, określenie stanu zachowania tego zabytku oraz opracowanie diagnozy, projektu i programu prac konserwatorskich, a jeżeli istnieje taka potrzeba, również programu prac restauratorskich;
- 10) badania architektoniczne - działania ingerujące w substancję zabytku, mające na celu rozpoznanie i udokumentowanie pierwotnej formy obiektu budowlanego oraz ustalenie zakresu jego kolejnych przekształceń;
- 11) badania archeologiczne - działania mające na celu odkrycie, rozpoznanie, udokumentowanie i zabezpieczenie zabytku archeologicznego;
- 12) historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny - przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg;
- 13) historyczny zespół budowlany - powiązaną przestrzennie grupę budynków wyodrębnioną ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi;
- 14) krajobraz kulturowy - postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka;
- 15) otoczenie - teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych.

Ochrona zabytków zgodnie z art. 4 ww. ustawy polega na podejmowaniu przez administrację publiczną działań mających na celu zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie, zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków, udaremnienie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków, przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę, kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków, uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Zgodnie z art. 6 ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

- zabytki nieruchome, do których zaliczają się krajobrazy kulturowe, układy urbanistyczne, ruralistyczne i zespoły budowlane, dzieła architektury i budownictwa, dzieła budownictwa obronnego, obiekty techniki, a zwłaszcza kopalnie, huty, elektrownie i inne zakłady przemysłowe, cmentarze, parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni, miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- zabytki ruchome: dzieła sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej, kolekcje, numizmaty, militaria, sztandary, pieczęcie, odznaki, medale i ordery, wytwory techniki, materiały biblioteczne, instrumenty muzyczne, wytwory sztuki ludowej i rękodzieła oraz inne obiekty etnograficzne;
- zabytki archeologiczne: pozostałości terenowe pradziejowego i historycznego osadnictwa, cmentarzyska, kurhany, relikty działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Ochronie mogą podlegać także nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

Zgodne z art. 7 ww. ustawy formami ochrony zabytków są: wpis do rejestru zabytków; wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa; uznanie za pomnik historii; utworzenie parku kulturowego; ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Na podstawie art. 16 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. Na terenie parku kulturowego (art. 17) lub jego części mogą być ustanowione zakazy i ograniczenia dotyczące:

1. prowadzenia robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej;
2. zmiany sposobu korzystania z zabytków nieruchomych;
3. umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego;
4. składowania lub magazynowania odpadów.

W razie ograniczenia sposobu korzystania z nieruchomości na skutek ustanowienia zakazów i ograniczeń, o których mowa w ust. 1, stosuje się odpowiednio przepisy art. 131-134 ustawy z dnia 27 kwietnia 2001 r. - Prawo ochrony środowiska³.

Zgodnie z art. 18 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami – ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy sporządzaniu i aktualizacji koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju, strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

W koncepcji, strategiach, analizach, planach i studiach, o których mowa powyżej w szczególności:

1. uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
2. określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu
3. ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami.

Artykuł 19 ww. ustawy mówi, że w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego uwzględnia się, w szczególności ochronę:

- 1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;

³ t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 2556 ze zm.;

3) parków kulturowych.

W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:

- 1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków.

Natomiast w uchwale określającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń uwzględnia się w szczególności:

- 1) ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) ochronę zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;
- 3) wnioski i rekomendacje audytów krajobrazowych oraz plany ochrony parków krajobrazowych.

W przypadku gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się w studium i miejscowym planie.

W studium i miejscowym planie ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

Projekty i zmiany planu zagospodarowania przestrzennego województwa oraz miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego podlegają uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków w zakresie kształtowania zabudowy i zagospodarowania terenu – o czym mówi art. 20 ww. ustawy.

Zgodnie z art. 21 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy jest gminna ewidencja zabytków.

Na podstawie art. 22 ww. ustawy wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy.

W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

- 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
- 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
- 3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Do zadań wykonywanych przez wojewódzkiego konserwatora zabytków zgodnie z art. 91 ww. ustawy należy w szczególności:

- 1) realizacja zadań wynikających z krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 2) sporządzanie, w ramach przyznaných środków budżetowych, planów finansowania ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 3) prowadzenie rejestru i wojewódzkiej ewidencji zabytków oraz gromadzenie dokumentacji w tym zakresie;
- 4) wydawanie, zgodnie z właściwością, decyzji, postanowień i zaświadczeń w sprawach określonych w ustawie oraz w przepisach odrębnych;
- 5) sprawowanie nadzoru nad prawidłowością prowadzonych badań konserwatorskich, architektonicznych, prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych i innych działań przy zabytkach oraz badań archeologicznych;
- 6) organizowanie i prowadzenie kontroli w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 7) opracowywanie wojewódzkich planów ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych oraz koordynacja działań przy realizacji tych planów;
- 8) upowszechnianie wiedzy o zabytkach;
- 9) współpraca z innymi organami administracji publicznej w sprawach ochrony zabytków.

3.3. Zadania powiatu z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego

Art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nakłada na powiaty obowiązek sporządzenia programu opieki nad zabytkami. Program opieki przyjmuje rada powiatu po uzyskaniu

opinii właściwego miejscowo wojewódzkiego konserwatora zabytków. Następnie dokument ten jest ogłaszany w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Z realizacji programu zarząd powiatu sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia radzie powiatu. Po czterech latach program powinien zostać zaktualizowany.

Zgodnie z art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami organ stanowiący powiatu może udzielić dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

Zgodnie z art. 71 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zadaniem własnym powiatu jest sprawowanie opieki nad zabytkami, w tym finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku, do którego tytuł prawny posiada.

Zgodnie z art. 103 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami starosta ustanawia, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, społecznego opiekuna zabytków.

Zgodnie z art. 12 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami starosta, w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, może umieszczać na zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru znak informujący o tym, iż zabytek ten podlega ochronie.

Ponadto zadania powiatu z zakresu kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami wpisane są w ustawę z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym⁴ w art. 4 ust. 1 pkt 7.

3.4. Inne uregulowania prawne

Obowiązek ochrony zabytków uwzględniony został również w innych ustawach, takich jak:

- ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym⁵,
- ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane⁶,
- ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska⁷,
- ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody⁸,
- ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej⁹,
- ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie¹⁰,
- ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych¹¹,
- ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami¹²,
- ustawa z dnia 3 lutego 1995 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych¹³,
- ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach¹⁴,
- ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach¹⁵,
- ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach¹⁶,
- ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach¹⁷,
- rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych¹⁸,
- rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych

⁴ t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 1526 ze zm.;

⁵ t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 977 ze zm.;

⁶ t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 682 ze zm.;

⁷ t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 2556 ze zm.;

⁸ t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 1336 ze zm.;

⁹ t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 194 ze zm.;

¹⁰ t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 571 ze zm.;

¹¹ t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 887 ze zm.;

¹² t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 344 ze zm.;

¹³ t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 2409 ze zm.;

¹⁴ t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 1356 ze zm.;

¹⁵ t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 385;

¹⁶ t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 2393;

¹⁷ t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 164 ze zm.;

¹⁸ Dz. U. z 2004 r., Nr 212 poz. 2153;

działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków¹⁹,

- rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa

oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków²⁰,

- rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem²¹,

- rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki "Za opiekę nad zabytkami"²²,

- rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 kwietnia 2004 r. w sprawie organizacji wojewódzkich urzędów ochrony zabytków²³,

- rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych²⁴,

- rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczanego na zabytkach nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków²⁵.

W dniu 8 lutego 2011 r. Rzeczpospolita Polska przyjęła Konwencję UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 17 października 2003 r.²⁶, przez co zobowiązała się do stosowania zawartych w niej wytycznych.

Głównymi celami Konwencji jest:

- ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- zapewnianie poszanowania niematerialnego dziedzictwa kulturowego wspólnot, grup i jednostek,
- wzrost na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym świadomości znaczenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz zapewnienie, aby dziedzictwo to było wzajemnie doceniane,
- zapewnianie międzynarodowej współpracy i pomocy.

Każde z Państw sygnatariuszy jest zobowiązane do podjęcia niezbędnych środków w celu zapewnienia ochrony niematerialnego dziedzictwa, do określenia i zdefiniowania różnych elementów niematerialnego dziedzictwa kulturowego znajdującego się na jego terytorium.

Kierunki ochrony:

- prowadzenie rejestru niematerialnego dziedzictwa,
- prowadzenie ogólnej polityki zmierzającej do wyznaczenia niematerialnemu dziedzictwu kulturowemu odpowiedniej funkcji w życiu zbiorowym i włączania jego ochrony do programów planowania ogólnego,
- ustanowienie jednego lub kilku organów odpowiedzialnych za ochronę niematerialnego dziedzictwa kulturowego,

- rozwijanie studiów naukowych technicznych i artystycznych, jak również metodologii badań, w celu skutecznej ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego,

- stworzenie odpowiednich środków prawnych, technicznych, administracyjnych i finansowych mających na celu: wspieranie tworzenia lub rozwoju ośrodków szkolenia w zakresie zarządzania zasobami niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz przekazywanie tego dziedzictwa poprzez fora i przestrzenie przeznaczone do jego odtwarzania lub wyrażania; umożliwianie dostępu do niematerialnego dziedzictwa kulturowego, przy jednoczesnym przestrzeganiu zwyczajów rządzących dostępem do niektórych jego elementów; powoływanie instytucji dokumentujących niematerialne dziedzictwo kulturowe i umożliwiających dostęp do tego dziedzictwa,

¹⁹ t.j. Dz. U. z 2021 r. poz. 81;

²⁰ t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 1388 ze zm.;

²¹ t.j. Dz. U. z 2021 r. poz. 56;

²² Dz. U. z 2004 r., Nr 124, poz. 1304 ze zm.;

²³ Dz. U. z 2004 r., Nr 75, poz. 706;

²⁴ Dz. U. z 2004 r., Nr 71, poz. 650;

²⁵ Dz. U. z 2004 r., Nr 30, poz. 259;

²⁶ Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r. (Dz.U. 2011 nr 172 poz. 1018);

- zapewnienie, aby niematerialne dziedzictwo kulturowe było uznawane, szanowane i promowane w społeczeństwie, w szczególności poprzez: programy mające na celu edukację, podnoszenie świadomości i upowszechnianie informacji, skierowane do ogółu społeczeństwa, w szczególności do młodzieży; konkretne programy edukacyjne i szkoleniowe dla zainteresowanych wspólnot oraz grup; działania mające na celu rozwijanie potencjału w dziedzinie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w szczególności w zakresie zarządzania i badań naukowych oraz nieformalne środki przekazywania wiedzy,
- informowanie opinii publicznej o istniejących zagrożeniach dla takiego dziedzictwa oraz działaniach podejmowanych w ramach niniejszej Konwencji,
- promowanie działań edukacyjnych w celu ochrony obszarów naturalnych oraz miejsc pamięci, których istnienie jest konieczne dla wyrażania niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

4.1.1 Strategia Rozwoju Kraju 2030

Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030 [KSRR 2030] przyjęta została uchwałą Rady Ministrów z dnia 17 września 2019 roku²⁷.

KSRR 2030 to podstawowy dokument strategiczny polityki regionalnej państwa w perspektywie do 2030 roku. Politykę regionalną należy tu rozumieć jako skoordynowane działania wszystkich podmiotów (w tym rządu, samorządów terytorialnych wszystkich szczebli i partnerów społeczno-gospodarczych) na rzecz rozwoju poszczególnych województw (w dokumencie określanych jako regiony)²⁸. KSRR 2030 identyfikuje cele polityki regionalnej i działania, jakie dla ich osiągnięcia powinien podjąć rząd, samorząd terytorialny oraz pozostałe podmioty uczestniczące w realizacji tej polityki w kontekście przemian demograficznych, globalizacji oraz nowej perspektywy finansowej UE. Najważniejszym kierunkiem zmian w polityce regionalnej, w stosunku do wcześniejszych dokumentów tego typu, jest przyjęcie za *Strategią na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)* [SOR]²⁹, której postanowienia rozwija KSRR - aktywniejszej niż do tej pory roli państwa i instytucji publicznych w kształtowaniu procesów rozwoju społeczno-gospodarczego i terytorialnego, nadając im jednocześnie zadania związane z inicjowaniem zarządzaniem procesami rozwojowymi oraz wspomaganie działalności sektora prywatnego³⁰.

KSRR 2030 zakłada bardziej precyzyjne dobieranie działań ukierunkowanych terytorialnie - w regionach, które nie mogą w pełni rozwinąć swojego potencjału rozwojowego lub utraciły funkcje społeczno-gospodarcze. Kieruje do nich wsparcie, które wymaga kompleksowych i dopasowanych do lokalnego charakteru działań. Identyfikacja cech poszczególnych obszarów kraju doprowadziła autorów dokumentu do konkluzji, iż „polityka regionalna od 2010 r. zgodnie z modelem polaryzacyjno-dyfuzyjnym, skupiała działania rozwojowe przede wszystkim na największych aglomeracjach i zakładała, że impulsy rozwojowe będą przenikały z dużych ośrodków wojewódzkich na słabiej rozwinięte obszary otaczające. Jednak zasięg oddziaływania impulsów rozwojowych płynących z obszarów wysokorozwiniętych (w szczególności z ośrodków wojewódzkich) na otoczenie (ośrodki niższego rzędu) był niewystarczający, co przyczyniło się do pogłębienia różnicowań między- i wewnątrzregionalnych”³¹. W związku z tak postawioną diagnozą, wsparcie ukierunkowane ma zostać „na obszary zmagające się z trudnościami adaptacyjnymi i restrukturyzacyjnymi, zarówno na poziomie regionalnym (wschodnia Polska, Śląsk), jak i ponadlokalnym (obszary zagrożone trwałą marginalizacją, miasta średnie tracące funkcje społeczno-gospodarcze z otaczającymi obszarami wiejskimi)”³².

Celem głównym KSRR jest efektywne wykorzystanie endogenicznych potencjałów terytoriów i ich specjalizacji dla osiągnięcia zrównoważonego rozwoju kraju, co tworzyć będzie warunki do wzrostu dochodów

²⁷ Uchwała nr 102 Rady Ministrów z dnia 17 września 2019 r. w sprawie przyjęcia "Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego 2030" (M. P. z 2019 r. poz. 1060);

²⁸ Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030 (KRRS 2030), s. 4;

²⁹ Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.) przyjęta została przez Radę Ministrów uchwałą z dnia 14 lutego 2017 r. (M.P. z 2017, poz. 260);

³⁰ (KRRS 2030), s. 38

³¹ *Tamże*, s. 38;

³² *Tamże*, s. 39;

mieszkańców Polski przy jednoczesnym osiągnięciu spójności w wymiarze społecznym, gospodarczym, środowiskowym i przestrzennym.

Cel główny polityki regionalnej do roku 2030 realizowany będzie w oparciu o uzupełniające się trzy cele szczegółowe:

1. *Zwiększenie spójności rozwoju kraju w wymiarze społecznym, gospodarczym, środowiskowym i przestrzennym,*
2. *Wzmacnianie regionalnych przewag konkurencyjnych,*
3. *Podniesienie jakości zarządzania i wdrażania polityk ukierunkowanych terytorialnie.*

W ramach pierwszego celu szczegółowego wyznaczono m.in. działanie 1.5.3. *Infrastruktura społeczna*, w którym postawiono na „stworzenie optymalnych warunków dla prowadzenia działalności kulturalnej, poprzez modernizację i rozbudowę infrastruktury instytucji kultury, a także innych podmiotów działających w tym obszarze - działanie to będzie spójne z działaniami ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego na rzecz wsparcia sieci muzeów realizowanymi w ramach projektu strategicznego SOR *Dziedzictwo buduje wspólnotę*”³³.

W ramach drugiego celu szczegółowego wyznaczono działanie 2.1.3. *Zwiększanie zasobów rynku pracy i rozwój kapitału społecznego*, w którym postawiono na „pełniejsze wykorzystanie zasobów kultury i dziedzictwa narodowego” poprzez wspomaganie lokalnych inicjatyw i form twórczego uczestnictwa w przedsięwzięciach kulturalnych, wspieranie organizacji czasu wolnego, imprez kulturalnych i turystyki kulturowej, współpracę z organizacjami pozarządowymi. działania te mają się przyczynić do „podniesienia jakości życia, poczucia zakorzenienia i tożsamości kulturowej oraz przełożyć się na wzrost atrakcyjności turystycznej i rozwój gospodarczy”³⁴. W tym zakresie wspierane będą m.in. takie działania jak „promocja i kultywowanie niematerialnego dziedzictwa kulturowego na obszarach wiejskich oraz zwiększanie dostępu mieszkańców tych obszarów do dóbr

i usług kultury, rozwijanie przemysłu kreatywnego oraz zwiększanie wykorzystania technik teleinformatycznych w dostępie do dóbr kultury”³⁵.

Jak zauważają autorzy dokumentu „w ramach KSRR wspierany będzie rozwój wszystkich miast tj.: największych aglomeracji, średnich oraz małych miast powiązanych funkcjonalnie z obszarami wiejskimi bez względu na ich wielkość, położenie czy pełnione funkcje społeczne, gospodarcze i administracyjne. Działania podejmowane dla realizacji celów polityki regionalnej w zakresie miast znajdują się w ramach wszystkich trzech celów strategii, w tym przede wszystkim w ramach celu 2, który odnosi się do rozwoju konkurencyjności. Z uwagi na to, że miasta różnią się wielkością, położeniem i pełnionymi funkcjami, działania kierowane do nich w ramach KSRR będą miały zróżnicowany charakter”³⁶.

Program Opieki zgodny jest z zapisami „*Strategii Rozwoju Kraju 2030*”.

4.1.2. Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030

„*Koncepcję Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*” (KPZK) przyjęła uchwałą Rada Ministrów w dniu 13 grudnia 2011 r.³⁷

KPZK jest najważniejszym krajowym dokumentem strategicznym dotyczącym zagospodarowania przestrzennego kraju. Została opracowana zgodnie z zapisami ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z 27 marca 2003 roku. Zgodnie z wymogami ustawowymi określono także wynikające z KPZK 2030 ustalenia i zalecenia dla przygotowywania planów zagospodarowania przestrzennego województw³⁸.

W dokumencie tym zauważono, że „dziedzictwo kulturowe – tak materialne, jak i odnoszące się do sfery wartości niematerialnych – jest częścią współczesnej przestrzeni. Obejmuje nie tylko pojedyncze obiekty kubaturowe lub ich zespoły, ale także – całość jednostki przestrzennej – obiekt wraz z otaczającą go przestrzenią. Ta całość powinna podlegać badaniom i ochronie, nawet jeżeli na powierzchni ziemi – jak w

³³ *Tamże*, s. 61;

³⁴ *Tamże*, s. 67;

³⁵ *Tamże*, s. 68;

³⁶ *Tamże*, s. 88;

³⁷ Uchwała Nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 r. w sprawie przyjęcia Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 (M. P. z 2012 r. poz. 252);

³⁸ Koncepcja Zagospodarowania Przestrzennego Kraju 2030, s. 5;

wypadku wielu stanowisk archeologicznych – nie ma śladów pozwalających na eksponowanie jej w scenariuszach rozwoju funkcji symbolicznych. Odziedziczone obiekty muszą pełnić funkcje użytkowe współcześnie nadane, zgodne z ich potencjałem i wymogami ochrony. W przeciwnym wypadku niszczeją, giną, tracą wartość, nieodwracalnie zubożając potencjał rozwojowy i obraz dziedzictwa narodowego. W perspektywie najbliższych dwudziestu lat rola dziedzictwa kulturowego w procesach rozwoju przestrzennego będzie rosła – zwiększanie się zamożności społeczeństwa oraz przekształcenia o charakterze kulturowym będą powodowały wzrost znaczenia rozwojowego zarówno materialnych jak i niematerialnych składników dziedzictwa kulturowego. Ich lokalizacja i umiejętność wykorzystania w procesach rozwoju będzie wpływała pozytywnie na tok koncentracji gospodarczej, ludnościowej i rangę kultury i turystyki³⁹.

W dokumencie tym określono cele polityki przestrzennego zagospodarowania kraju⁴⁰.

Cel pierwszy to podwyższenie konkurencyjności głównych ośrodków miejskich Polski w przestrzeni europejskiej poprzez ich integrację funkcjonalną przy zachowaniu policentrycznej struktury systemu osadniczego sprzyjającej spójności.

Cel drugi to poprawa spójności wewnętrznej i terytorialne równoważenie rozwoju kraju poprzez promowanie integracji funkcjonalnej, tworzenie warunków dla rozprzestrzeniania się czynników rozwoju, wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich oraz wykorzystanie potencjału wewnętrznego wszystkich terytoriów.

Cel trzeci to poprawa dostępności terytorialnej kraju w różnych skalach przestrzennych poprzez rozwijanie infrastruktury transportowej i telekomunikacyjnej.

Cel czwarty to kształtowanie struktur przestrzennych wspierających osiągnięcie i utrzymanie wysokiej jakości środowiska przyrodniczego i walorów krajobrazowych Polski. Cel piąty to zwiększenie odporności struktury przestrzennej kraju na zagrożenia naturalne i utraty bezpieczeństwa energetycznego oraz kształtowanie struktur przestrzennych wspierających zdolności obronne państwa. Cel szósty to przywrócenie i utrwalenie ładu przestrzennego.

W ramach drugiego celu „Poprawa dostępności terytorialnej kraju w różnych skalach przestrzennych poprzez rozwijanie infrastruktury transportowej i telekomunikacyjnej” określono kierunki działań polityki przestrzennej umożliwiające realizację celu wspomaganie spójności terytorialnej. Obejmują one: 2.1. Wspomaganie spójności w układzie krajowym: Pomorze Środkowe – Polska Zachodnia – Polska Centralna – Polska Wschodnia, 2.2. Regionalną integrację funkcjonalną, wspomaganie rozprzestrzeniania procesów rozwojowych na obszary poza głównymi miastami oraz budowanie potencjału do specjalizacji terytorialnej, 2.3. Wspomaganie spójności w obszarach problemowych. Kierunek 2.2 określa cele działań skupiające się na wspomaganie rozwoju specjalizacji terytorialnej. W ramach tego działania zauważono, że „szansą dla rozwoju wielu obszarów wiejskich jest osiągnięcie specjalizacji dzięki wykorzystaniu ich dziedzictwa kulturowego, zasobów przyrodniczych i krajobrazowych. Następować będzie wzmocnienie ekologicznych funkcji obszarów wiejskich poprzez zalesianie gruntów porolnych, odtwarzanie stosunków hydrologicznych oraz włączenie niektórych terenów rolniczych do systemu korytarzy ekologicznych (Cel 4.) z zachowaniem właściwej proporcji terenów otwartych. Dodatkowo zostanie wzmocnione zarządzanie ich przestrzenią funkcjonalną poprzez tworzenie nowych struktur o wysokich walorach krajobrazowych i przyrodniczych, ochronę i rewaloryzację zachowanych obiektów zabytkowych i zespołów ruralistycznych. Opracowane i wdrożone zostaną standardy związane z ochroną krajobrazu wiejskiego, obejmujące także określenie obszarów wsparcia rolnictwa zachowującego tradycyjny krajobraz rolniczy oraz opracowanie na szczeblu rządowym programów rozwoju form produkcji roślinnej i hodowlanej, zgodnej z wymaganiami systemu ekologicznego”⁴¹.

W ramach czwartego celu „Kształtowanie struktur przestrzennych wspierających osiągnięcie i utrzymanie wysokiej jakości środowiska przyrodniczego i walorów krajobrazowych Polski” wyszczególniono działania w następujących obszarach: 4.1. Integracja działań w zakresie funkcjonowania spójnej sieci ekologicznej kraju jako podstawa ochrony najcenniejszych zasobów przyrodniczych i krajobrazowych, 4.2. Przeciwdziałanie fragmentacji przestrzeni przyrodniczej, 4.3. Wprowadzenie gospodarowania krajobrazem

³⁹ *Tamże*, s. 29;

⁴⁰ *Tamże*, s. 72;

⁴¹ *Tamże*, s. 94-95;

zgodnie z zapisami Europejskiej Konwencji Krajobrazowej, 4.4. Racjonalizacja gospodarowania ograniczonymi zasobami wód powierzchniowych i podziemnych kraju, w tym zapobieganie występowaniu deficytu wody na potrzeby ludności i rozwoju gospodarczego, 4.5. Osiągnięcie i utrzymanie dobrego stanu i potencjału wód i związanych z nimi ekosystemów, 4.6. Zmniejszenie obciążenia środowiska powodowanego emisjami zanieczyszczeń do wód, atmosfery i gleby, 4.7. Zabezpieczenie cennych gospodarczo złóż kopalin i zwiększenie wykorzystania surowców wtórnych.

W działaniu 4.1. „Integracja działań w zakresie funkcjonowania spójnej sieci ekologicznej kraju jako podstawa ochrony najcenniejszych zasobów przyrodniczych i krajobrazowych” w celu zwiększenia stopnia ochrony funkcji obszarów węzłowych oraz walorów przyrodniczych

i krajobrazowych Polski stwierdzono, że zostaną powołane nowe parki narodowe (...). Uzupełniona zostanie także sieć parków krajobrazowych chroniących najcenniejsze rozpoznane krajobrazy regionalne, mające znaczenie dla ochrony dziedzictwa kultury i ochrony funkcji łączności ekologicznej. W działaniu 4.3. „Wprowadzenie gospodarowania krajobrazem zgodnie z zapisami Europejskiej Konwencji Krajobrazowej” zauważono, że Polska w 2004 r. ratyfikowała Europejską Konwencję Krajobrazową (EKK)107, zobowiązując się tym samym do dbałości o jakość przestrzeni otaczającej – krajobrazu, stanowiącego zasób gospodarczy, przyczyniający się do wzrostu zatrudnienia, wpływający na jakość życia codziennego, a zarazem na dziedzictwo kultury. Działania

w tym zakresie skoncentrują się zatem na objęciu ochroną prawną najcenniejszych pod względem przyrodniczym i kulturowym krajobrazów naturalnych i historycznych, w tym układów urbanistycznych i ruralistycznych oraz stanowisk archeologicznych.

W ramach piątego celu „Zwiększenie odporności struktury przestrzennej kraju na zagrożenia naturalne i utraty bezpieczeństwa energetycznego oraz kształtowanie struktur przestrzennych wspierających zdolności obronne państwa” określono kierunki działań polityki przestrzennej, która ma zapewniać zwiększenie odporności kraju na różnorakie zagrożenia, w tym związane z groźbą utraty bezpieczeństwa energetycznego, mające charakter naturalny oraz dotyczące obronności kraju. Są to: 5.1. Przeciwdziałanie zagrożeniu utraty bezpieczeństwa energetycznego i odpowiednie reagowanie na to zagrożenie; 5.2. Zwiększenie poziomu zabezpieczenia przed ekstremalnymi zjawiskami naturalnymi i antropogenicznymi; 5.3. Kształtowanie struktur przestrzennych wspierających zdolności obronne państwa. Kierunek 5.2. skupia się na m.in. zwiększeniu poziomu bezpieczeństwa przeciwpowodziowego. Działania w tym zakresie obejmują poprawę bezpieczeństwa przez realizowanie inwestycji hydrotechnicznych o znaczeniu przeciwpowodziowym na podstawie zweryfikowanych przez regiony wodne potrzeb zarządzania wodami. Towarzyszyć im będą m.in. działania w zakresie utrzymania cieków oraz kształtowania przemieszczania się wezbrań w celu minimalizowania ryzyka powodziowego. Będą prowadzone inwestycje zwiększające bezpieczeństwo dużych aglomeracji, zakładów przemysłowych, infrastruktury przesyłowej i komunalnej oraz szczególnie cennych obiektów dziedzictwa kulturowego znajdujących się na obszarze narażonym na niebezpieczeństwo powodzi.

Program Opieki zgodny jest z zapisami zawartymi w „*Koncepcji Zagospodarowania Przestrzennego Kraju 2030*”.

4.1.3. Narodowa Strategia Rozwoju Kultury

Strategia rozwoju kultury opiera się obecnie o dokument opracowany w 2005 r., a następnie zaktualizowany o działania do 2020 r. Obecnie brak jest dokumentu obejmującego kolejne lata.

Misją *Narodowej Strategii Rozwoju Kultury w latach 2004-2020* jest: „zrównoważony rozwój kultury jako najwyższej wartości przenoszonej ponad pokoleniami, określającej całokształt historycznego i cywilizacyjnego dorobku Polski, wartości warunkującej tożsamość narodową i zapewniającej ciągłość tradycji i rozwój regionów”. Formułując zadania miasta w zakresie ochrony dóbr kultury należy realizować powyższy cel.

W 2005 r. Ministerstwo Kultury wydało *Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020*⁴². Zawarto w niej cele realizacji Strategii, przy czym za cel strategiczny obrano zrównoważenie rozwoju kultury w regionach.

Cel nadrzędny realizowany jest przez następujące cele cząstkowe/uzupełniające⁴³:

1. Wzrost efektywności zarządzania sferą kultury.
2. Zmniejszenie dysproporcji regionalnych w rozwoju i dostępie do kultury.
3. Wzrost udziału kultury w PKB.
4. Zachowanie dziedzictwa kulturowego i aktywna ochrona zabytków.
5. Modernizacja i rozbudowa infrastruktury kultury.
6. Wzrost uczestnictwa w kulturze.
7. Rozwój szkół artystycznych i zwiększenie liczby godzin edukacji kulturalnej w programach szkolnych.
8. Efektywna promocja twórczości.
9. Promocja polskiej kultury za granicą.
10. Ochrona własności intelektualnej i walka z piractwem.
11. Wprowadzenie innowacyjnych rozwiązań w systemie organizacji działalności kulturalnej i w systemie upowszechniania kultury.
12. Rozwój przemysłów kultury (kinematografia, media, design, wydawnictwa, fonografia).

Cele cząstkowe realizowane są w ramach pięciu obszarów priorytetowych, którym odpowiadają szczegółowo opisane w NSRK – Narodowe Programy Kultury (NPK):

- Czytelnictwo i sektor książki *NPK Promocja czytelnictwa i rozwój sektora książki*;
- Dziedzictwo kulturowe *NPK Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego*;
- Instytucje artystyczne i promocja twórczości *NPK Rozwój instytucji artystycznych*;
- Szkolnictwo artystyczne i promocja młodych twórców - *NPK Wspierania debiutów i rozwoju szkół artystycznych*;
- Sztuka współczesna *NPK Znaki Czasu*.

Instrumentami realizacji NSRK są Programy Operacyjne, które określają szczegółowo system realizacji Strategii w obszarze finansowania działalności kulturalnej ze środków pozostających w dyspozycji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Programy Operacyjne ogłaszane będą do 2020⁴⁴.

W kolejnych latach ochrona dziedzictwa kulturowego odbywać się będzie poprzez Program Operacyjny „Dziedzictwo kulturowe”⁴⁵. Celem tego programu jest ochrona polskiego dziedzictwa kulturowego w kraju i za granicą, wspieranie działalności muzeów oraz popularyzacja kultury ludowej.

Program „Dziedzictwo kulturowe” składa się z następujących priorytetów:

- Ochrona zabytków;
- Wspieranie działań muzealnych;
- Kultura ludowa;
- Ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą;
- Ochrona zabytków archeologicznych;
- Ochrona i cyfryzacja dziedzictwa kulturowego.

4.1.4. Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami

Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019-2022 uchwalony został przez Radę Ministrów w dniu 13 sierpnia 2019 r.⁴⁶, wszedł w życie 12 września 2019 r.

Po uwzględnieniu wniosków płynących z realizacji i ewaluacji Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2014–2017, a także biorąc pod uwagę zmianę systemu ochrony

⁴² Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020, Warszawa 2005, <http://bip.mkidn.gov.pl/media/docs/050617nsrk-uzupelnienie.pdf> [strona Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 9.04.2016 r.];

⁴³ *Tamże*, s. 74-75;

⁴⁴ *Tamże*, s. 77;

⁴⁵ *Tamże*, s. 81;

⁴⁶ Uchwała Nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019 r. w sprawie „Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20190000808/O/M20190808.pdf> [strona Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, dostęp: 30.12.2022 r.];

zabytków wprowadzoną ustawą z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz niektórych innych ustaw, sformułowany został cel główny Krajowego Programu: „Stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami”.

Dla osiągnięcia celu głównego opracowano trzy cele szczegółowe, które realizowane będą w ramach wyznaczonych kierunków działań oraz przypisanych im zadań:

1. optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego:

1.1. wzmocnienie systemu ochrony na poziomie lokalnym:

- szkolenia dla jednostek samorządu terytorialnego w zakresie zarządzania dziedzictwem kulturowym, w tym pracowników merytorycznych, z uwzględnieniem zagadnień z zakresu planowania przestrzennego i dostępności dla osób z niepełnosprawnościami,
- budowanie zasobu wiedzy o ochronie dziedzictwa kulturowego na poziomie lokalnym, regionalnym i centralnym,
- merytoryczne wsparcie procesu planowania i rewitalizacji w gminach,
- konkurs Generalnego Konserwatora Zabytków nagradzający gminy za modelowe wdrażanie programów opieki nad zabytkami,

1.2. wzmocnienie systemu ochrony na poziomie centralnym:

- wspieranie rozwijania kompetencji zawodowych przez pracowników służb konserwatorskich,
- ewaluacja stosowanych standardów i metod konserwatorskich,
- wsparcie działań dokumentacyjnych zasobu zabytkowego,
- powołanie Centrum Architektury Drewnianej,

2. wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami,

2.1. merytoryczne wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami:

- upowszechnianie standardów i metod konserwatorskich dla wybranych zasobów zabytkowych (wybór zasobów, wypracowanie zaleceń dla opiekunów zasobu zabytkowego dotyczących metod konserwacji, adaptacji, dokumentacji i badań, upowszechnianie przez bazę wiedzy),

2.2. podnoszenie bezpieczeństwa zasobu zabytkowego:

- podniesienie bezpieczeństwa zabytków ruchomych przez sprzyjanie intensyfikacji współpracy z opiekunami zabytków przez właściwe służby i instytucje,

3. budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego,

3.1. upowszechnianie wiedzy na temat dziedzictwa kulturowego i jego wartości:

- kampania społeczno-edukacyjna w mediach, z uwzględnieniem aspektu profilaktyki w dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami i dostępności do zabytków dla osób z niepełnosprawnościami,

3.2. tworzenie warunków dla sprawowania społecznej opieki nad zabytkami:

- program dotacyjny dla organizacji pozarządowych w zakresie popularyzowania i upowszechniania wiedzy o dziedzictwie kulturowym, budowania świadomości lokalnej, a także włączania społeczeństwa w opiekę nad zasobem dziedzictwa kulturowego.

W Krajowym Programie Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami przyjęto plan finansowy na poszczególne lata jego funkcjonowania oraz harmonogram jego realizacji.

Na Koordynatora programu wyznaczono Dyrektora Narodowego Instytutu Dziedzictwa, do którego zadań należeć będzie zarządzanie, koordynacja i monitorowanie Programu w latach 2019-2022, ciałem doradczym wspomagającym działania Koordynatora jest Rada Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

W celu jak najefektywniejszej realizacji przyjętych działań sporządzono harmonogram oraz wskaźniki realizacji Krajowego Programu. Koordynator podczas realizacji Krajowego Programu będzie miał również za zadanie identyfikację problemów i zagrożeń dla realizacji założonych celów ujętych we wskaźniki oraz sygnalizowanie uzasadnionych korekt w sposobie realizacji Programu.

Założenia Programu Opieki wpisują się w zadania wyznaczone przez Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami.

4.2. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa

4.2.1. Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030

Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030 przyjęta została przez Sejmik Województwa Pomorskiego w dniu 12.04.2021r. (uchwała nr 376/XXXI/21 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 12 kwietnia 2021 roku)⁴⁷.

Struktura SRWP 2030 obejmuje dziesięć zasadniczych części.

Część I. Wyzwania globalne oraz wnioski z analizy sytuacji społeczno-gospodarczej województwa pomorskiego zawiera podstawowe tezy diagnostyczne, kluczowe z punktu widzenia planowania interwencji, sformułowane m.in. na podstawie dostępnych danych statystycznych, wniosków z analiz, raportów oraz publikacji naukowych i ewaluacyjnych, a także wiedzy eksperckiej. Opracowano również analizę SWOT oraz wskazano inwestycyjne uwarunkowania rozwoju województwa w perspektywie roku 2030, w kontekście kluczowych inwestycji planowanych z poziomu centralnego.

Część II. Scenariusze rozwoju województwa pomorskiego do 2030 roku przedstawia –w sposób wariantowy –możliwe ścieżki rozwojowe Pomorza w najbliższych 10 latach. Przy opracowywaniu ww. scenariuszy wykorzystano megatrendy, tj. postęp technologiczny oraz zmiany klimatyczne i demograficzne. W scenariuszach uwzględniono również potencjalne skutki pandemii COVID-19 na rozwój województwa pomorskiego. Sposób realizacji Strategii w kontekście tych zjawisk będzie miał wpływ na prawdopodobieństwo spełnienia się któregoś ze scenariuszy.

Część III. Strategiczne wyzwania rozwojowe dotyczy tych trendów i zagadnień, które w sposób szczególnie determinują zarówno wybór celów, jak i mechanizmy realizacji Strategii.

W części IV. Wizja województwa pomorskiego w roku 2030 –cel główny Strategii określony został pożądanym stanem docelowym, będącym efektem skutecznej realizacji interwencji zamierzonej w SRWP 2030.

W części V. Zasady horyzontalne Strategii przedstawiono reguły, które powinny być uwzględniane przy identyfikacji i realizacji przedsięwzięć wdrażających SRWP 2030. Bezpośrednio z zasad horyzontalnych wynika w szczególności ukierunkowanie tematyczne interwencji oraz kluczowe kryteria, które będą miały zastosowanie przy wyborze przedsięwzięć.

W części VI. Rola samorządu województwa wskazano, jakie funkcje pełnić będzie SWP w procesie realizacji Strategii.

W części VII. Cele strategiczne i operacyjne zawarto opis celów strategicznych oraz celów operacyjnych Strategii, w których sprecyzowano, m.in. zakres tematyczny, ukierunkowanie terytorialne, zobowiązania SWP oraz oczekiwania wobec władz centralnych.

W części VIII. Wymiar terytorialny Strategii przedstawiono ofertę rozwojową dedykowaną poszczególnym obszarom funkcjonalnym województwa.

Część IX. Obszary współpracy międzyregionalnej i międzynarodowej definiuje wyzwania i obszary tematyczne, w których kluczowe znaczenie odgrywa współpraca międzyregionalna i międzynarodowa, w szczególności z sąsiednimi województwami i partnerami w regionie Morza Bałtyckiego.

W części X. System realizacji określono model zarządzania realizacją Strategii, wskazano planowane narzędzia, źródła finansowania oraz system monitorowania i oceny efektów. Zaprezentowano również wizję angażowania partnerów społeczno-gospodarczych w proces realizacji SRWP 2030.

W rozdziale „Wnioski z analizy sytuacji społeczno-gospodarczej województwa pomorskiego” zauważono, że „region charakteryzuje się dużą różnorodnością kulturową, bogatym dziedzictwem materialnym i niematerialnym oraz tradycjami morskimi. Znaczny potencjał tkwi przede wszystkim w obiektach dziedzictwa kulturowego. Działania na różnych szczeblach administracji, w ramach ochrony zabytków i opieki nad zabytkami dotyczą przede wszystkim zahamowania procesów ich degradacji i poprawy stanu funkcjonowania, przy czym skala działań, w stosunku do potrzeb, jest niewystarczająca.

⁴⁷ Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030, Pomorskie 2030, https://pomorskie.eu/wp-content/uploads/2021/04/Za%C5%82%C4%85cznik-do-uchwa%C5%82y_SWP_376_XXXI_21_SRWP2030_120421.pdf [strona Sejmiku Województwa Pomorskiego, 13.07.2021 r.];

Nie udaje się w pełni wykorzystać charakterystycznych dla regionu wyróżników, takich jak potencjał ideowy dziedzictwa Solidarności, obecność mniejszości narodowych, religijnych oraz grup etnicznych, stanowiących mozaikę Kaszub, Kociewia, Powiśla, Żuław i innych części regionu. Wiele podmiotów i instytucji podejmuje działania na rzecz integracji mieszkańców, jednak działania te nie mają charakteru spójnego i regularnego. Do barier można zaliczyć brak systemowej współpracy podmiotów działających w obszarze kultury, w tym NGO, podmiotów oświatowych oraz JST, a także niewystarczającą promocję proponowanej oferty (...). Region charakteryzuje duży potencjał rozwoju turystyki i usług czasu wolnego wynikający ze zróżnicowanego dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, co podnosi jego atrakcyjność. Nadmorskie położenie, różnorodność krajobrazowa, wyjątkowa historia Pomorza oraz specyficzne i unikatowe zasoby dziedzictwa kulturowego to kluczowe czynniki stawiające Pomorskie w czołówce najbardziej popularnych destynacji turystycznych w Polsce”.

Za mocne strony województwa pomorskiego uznano:

- różnorodność kulturową i etniczną, bogate dziedzictwo oraz tradycje morskie.

W rozdziale III. STRATEGICZNE WYZWANIA ROZWOJOWE sformułowano wyzwania, które determinują zarówno wybór celów, jak i mechanizmy realizacji Strategii, m.in. „4. Kapitał społeczny i kultura zaufania. Rozwój aktywnej, otwartej, wrażliwej, świadomej i silnej wspólnoty, dla której wartość stanowi różnorodność kulturowa, bogate dziedzictwo oraz tradycje morskie i solidarnościowe w regionie, a także wzrost kompetencji mieszkańców warunkujących zdolność do funkcjonowania i samoorganizacji w dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości z uwzględnieniem społecznej roli kultury”.

W rozdziale IV. poświęconym wizji województwa pomorskiego w roku 2030 określono, że w 2030 r. będzie regionem „rozwijającym się w sposób trwały – bazujący na wyróżnikach Pomorza: aktywności i potencjale wykształcenia mieszkanki i mieszkańców, wysokim poziomie kapitału ludzkiego i społecznego, bogatym dziedzictwie wielokulturowym, morskim i wolnościowym, unikatowych walorach środowiskowych i krajobrazowych, zrównoważonej mobilności, a także branżach kluczowych dla gospodarki i inteligentnych specjalizacji”.

W rozdział VII sformułowano cele strategiczne i operacyjne:

1. TRWAŁE BEZPIECZEŃSTWO

1.1 Bezpieczeństwo środowiskowe

1.2 Bezpieczeństwo energetyczne

1.3 Bezpieczeństwo zdrowotne

1.4 Bezpieczeństwo cyfrowe

2. OTWARTA WSPÓLNOTA REGIONALNA

2.1 Fundamenty edukacji

2.2 Wrażliwość społeczna

2.3 Kapitał społeczny

2.4 Mobilność

3. ODPORNA GOSPODARKA

3.1 Pozycja konkurencyjna

3.2 Rynek pracy

3.3 Oferta turystyczna i czasu wolnego

3.4 Integracja z globalnym systemem transportowym.

W Celu strategicznym 2. OTWARTA WSPÓLNOTA REGIONALNA podkreślono, że „niezbędnym czynnikiem budowania wspólnoty będzie także wykorzystanie dziedzictwa (ze szczególnym uwzględnieniem dziedzictwa kulturowego –materialnego i niematerialnego) i tradycji Pomorza, a także działania rozwijające świadomość mieszkańców w kluczowych dla regionu obszarach, takich jak aktywność obywatelska, udział w kulturze, ochrona środowiska i klimatu, promocja zdrowego trybu życia, racjonalne zachowania komunikacyjne, cyfryzacja czy przedsiębiorczość”.

W ramach drugiego celu strategicznego wyróżniono cel operacyjny 2.3 KAPITAŁ SPOŁECZNY, który mówi, że „wyróżnikiem województwa pomorskiego jest bogactwo różnorodności, przede wszystkim w

wymiarze kulturowym, etnicznym, historycznym i społecznym. Bazą do budowania kapitału społecznego powinna być zatem otwartość, wynikająca w szczególności z tożsamości regionalnej i lokalnej czerpiącej z dziedzictwa Kaszub, Kociewia, Powiśla, Żuław i innych części regionu oraz tradycji kresowych, morskich, historycznych i solidarnościowych. Swoistą marką Pomorza jest także zakorzenienie w regionalnej społeczności postaw wolnościowych, samorządowych, oddolnych i obywatelskich. Atutem regionu są również: potencjał doświadczenia i wiedzy seniorów oraz aktywność i wykształcenie mieszkanki i mieszkańców (...).

Kluczowym elementem procesu wzmacniania kapitału społecznego regionu jest jego potencjał kulturowy, budujący poczucie lokalnej, regionalnej, narodowej i europejskiej tożsamości. Widoczne są jednakże deficyty w zakresie zachowania dziedzictwa kulturowego, zarówno materialnego, jak i niematerialnego. W przypadku dziedzictwa materialnego, wciąż niewystarczająca jest liczba inwestorów zainteresowanych wykorzystywaniem i utrzymywaniem obiektów zabytkowych, co skutkuje ich degradacją. Zagrożeniem dla stanu zabytków jest również brak ich użytkowania, jedną z możliwości ich zachowania jest adaptacja do nowych funkcji. W zakresie dziedzictwa niematerialnego, widoczny jest jego ogromny potencjał służący budowie kapitału społecznego Pomorza, natomiast mankamentem jest jego relatywnie niska rozpoznawalność. Istotną będzie zatem realizacja przedsięwzięć służących zachowaniu dziedzictwa materialnego i niematerialnego regionu jako nośnika wartości historycznych, artystycznych, społecznych, edukacyjnych czy też ekonomicznych. W działaniach tych kluczową będzie rola JST, organizacji pozarządowych, a także podmiotów prywatnych(...).

Dla efektywnego rozwoju kapitału społecznego Pomorza niezbędna jest przyjazna, otwarta i dostępna przestrzeń publiczna. Pomimo wielu inicjatyw w tym zakresie, zarówno w miastach, jak i na terenach wiejskich, widoczna jest ograniczona dostępność przestrzeni publicznych dobrej jakości. Wiąże się to z wieloletnimi zaniedbaniami w tym zakresie oraz kształtowaniem przestrzeni często w sposób fragmentaryczny i nieskoordynowany, a także abstrahujący od kontekstu historycznego, urbanistycznego i potrzeb środowiskowych. Ważne jest także ścisłe powiązanie działań w przestrzeni publicznej z inicjatywami mającymi na celu włączanie mieszkańców w procesy zachodzące w ich najbliższym otoczeniu, przeciwdziałanie ubóstwu i wykluczeniu społecznemu, integrację społeczną i zawodową, wzrost dostępności do usług społecznych oraz rozwój przedsiębiorczości. Kluczową jest zatem realizacja przedsięwzięć wpływających na rozwój integrujących przestrzeni publicznych, a także kontynuowanie działań służących wdrażaniu kompleksowych programów rewitalizacji dla miejskich obszarów zdegradowanych. Konieczna jest również kontynuacja i wzmocnienie działań związanych z prowadzeniem tzw. „dialogu terytorialnego” z jst na etapie sporządzania projektu studium w kontekście kształtowania i prowadzenia racjonalnej polityki przestrzennej, w tym jej zgodności z polityką przestrzenną województwa zapisaną w rekomendacjach, wytycznych i ustaleniach PZPWP2030. Niezbędna w tym zakresie jest ścisła współpraca JST, organizacji pozarządowych, spółdzielni mieszkaniowych, przedsiębiorców i mieszkańców.”

W związku z powyższym sformułowano Ukierunkowania tematyczne:

- Podnoszenie wiedzy i świadomości wszystkich mieszkańców w obszarach kluczowych dla regionu, w szczególności: aktywności obywatelskiej i równego traktowania, kultury i tożsamości regionalnej, środowiska i klimatu, zdrowego trybu życia, racjonalnych zachowań komunikacyjnych, cyfryzacji oraz przedsiębiorczości.
- Zachowanie i upowszechnienie dziedzictwa kulturowego materialnego i niematerialnego.
- Podnoszenie kompetencji kadr kultury i turystyki (w obszarze krajoznawstwa), głównie na poziomie lokalnym. –Rozwój infrastruktury (instytucji) kultury, e-kultury oraz oferty uwzględniającej zagadnienia różnorodności kulturowej i dialogu obywatelskiego.
- Realizacja kompleksowych przedsięwzięć rewitalizacyjnych.
- Zagospodarowanie przestrzeni publicznych w sposób integrujący społeczności lokalne oraz podnoszenie świadomości w zakresie planowania przestrzennego i architektury.

Program Opieki zgodny jest z zapisami Strategii Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030.

4.2.2. Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Pomorskiego

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego 2030 przyjęty został uchwałą Nr 318/XXX/16 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 29 grudnia 2016 r., wszedł w życie z dniem 1.03.2017 r. (Dz. Urz. Woj. Pom. z 14.02.2017 r., poz. 603)⁴⁸.

Plan zagospodarowania jako dokument długookresowy służy do wyznaczenie kierunków polityki przestrzennej województwa, której celem jest osiągnięcie zrównoważonego rozwoju, prowadzącego do spójnego i jednoczesnego tworzenia ładów: społecznego, ekonomicznego, środowiskowego i przestrzennego.

W rozdziale Uwarunkowania – środowisko kulturowe i jego ochrona za charakterystyczne składniki dziedzictwa kulturowego województwa uznano⁴⁹:

- cmentarzyska (płaskie, kurhanowe, grobowce megalityczne), np. Węsiory, Grzybnica (gm. Sulęczyń) oraz cmentarzyska grobów skrzynkowych w gminach: Chmielno (...) Stężyca,
- układy urbanistycznych miast lokowanych w średniowieczu: m.in. Kartuzy,
- układy ruralistyczne reprezentowane przez m.in. wieś przyklastorną Żukowo,
- dzieła architektury i budownictwa m.in. kościoły, wśród których do szczególnie cennych należą, np.: zespoły kościelno-klasztorne m.in. ponorbertański w Żukowie, pokartuski w Kartuzach, sanktuaria w Sianowie (m. i gm. Kartuzy), dwory, a wśród nich m.in. XVIII-wieczny szkieletowy w Mirachowie,
- zasługująca na szczególną uwagę architektura z przełomu XIX i XX wieku, w tym obiekty użyteczności publicznej m.in.: budynki urzędowe, sieć szkół o charakterystycznej architekturze, dworce kolejowe i in.,
- typowa dla znacznej części obszarów kulturowych drewniana zabudowa wiejska,
- na obszarze województwa powołano dotychczas trzy parki kulturowe: m.in. Park Kulturowy Ośmiu Błogosławieństw we wsi Sierakowice (gm. Sierakowice).

Potrzeby i wyzwania jakie stawia ochrona oraz utrzymanie walorów środowiska kulturowego regionu wiążą się z koniecznością zapewnienia warunków dla trwałego zachowania, zagospodarowania i utrzymania zabytkowych krajobrazów kulturowych oraz zespołów zabytkowych poprzez m.in. przywracanie historycznych układów wiejskich, odnowę zabytkowych obiektów wraz z adaptowaniem do nowych funkcji, kompleksową odbudowę zdegradowanych zespołów zabytkowych w obszarach historycznych wsi, przeciwdziałanie dewastacji zabytków techniki, przemysłu, stanowisk archeologicznych, promowanie i oznaczenie w terenie historycznych miejsc pamięci, rozwój nowych form obszarowej ochrony krajobrazu kulturowego, w tym zwłaszcza systemu parków kulturowych, zabezpieczenie i prace konserwatorskie przy obiektach archeologicznych o własnej formie terenowej. Do istotnych zadań należy określenie kryteriów identyfikacji innych obiektów stanowiących dobra kultury współczesnej (pomników, miejsc pamięci, budynków, zespołów budynków, założeń urbanistycznych i krajobrazowych), będących uznanym dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń, wyróżniających się wysoką wartością artystyczną, pełniącą istotną rolę dla budowania tożsamości regionu. Dostrzega się potrzebę stworzenia pomorskiej listy zabytków nieruchomości, które z uwagi na ponadregionalne znaczenie dla polskiego dziedzictwa kulturowego i świadomości społecznej mogą zostać uznane za pomniki historii lub parki kulturowe⁵⁰.

Polityka przestrzenna województwa uwzględnia ochronę tożsamości historyczno-kulturowej oraz promocję zasobów kulturowych województwa, a w szczególności obiektów zabytkowych i założeń przestrzennych, rewaloryzację przestrzeni o bogatej tradycji historycznej oraz obiektów zabytkowych, rozwijanie i promowanie szlaków kulturowych w oparciu o zasoby kulturowe.

W ramach działań i przedsięwzięć polityki przestrzennej służących realizacji kierunku „Ochrona obszarów o charakterystycznym krajobrazie kulturowym lub znaczeniu historycznym” wyznaczono m.in. dla jednostek samorządu terytorialnego następujące zadania:

- kompleksowa odnowa i rewaloryzacja definiujących tożsamość regionu zdegradowanych obiektów i zespołów zabytkowych, historycznych układów ruralistycznych, zarówno wpisanych do rejestru zabytków, jak

⁴⁸ Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego: <https://pbpr.pomorskie.eu/obowiazujacy-plan-zagospodarowania-przestrzennego-województwa-pomorskiego-2030> [Strona Sejmiku Województwa Pomorskiego, dostęp: 30.12.2022 r.];

⁴⁹ *Tamże*, s. 66-97;

⁵⁰ *Tamże*, s. 68;

i uwzględnionych w ewidencji zabytków oraz pozostających poza nimi, z uwzględnieniem wymogów konserwatorskich oraz lokalnego charakteru zabudowy;

- eliminowanie funkcji użytkowych obniżających wartości historyczne obiektów zabytkowych oraz obiektów kolidujących z walorami kulturowymi obszarów zabytkowych,
- realizacja obiektów o charakterze wystawienniczym, muzealnym, jak również skansenów służących zachowaniu, ochronie i promocji dziedzictwa kulturowego regionu⁵¹.

Program Opieki zgodny jest z zapisami Planu zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego.

4.2.4. Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2021-2024

Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2021-2024 przyjęty został uchwałą Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 29.11.2021 roku⁵².

Celem strategicznym Programu jest „Wzmocnienie poziomu ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym województwa pomorskiego, służące zachowaniu zabytków, budowaniu tożsamości regionalnej oraz promocji turystycznej regionu”. Cel ten realizowany będzie w ramach dwóch priorytetów:

- Priorytet 1: Zachowanie dziedzictwa kulturowego regionu,

Priorytet ten będzie realizowany poprzez następujące kierunki: a) ochrona dziedzictwa kulturowego służąca budowaniu tożsamości regionalnej, b) opieka nad zabytkami

- Priorytet 2: Upowszechnianie i popularyzacja dziedzictwa kulturowego regionu.

Priorytet ten będzie realizowany poprzez następujące kierunki: a) edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym, b) wspieranie działań na rzecz zachowania niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

W ramach pierwszego kierunku obejmującego cel pierwszy podjęte zostaną następujące działania:

- Uwzględnianie zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego zapewniających ochronę zabytków (w tym archeologicznych) oraz wartościowych elementów krajobrazu kulturowego, a także dobrą kontynuację krajobrazową struktur osadniczych, w tym zapobieganie niekorzystnym zjawiskom suburbanizacji;
- Działania na rzecz ochrony wyróżniających się krajobrazowo obszarów z charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej zabytkami;
- Działania wspierające konserwację, renowację i rewaloryzację:
  - obiektów charakterystycznych dla regionu – elementów dziedzictwa morskiego i rzeczno-terenowego, a także obiektów architektury drewnianej i szkieletowej oraz modernistycznej,
  - obiektów sakralnych (kościół, klasztor, kaplica, kapliczki przydrożne, cmentarze, kalwarie itp.),
  - zespołów dworsko- i pałacowo-parkowych, a także parków, ogrodów i zieleni komponowanej;
- Ochrona i konserwacja:
  - zabytków archeologicznych,
  - zabytków ruchomych, w tym zbiorów muzealnych i archiwaliów;
- Działania na rzecz trwałego zachowania i użytkowania obiektów zabytkowych poprzez montaż urządzeń niezbędnych dla zapewnienia właściwych warunków przechowywania i eksponowania zabytków ruchomych i muzealiów, a także montaż specjalistycznych instalacji zabezpieczających przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą;
- Wspieranie działań na rzecz adaptacji obiektów zabytkowych do nowych funkcji (np. na cele kulturalne, edukacyjne, użyteczności publicznej);
- Oznakowywanie obiektów zabytkowych.

W ramach drugiego kierunku obejmującego cel pierwszy podjęte zostaną następujące działania:

- Działania służące poprawie stanu zachowania zabytków, w tym konserwacja, renowacja i rewaloryzacja;

⁵¹ Tamże, s. 173-176;

⁵² Uchwała Nr 455/XXXVIII/21 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 29 listopada 2021 roku w sprawie przyjęcia Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie pomorskim na lata 2021-2024;

- Wykonywanie specjalistycznych opracowań badawczo-dokumentacyjnych zabytków oraz obszarów zabytkowych obejmujących:
  - inwentaryzacje architektoniczno-konserwatorskie,
  - ekspertyzy techniczne i konserwatorskie,
  - badania konserwatorskie, architektoniczne i archeologiczne,
  - programy prac konserwatorskich i restauratorskich;
- Zabezpieczanie obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą (montaż specjalistycznych instalacji i zabezpieczeń);
- Znakowanie i ewidencjonowanie zabytków.

W ramach pierwszego kierunku obejmującego cel drugi podjęte zostaną następujące działania:

- Promocja zabytków, w szczególności obejmująca charakterystyczne zabytki regionu: dziedzictwa morskiego i rzecznoego, a także obiektów architektury drewnianej i szkieletowej oraz modernistycznej,
- Wspieranie działań edukacyjnych i promocyjnych oraz popularyzujących wiedzę o dziedzictwie kulturowym województwa pomorskiego – w szczególności takich jak:
  - konferencje, warsztaty, konkursy,
  - publikacje książkowe i foldery;
- Popularyzacja dobrych realizacji konserwatorskich i budowlanych przy zabytkach, popularyzacja dobrych praktyk projektowych przy zabytkach, a także zagospodarowania obszarów oraz terenów cennych kulturowo, przyrodniczo i krajobrazowo;
- Współpraca z instytucjami kultury oraz jednostkami naukowymi w zakresie rozpoznania regionalnego dziedzictwa kulturowego oraz wymiany informacji o jego zasobach;
- Digitalizacja i udostępnianie zasobów o dziedzictwie kulturowym regionu;
- Tworzenie i oznakowanie szlaków kulturowych.

W ramach drugiego kierunku obejmującego cel drugi podjęte zostaną następujące działania:

- Wspieranie działań dążących do pełnego rozpoznania i identyfikacji przejawów niematerialnego dziedzictwa kulturowego poprzez współpracę ze specjalistycznymi instytucjami i ekspertami;
- Wspieranie przedsięwzięć dokumentacyjnych i wydawniczych zmierzających do popularyzacji przejawów niematerialnego dziedzictwa kulturowego;
- Wspieranie inicjatyw zmierzających do aplikacji o wpis na krajową listę Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego;
- Wspieranie lokalnych grup i organizacji w działaniach polegających na kultywowaniu tradycji i obyczajów, upamiętniających wydarzenia i postaci historią, tradycjami i rzemiosłem;
- Wspieranie działań edukacyjnych i promocyjnych oraz popularyzujących wiedzę o niematerialnym dziedzictwie kulturowym;
- Wspieranie działań związanych z organizacją konferencji, wystaw, przedstawień i festiwali prezentujących przejawy niematerialnego dziedzictwa kulturowego regionu.
  - Źródłami finansowania powyższych działań będą środki jst, fundusze europejskie, dotacje MKiDN, PWKZ, środki prywatne.

Program Opieki zgodny jest z zapisami Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2021-2024.

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu

5.1.1. Lokalna Strategia Rozwoju Obszaru Szwajcarii Kaszubskiej na lata 2016-2024

Lokalna Strategia Rozwoju Obszaru Szwajcarii Kaszubskiej na lata 2016-2024⁵³ (LSR) powstała w 2022 roku z inicjatywy Lokalnej Grupy Działania Stowarzyszenie Turystyczne Kaszuby przy szerokim udziale społeczności lokalnej.

Na bazie diagnozy (w tym szerokich konsultacji społecznych) i przygotowanej na jej podstawie analizie SWOT wyznaczono cztery cele główne:

- 1: Zachowanie dziedzictwa kulturowego Kaszub i rozwój rynku produktów lokalnych,
- 2: Poprawa atrakcyjności turystycznej Szwajcarii Kaszubskiej,
- 3: Rozwój zasobów ludzkich oraz komunikacji ze społeczeństwem na terenie LGD,
- 4: Rozwój przedsiębiorczości obszaru LSR.

W ramach tych celów opracowano cele szczegółowe oraz propozycje przedsięwzięć przeznaczonych do realizacji w ramach LSR.

Wyznaczony cel główny pn. *Zachowanie dziedzictwa kulturowego Kaszub i rozwój rynku produktów lokalnych* wychodzi naprzeciw zagrożeniu związanemu z zanikiem charakterystycznych dla regionu elementów kultury, tradycji i zasobów, odnoszących się do lokalnej kultury w tym przede wszystkim kultury kaszubskiej⁵⁴. Na bazie tak zidentyfikowanego celu głównego wyznaczono 2 cele szczegółowe:

- 1.1: Ochrona i propagowanie dziedzictwa kulturowego Kaszub,
- 1.2: Poprawa dostępu do przetworzonych produktów lokalnych.

Cel szczegółowy 1.1: Ochrona i propagowanie dziedzictwa kulturowego Kaszub. Realizacja celu szczegółowego wynika z potrzeby rozwiązania obszaru problemowego mówiącego o „Słabej ochronie i niedostatecznym propagowaniu dziedzictwa kulturowego Kaszub jako elementu decydującego o tożsamości społeczności lokalnej”. Cel jest odpowiedzią na wyzwania regionu wynikające z jego diagnozy i wynika wprost ze zidentyfikowanych na bazie diagnozy elementów analizy SWOT.

W ramach wyznaczonego celu wskazano do realizacji jedno przedsięwzięcie: 1.1.1. Tworzenie infrastruktury na potrzeby ochrony dziedzictwa kulturowego Kaszub oraz jego popularyzacja i promocja. Przedsięwzięcie zakłada realizację działań zarówno o charakterze inwestycyjnym jak i nie inwestycyjnym których efektem będzie ochrona, popularyzacja i promocja dziedzictwa kulturowego Kaszub. W zakresie działań inwestycyjnych możliwa będzie realizacja operacji związanych z tworzeniem (budową, przebudową, modernizacją) infrastruktury oraz zakupem sprzętu i/lub wyposażenia. W przypadku działań nie inwestycyjnym możliwa będzie realizacja operacji edukacyjnych/ warsztatowych/ szkoleniowych związanych z propagowaniem kultury kaszubskiej oraz operacji dotyczących promocji (w różnych formach) lokalnej kultury.

Cel szczegółowy 1.2: Poprawa dostępu do przetworzonych produktów lokalnych. Realizacja celu szczegółowego wynika z potrzeby rozwiązania obszaru problemowego mówiącego o „Braku dostępu mieszkańców i turystów do przetworzonych produktów lokalnych”. Cel jest odpowiedzią na wyzwania regionu wynikające z jego diagnozy i wynika wprost ze zidentyfikowanych na bazie diagnozy elementów analizy SWOT.

W ramach realizacji wyznaczonego w ten sposób celu wskazano do realizacji jedno przedsięwzięcie: 1.2.1. Tworzenie infrastruktury na potrzeby produkcji, przetwórstwa, sprzedaży, dystrybucji i promocji produktów lokalnych. Przedsięwzięcie zakłada realizację działań przede wszystkim o charakterze inwestycyjnym której efektem będzie produkcja/ przetwórstwo/ sprzedaży/ dystrybucja/ promocja produktów lokalnych. Działania te będą związane z budową/ przebudową/ modernizacją budynków jak i zakupem środków trwałych (sprzętu, wyposażenia, wartości niematerialnych i prawnych) na potrzeby tego typu działalności.

⁵³ Lokalna Strategia Rozwoju Obszaru Szwajcarii Kaszubskiej na lata 2016-2024 dostępna jest na stronie: <https://kaszubylgd.pl/wp-content/uploads/2022/04/LSR-STK-2014-2020-zmiany-wersja-koncowa.pdf> [strona Stowarzyszenia Turystyczne Kaszuby, dostęp: 30.12.2022 r.];

⁵⁴ Tamże, s. 30-31;

Działaniem uzupełniającym w tym zakresie będą działania nieinwestycyjnie o charakterze promocyjnym, które mogą mieć charakter jedynie uzupełniający do działań inwestycyjnych.

Cel główny 2: Poprawa atrakcyjności turystycznej Szwajcarii Kaszubskiej odnosi się do promocji zasobów naturalnych (przyrodniczych) Kaszub poprzez budowę ścieżek rowerowych, miejsc postojowych, punktów widokowych, stojaków na rowery, miejsc wypoczynku turystów oraz oznakowanie wybudowanych ścieżek, budowę/przebudowę/remont/modernizację obiektów oraz zakup sprzętu, wyposażenia, wartości niematerialnych i prawnych dotyczących rozpoczęcia nowej działalności lub rozwoju działalności istniejącej w zakresie świadczenia usług turystycznych i okołoturystycznych.

Cel główny 3: Rozwój zasobów ludzkich oraz komunikacji ze społeczeństwem na terenie LGD dotyczy wsparcia procesu ubiegania się o dofinansowanie dla mieszkańców i instytucji z terenu LGD ze strony samej Lokalnej Grupy, realizowany będzie poprzez działania szkoleniowe i informacyjne na terenie LGD, skierowane do potencjalnych wnioskodawców ubiegających się o środki w ramach wdrażania LSR.

Cel główny 4: Rozwój przedsiębiorczości obszaru LSR dotyczy wsparcia rozwoju przedsiębiorczości w regionie. Realizowany będzie poprzez wsparcie podejmowania nowych działalności gospodarczych.

Program Opieki zgodny jest z zapisami *Lokalne Strategii Rozwoju Obszaru Szajcarii Kaszubskiej na lata 2016-2024*.

5.1.2. Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kartuskiego 2040

Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kartuskiego 2040⁵⁵ przyjęta została Uchwałą Nr XXI/186/2016 Rady Powiatu Kartuskiego z dnia 29 grudnia 2016 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Powiatu Kartuskiego 2040.

W wyniku analiz i dyskusji wybrano trzy podstawowe, ponadsektorowe priorytety, które powinny być uwzględniane w każdym z podejmowanych w powiecie działań. Obrane priorytety mają nadawać szerszy kontekst wskazanym w dalszej części celom strategicznym, odpowiadają one na najważniejsze wyzwania rozwojowe powiatu kartuskiego, a opierają się na jego uwarunkowaniach wewnętrznych i zewnętrznych. W *Strategii* wyznaczono następujące priorytety rozwojowe:

- Kultura / Dziedzictwo,
- Współpraca / Otwartość,
- Technologia / Smart.

Dzięki wykorzystaniu wskazanych powyżej priorytetów autorzy *Strategii* wierzą, że w 2040 r. Powiat Kartuski będzie rozpoznawalnym centrum społecznym i gospodarczym Kaszub, powiatem o wysokiej spójności wewnętrznej, z powodzeniem konkurującym z innymi regionami województwa, kraju i Europy, zatrzymującym obecnych oraz przyciągającym nowych mieszkańców, przedsiębiorców i turystów. Dlatego też jako misję sformułowano następujące hasło: „Tworzenie, w oparciu o otwartość, kulturę i nowoczesne technologie, warunków optymalnego, wielowymiarowego i trwałego rozwoju całego powiatu, poprzez wspieranie kapitału społecznego i potencjału gospodarczego, przy dbałości o zachowanie walorów przyrodniczych”.

Wyłoniono cztery cele strategiczne:

1. Uczenie się / Edukacja,
2. Przestrzeń / Zamieszkanie,
3. Mobilność / Transport,
4. Praca / Przedsiębiorczość.

W celu strategicznym: Uczenie się / Edukacja celem szczegółowym jest m.in. stałe podnoszenie jakości kapitału społecznego, w tym obywatelskiego i kulturowego wszystkich mieszkańców, natomiast w celu strategicznym Przestrzeń / Zamieszkanie celem szczegółowym jest m.in. poprawa porządku, ładu przestrzennego i estetyki w budownictwie i organizacji przestrzeni wspólnych.

⁵⁵ Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kartuskiego 2040 dostępna jest na stronie: http://www.kartuskipowiat.com.pl/pliki/wersja_PL_160x230_druk.pdf [strona Powiatu Kartuskiego, dostęp: 30.12.2022 r.];

Program Opieki nad Zabytkami powiatu Kartuskiego zgodny jest z zapisami Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kartuskiego 2040.

5.1.3. Gminne Programy Opieki nad Zabytkami

W skład Powiatu Kartuskiego wchodzi osiem gmin: Chmielno, Kartuzy, Przdkowo, Sierakowice, Somonino, Stężyca, Sulęcyno i Żukowo. Spośród nich tylko dwie gminy posiadają aktualne programy opieki nad zabytkami:

- Gmina Kartuzy: Program Opieki nad Zabytkami Gminy Kartuzy na lata 2021-2024 (Uchwała nr XLVII/426/2021 Rady Miejskiej w Kartuzach z dnia 25 sierpnia 2021 r. w sprawie: przyjęcia Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Kartuzy na lata 2021-2024).

Założenia programowe Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Kartuzy na lata 2021-2024 opierają się na celu strategicznym: „Ochrona i opieka nad dziedzictwem kulturowym gminy służące zachowaniu krajobrazu kulturowego i zabytków, budowaniu tożsamości lokalnej oraz rozwojowi społeczno-gospodarczemu gminy”. Cel ten będzie realizowany w ramach trzech priorytetów:

- PRIORYTET I Ochrona i zachowanie kulturowego i zabytków gminy Kartuzy,
- PRIORYTET II Podniesienie znaczenia zabytków i dziedzictwa kulturowego w życiu społeczności lokalnej gminy Kartuzy,
- PRIORYTET III Wykorzystanie potencjału dziedzictwa kulturowego gminy Kartuzy dla rozwoju społeczno-gospodarczego i podniesienie jakości życia mieszkańców.

W ramach wymienionych powyżej priorytetów zaplanowano podjęcie następujących działań:

- Ochrona i poprawa dziedzictwa kulturowego,
- Rewaloryzacja i konserwacja zasobów zabytkowych,
- Rozwój opieki nad zabytkami,
- Badanie i dokumentowanie zasobów dziedzictwa kulturowego,
- Ekspozycja, popularyzacja i promocja dziedzictwa kulturowego,
- Kulturowanie i kontynuacja lokalnych tradycji kulturowych,
- Odpowiedzialne wykorzystanie zabytków i tradycji kulturowych dla rozwoju społeczno-gospodarczego gminy Kartuzy,
- Wykorzystanie dziedzictwa kulturowego gminy Kartuzy dla podnoszenia jakości życia jej mieszkańców.

- Gmina Sulęcyno: Program Opieki nad Zabytkami Gminy na lata 2020-2023 (Uchwała Nr XX/132/2020 Rady Gminy Sulęcyno z dnia 5 marca 2020 r. w sprawie przyjęcia „Programu opieki nad zabytkami gminy Sulęcyno na lata 2020-2023”)

Założenia programowe Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Sulęcyno realizowane będą przez dwa priorytety:

- PRIORYTET I Ochrona i kształtowanie krajobrazu kulturowego, jako element rozwoju turystycznego gminy,
- PRIORYTET II Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości.

W ramach wymienionych powyżej priorytetów zaplanowano podjęcie następujących działań:

- Zahamowanie procesu degradacji zabytków oraz poprawa stanu ich zachowania,
- Rozszerzenie ochrony dziedzictwa kulturowego gminy,
- Ochrona układów ruralistycznych oraz ich przedpoli ekspozycyjnych,
- Prowadzenie gminnej ewidencji zabytków,
- Promocja i popularyzacja dziedzictwa kulturowego,
- Kulturowanie tożsamości kulturowej mieszkańców gminy.

Gminy Chmielno, Przdkowo, Sierakowice, Somonino, Stężyca i Żukowo nie posiadają aktualnych programów opieki nad zabytkami.

5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego powiatu

5.2.1. Charakterystyka powiatu

Powiat kartuski to jeden z 16 powiatów ziemskich województwa pomorskiego, położony w zachodniej części metropolii gdańskiej, w samym centrum Kaszub. Powiat został utworzony w 1999 roku, z siedzibą władz powiatu w Kartuzach. Jako jednostka administracyjna powiat kartuski jest drugim co do wielkości pod względem liczby mieszkańców powiatem ziemskim województwa pomorskiego. Od 2011 roku wchodzi w skład Obszaru Metropolitalnego Gdańsk – Gdynia – Sopot, gdzie po Gdańsku, Gdyni i powiecie wejherowskim jest czwartą co do wielkości jednostką administracji na prawach powiatu. Zajmuje powierzchnię 1121 km². Sąsiaduje z siedmioma powiatami: od północnego zachodu - lęborskim, od północy - wejherowskim, od północnego wschodu - gdyńskim (powiat grodzki), od wschodu - gdańskim (powiat grodzki), od południowego wschodu – gdańskim (ziemskim), od południa - kościerskim, od zachodu - bytowskim.

Stolica powiatu znajduje się w mieście Kartuzy. Powiat kartuski składa się z ośmiu gmin: Chmielno, Kartuzy, Przodkowo, Sierakowice, Somonino, Stężyca, Sulęcyno i Żukowo.

Obszar powiatu kartuskiego zamieszkuje około 133.841 tys. ludzi.

Na terenie powiatu przeważają grunty rolne, zajmują one 56,1%, zaś lasy około 30%. Blisko połowę ogólnej powierzchni powiatu kartuskiego (48,3%) stanowią obszary podlegające różnym formom ochrony przyrodniczej (Kaszubski Park Krajobrazowy wraz z otuliną, obszary chronionego krajobrazu: OChK Doliny Raduni, Kartuski OChK, Otomiński OChK, Przywidzki OChK, Gowidliński OChK, Otomiński OChK, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe: Rynna Potęgowska, Rynna Kamienicka, Dolina Łeby w KPK, Rynna Mirachowska, Rynna Raduńska, Obniżenie Chmielęńskie, Rynna Brodnicko-Kartuska, Rynna Dąbrowsko-Ostrzycka oraz 14 rezerwatów przyrody).

Powiat położony jest w przeważającej części na Pojezierzu Kaszubskim, a tylko w niewielkim fragmencie w południowej części gminy Sulęcyno i południowo-zachodniej części gminy Stężyca na Równinie Charzykowskiej, zaś nad jeziorem Mausz w południowej części gminy Sulęcyno na Pojezierzu Bytowskim. Charakteryzuje się polodowcową rzeźbą terenu z przewagą wzgórz morenowych, z wieloma jeziorami rynnowymi. Szczególne zagęszczenie jezior ma miejsce w centralnej części Pojezierza Kaszubskiego, w rejonie zespołu Jezior Raduńsko-Ostrzyckich. W najbardziej zróżnicowanej części tego krajobrazu, od Kartuz w stronę Kościerzyny znajduje się najwyższe wzniesienie w pasie Pojezierza Południowobałtyckiego - Wieżyca o wysokości 328,6 m n.p.m. Okolice Mirachowa, Stężycy i Sulęcyna zajmują pola sandrowe. Teren powiatu przecinają rzeki Łeba, Słupia, Radunia i Wierzyca.

Powiat kartuski posiada bogate zasoby dziedzictwa kulturowego: 68 zespołów i obiektów wpisanych do rejestru zabytków (w tym około 165 obiektów), zabytkowy zespół urbanistyczny miasta Kartuzy, zespół osadniczo-krajobrazowy dawnej wsi Żukowo, 1185 obiektów i 13 układów ruralistycznych w gminnych ewidencjach zabytków, ponadto 58 stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru, w tym 21 o własnej formie terenowej (11 grodzisk i 10 cmentarzysk kurhanowych) oraz 1029 stanowisk archeologicznych w wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Zabytkowe obiekty i zespoły są w przeważającej liczbie w dobrym stanie technicznym. Największe zagrożenia dotyczą następujących zabytków wpisanych do rejestru zabytków:

- kamienice przy ul. Gdańskiej 4, ul. Jeziornej 16, 18, 20, 28, 38, ul. 3 Maja 3, 5 w Kartuzach – w średnim stanie technicznym, brak bieżącej konserwacji,
- dawny zajazd w Kiełpinie, gm. Kartuzy – w średnim stanie technicznym, brak bieżącej konserwacji,
- dwór w Mirachowie, gm. Kartuzy – w średnim stanie technicznym, brak bieżącej konserwacji,
- drewniany kościół p.w. św. Marcina w Sierakowicach w dobrym stanie technicznym, ale po przeniesieniu w nową lokalizację nie został objęty ochroną prawną w postaci nowej decyzji o wpisie do rejestru zabytków,
- park w Sulminie, gm. Żukowo wymaga rewaloryzacji.

Stanowiska archeologiczne zagrożone są przez amatorów czyli tzw. poszukiwaczy skarbów, który bez odpowiednich zezwoleń wymaganych przepisami prawa oraz odpowiedniego przygotowania rozkopują obszary

występowania zabytków archeologicznych i bezpowrotnie niszczą w ten sposób warstwy kulturowe i pozbawiają kontekstu stratygraficznego.

Brak bieżącej konserwacji, brak monitorowania stanu technicznego może spowodować znaczne przeoczenia w postępującej degradacji substancji zabytkowej, co z czasem może doprowadzić do nieodwracalnej destrukcji zabytku. Zgodnie z art. 5 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami na właścicielu (posiadaczu) zabytku ciąży obowiązek sprawowania opieki nad zabytkiem polegający na zabezpieczeniu i utrzymaniu zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie i korzystanie z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości.

Należy dążyć do poprawy stanu technicznego obiektów zabytkowych poprzez przeprowadzenie prac remontowych, konserwatorskich, restauratorskich, a tam gdzie jest to niezbędne do odtworzenia zniszczonych elementów budynków w celu integracji i scalenia zabytku, po uzyskaniu wymaganych przepisami prawa uzgodnień z właściwym miejscowo konserwatorem zabytków.

Parki oraz cmentarze należy uporządkować oraz poddać rewaloryzacji na podstawie zatwierdzonych przez właściwego miejscowo konserwatora zabytków projektów rewaloryzacji zieleni. Po zrealizowaniu niezbędnych prac porządkowych i rewaloryzacyjnych należy objąć stałą ochroną parki i cmentarze na terenie powiatu.

Należy zwrócić uwagę na niewłaściwe traktowanie zieleni przyulicznej (szpalery, aleje) oraz zieleni na terenach przykościelnych; często powtarza się nadmierne usuwanie gałęzi i konarów tzw. ogławianie koron drzew, które nie są do tego przeznaczone. Ogławianie koron, mylone z cięciami pielęgnacyjnymi, jest niedopuszczalne nie tylko w stosunku do zabytkowej zieleni, ale każdego rodzaju drzew, z wyjątkiem wierzby białej i wierzby kruchej, które mogą być przeznaczone do tego rodzaju praktyki w celu uzyskania wierzby głowiastej (stosowane w zadrzewieniach śródpolnych i nadwodnych).

5.2.2. Zarys historii powiatu

Obszar całego Pomorza, a w tym Pojezierza Kaszubskiego podlegał w okresie plejstocenu oddziaływaniu lądolodu skandynawskiego. Na przestrzeni 600 tysięcy lat następowały duże wahania klimatyczne, lądolód przesunął się na południe i cofał na północ, przenosząc ogromne masy lodu i materiału skalnego, co mogło być przyczyną zatarcia się pierwszych śladów penetracji tych terenów przez praczłowieka i człowieka. Obecny krajobraz ziemi kartuskiej został ostatecznie ukształtowany po wycofaniu się lodowca tj. na przełomie XIV-XIII tysiąclecia p.n.e., nastąpiło wówczas ocieplenie klimatu, co spowodowało pojawienie się tundry parkowej, a wraz z nią stad reniferów.

Za stadami podążały wspólnoty myśliwych i zbieraczy, o kulturze typowej dla schyłku starszej epoki kamiennej, ich głównym zajęciem były polowania na renifery⁵⁶. Najstarszy ślad po łowcach reniferów znany jest z końca schyłkowego paleolitu tj. około 9.000 lat p.n.e. z miejscowości Załęże (gmina Przdkowo)⁵⁷, jednakże tereny te były tylko sporadycznie odwiedzane przez człowieka.

Pod koniec 9-ego tysiąclecia p.n.e. kończy się epoka geologiczna plejstocen oraz epoka prehistoryczna – paleolit i rozpoczyna holocen, a jednocześnie środkowa epoka kamienia zwana mezolitem, trwająca do 4-ego tysiąclecia p.n.e. Istniejąca dotąd na ziemi kartuskiej tundra parkowa zostaje w dość szybkim tempie zastąpiona lasami brzoźowo-sosnowymi, pojawiają się również typowe leśne gatunki zwierząt takie jak jeleń, łoś, sarna, tur, niedźwiedź, dzik, wilk, lis, borsuk, bóbr, wydra i inne, a wraz z nimi grupy wyspecjalizowanych myśliwych i rybaków. Podobnie jak z paleolitu tak i z mezolitu znamy jedynie kilka luźnych znalezisk na terenie powiatu kartuskiego, m.in. w miejscowości Haska gm. Chmielno i Niesiołowicach gm. Stężyca znaleziono mikrolityczne grociki do strzał⁵⁸.

Na początku 3-ego tysiąclecia p.n.e. na ziemię kartuską dotarli pierwsi osadnicy neolityczni – przedstawiciele kultury pucharków lejkowatych, którzy posiadając znajomość uprawy ziemi, chowu zwierząt oraz wyrobu naczyń glinianych byli niezależni od zwierzyny łownej i mogli prowadzić osiadły tryb życia.

⁵⁶ L. Leciejewicz, *Plemienne początki*, w: *Pomorze w dziejach Polski*, nr 19, Gdańsk 1991, s. 25;

⁵⁷ O. Felczak, M. Kochanowski, M. Fudziński, *Pradzieje ziemi kartuskiej w: Kartuskie Zeszyty Historyczne*, z. 3, Kartuzy 1993, s. 8;

⁵⁸ *Tamże*, s. 9;

Po powolnym zaniknięciu kultury pucharów lejkowatych pod koniec 3-ego tysiąclecia p.n.e., na tereny te przybywają nowe plemiona osadników o zbliżonej gospodarce reprezentujące kulturę ceramiki sznurowej. Ludność tej kultury przetrwała aż do wczesnej epoki brązu, to jest do 1700-1500 r. p.n.e. Około 1500 r. p.n.e. docierają tutaj z południa Polski populacje reprezentujące nową epokę – epokę brązu.⁵⁹ Jednakże pełny rozkwit tej epoki na ziemi kartuskiej nastąpił dopiero około XIII i XII wieku p.n.e., kiedy to doszło do ukształtowania się kultury łużyckiej. Kultura ta na Pomorzu Gdańskim kształtuje się stopniowo na bazie wcześniejszych, lokalnych grup. Ze względu na pewną odmienność w ornamentyce i formie naczyń, archeolodzy przyjęli tu określenie „grupa kaszubska kultury łużyckiej”⁶⁰. Cechą charakterystyczną dla kultury łużyckiej jest ciałopalenie i umieszczanie szczątków zmarłych w glinianych popielnicach. Na podstawie dotychczasowych ustaleń wiadomo, że grupa kaszubska kultury łużyckiej posiada rodzimy, lokalny charakter. O ile w III i IV okresie epoki brązu brak większych skupisk osadniczych, a dominują pojedyncze ślady osadnictwa, o tyle w następnych okresach, aż po środkowy okres lateński, liczba śladów osiedleńczych na ziemi kartuskiej wzrasta⁶¹. Dla grupy kaszubskiej kultury łużyckiej wyraźny jest związek osadnictwa z rozwojem rybołówstwa rzeczno-jeziornego, zaś rozwój hodowli i rolnictwa dobrze wpłynął na dalszą stabilizację osadnictwa. Dobrze rozwijało się również garncarstwo i odlewnictwo. Miejsce miała wymiana handlowa z ludnością zamieszkującą ziemię chełmińską, Wielkopolską, Kujawy i dalsze tereny.

Plemiona zamieszkujące ziemię kartuską w latach 650-100 p.n.e. reprezentowały tzw. kulturę pomorską. Do naszych czasów przetrwało ponad 100 stanowisk, przy czym większość to cmentarzyka. Ze względów klimatycznych (duża wilgotność) niewiele dotrwało do dziś pozostałości po osadach, jedną z nich jest osada w Chmielonku (gm. Chmielno) zlokalizowana w południowo-wschodniej części wzniesienia opadającego ku północnemu brzegowi jez. Raduńskiego oraz osada w Tuchomiu (gm. Żukowo) usytuowana na zachodnim zboczu wzniesienia opadającego ku jez. Tuchomskiemu⁶². W gospodarce plemion kultury pomorskiej dużą rolę odgrywała hodowla zwierząt domowych i rolnictwo. Dominowała hodowla owiec, kóz oraz krów. Przedmiotem uprawy była pszenica, jęczmień i żyto, a z roślin ogrodowych bób i groch. Duże znaczenie miało rybołówstwo, poławiano leszcze, jesiotry, cetry i ciosy. Obok rybołówstwa uprawiano łowiectwo – polowano na dziki, sarny, jelenie i zające. Podobnie jak ludność grupy kaszubskiej kultury łużyckiej tak ludność kultury pomorskiej utrzymywała ożywione kontakty wymienne.

W okresie 300-200 r. p.n.e. plemiona kultury pomorskiej przesuwają się z Ziemi Gdańskiej na południe poprzez ziemię chełmińską i Kujawy⁶³.

Po kulturze pomorskiej w okresie od II w. p.n.e. do I w. n.e. trwała na tych terenach kultura oksywska, na której rozwój silny wpływ wywarła cywilizacja celtycka.

W kulturze materialnej ludności ziemi kartuskiej od połowy II w. p.n.e. zachodzą istotne zmiany. Rozwinięto przemysł metalowy, obróbkę drewna, kości i rogu, skór, bursztynu oraz garncarstwo. Osady z tego okresu składały się z kilku chat o konstrukcji słupowej lub zrębowej z przyległymi jamami spichrzowymi i odpadowymi. Osadę zamieszkiwał ród liczący 50-60 osób. Obrządkiem pogrzebowym ludności kultury oksywskiej było ciałopalenie, szczątki chowano do urny lub do grobu jamowego⁶⁴.

Okres wpływów rzymskich (I w. n.e. – V w. n.e.) przynosi wzrost zaludnienia tego regionu. Panuje wtedy kultura wielbarska, na której rozwój wpływ miała cywilizacja rzymska. Ożywiła się wymiana towarowa. Przez Polskę z rzymskiego castrum Carnuntum do południowego brzegu Bałtyku biegł szlak bursztynowy. Dla Pomorza był to okres największego rozkwitu. Z cesarstwa rzymskiego sprowadzano różnego rodzaju naczynia brązowe, ceramiczne, szklane, ozdoby, przedmioty codziennego użytku, narzędzi, niewielką ilość broni, a także monety rzymskie, wywożono zaś miód, воск, skóry, futra, bydło, żelazo i prawdopodobnie niewolników. Osadnictwo nabrało charakteru stałego. Wieś składała się z kilku lub kilkunastu chat. Chałupy były drewniane o konstrukcji słupowo-plecionkowej, oblepione gliną, lub zrębowe z dwuspadowym dachem. Domom towarzyszyły budynki gospodarcze, jamy zbożowe i odpadowe. We wsiach znajdowały się też ocembrowane

⁵⁹ *Tamże*, s. 14;

⁶⁰ *Tamże*, s. 19;

⁶¹ *Tamże*, s. 19;

⁶² *Tamże*, s. 23-24;

⁶³ *Tamże*, s. 27;

⁶⁴ *Tamże*, s. 30;

studnie, kuźnie, czasem łaźnie i kopulaste piece chlebowe. Znane są osady z Niesiołowic, Tuchlina (gdzie odkryto piec do wypalania ceramiki) oraz w Węsiarach⁶⁵. W obrządku pogrzebowym, obok grobów popielnicowych, wszedł zwyczaj chowania zmarłych niepalonych, w trumnach z kłód drewnianych. Najbardziej znanym cmentarzyskiem z tego okresu jest cmentarzysko kurhanowe w Węsiarach (gm. Sulęczyno) datowane na koniec I w. n.e. do początku III w. n.e. Powstanie tego cmentarzyska łącznie jest z obecnością przybyłych na przełomie er plemion Gotów i Gepidów, którzy z nieznanых przyczyn opuścili Pomorze pod koniec II w. n.e. i udali się nad Morze Czarne⁶⁶. Podstawą bytu ludności zamieszkującej ziemię kartuską w okresie wpływów rzymskich była uprawa ziemi połączona z hodowlą zwierząt. Następuje dalszy rozwój hutnictwa żelaza, bujny rozkwit przeżywało bursztyniarstwo⁶⁷.

W III i IV w. n.e. z terenów Pomorza Gdańskiego część ludności wycofała się do Wielkopolski, na Dolny Śląsk, Kujawy, ziemię chełmińską i północne Mazowsze. Porzucanie siedzib związane było z nieurodzajnymi glebami występującymi na tych terenach. Dodatkowo wskutek wędrówek plemion germańskich zakłócone zostały kontakty handlowe z cesarstwem rzymskim. Pomimo jednak odpływu sporej liczby mieszkańców na Pojezierzu Kaszubskim dokonały się dalsze głębokie przemiany w formach, funkcji i strukturze przestrzennej osadnictwa. Dokonało się duże rozwarstwienie majątkowe, wyraźna specjalizacja pracy, pojawiły się nowe zajęcia i nowe dziedziny wytwórczości (górnictwo, hutnictwo, garncarstwo, kowalstwo, młynarstwo, gorzelnictwo, złotnictwo) oraz związane z tym charakterystyczne formy osadnictwa (kuźnie, młyny itp.). Wytworzyły się nowe struktury polityczne, społeczne i gospodarcze, doprowadzając do rozkładu wspólnoty pierwotnej⁶⁸, a prowadząc do kształtowania nowego okresu historycznego Polski wczesnośredniowiecznej.

W VII wieku nastąpił największy w dotychczasowej historii Pomorza regres w dziedzinie gospodarki i kultury. Powoli jednak wzrastało zaludnienie i aktywność gospodarcza. W tym czasie zacieśniały się więzi rodowe i plemienne. Powstawały małe jednostki społeczno-gospodarcze złożone z oddzielonych od siebie zespołów osad o własnych formach organizacyjnych, zwanych opolami, lub związanych funkcjonalnie z licznymi już wówczas grodami⁶⁹, które wznoszone były dla ochrony terytoriów i mienia wspólnot. Grody, początkowo otaczane palisadą połączoną niekiedy z wałem ziemnym, później ulegały rozbudowie i stanowiły fortyfikacje drewniano-ziemne z kamiennymi umocnieniami⁷⁰.

W VIII-X w. na ziemiach polskich, wyodrębniły się większe wspólnoty terytorialne sprzyjające tworzeniu się, na bazie związków plemiennych, struktur wczesnopanstwowych.

W 2 połowie X w. Pomorze zostało przyłączone przez Mieszka I do państwa polskiego, tym samym weszło w zasięg oddziaływania kultury zachodnioeuropejskiej, ale już w XI w. Pomorze uniezależniło się od państwa polskiego i powróciło do pogaństwa⁷¹.

W latach 1123-1124 Bolesław Krzywousty opanował Pomorze i ponownie przyłączył je do państwa Piastów, ustanawiając na tym terenie namiestników (od 2 poł. XII w. tworzących dynastię Sobiesławiców).

W XII i XIII w. osadnictwo na Pojezierzu Kaszubskim było jeszcze stosunkowo rzadkie; więcej osad liczyły tereny wschodnie, pozostały obszar był jeszcze mocno zalesiony.

Na początku XIII w., w wyniku rozbicia dzielnicowego Polski, Pomorze Gdańskie stanowiło obszar formalnie podległy władzy książąt piastowskich rezydujących w Krakowie, a rządzących również na ziemi łączyckiej i sandomierskiej. Ze względu na brak bezpośredniej łączności z południowymi dzielnicami, zaczęło rosnać znaczenie ustanowionych na tym obszarze namiestników. Pierwszym historycznym namiestnikiem był Sambor I, który w 1186 r. ufundował pierwszy na Pomorzu Gdańskim klasztor cysterski w Oliwie⁷². Z biegiem czasu namiestnicy zaczęli dążyć do całkowitego usamodzielnienia się od dotychczasowych zwierzchników. W 1210 r. namiestnik gdańsko-pomorski Mściwoj I złożył hołd lenny królowi duńskiemu Waldemarowi II, jednak przejście na stronę króla duńskiego było epizodyczne i już rok później podległy był znowu Leszkowi Białemu.

⁶⁵ *Tamże*, s. 31;

⁶⁶ *Tamże*, s. 34;

⁶⁷ *Tamże* s. 39;

⁶⁸ B. Maryniuk, Osadnictwo i zaludnienie, w: Pojezierze kaszubskie, pod red. B. Augustowskiego, Gdańsk 1979, s. 411-412;

⁶⁹ *Tamże*, s. 413;

⁷⁰ *Dzieje Kartuz*, pod red. W. Odyńca, R. Kuplera, Kartuzy 1998, t. 1, s. 66;

⁷¹ *Tamże*, s. 68;

⁷² *Tamże*, s. 100;

W latach 1212-1214 Mściwoj I dokonał fundacji klasztoru norbertanek w Żukowie⁷³.

Na ziemi kartuskiej spotykały się granice trzech kasztelanii (garczyńskiej, goręczyńskiej i gdańskiej), a także księstw dzielnicowych podzielonych na Pomorzu Gdańskim w pierwszej połowie XIII w. między synów gdańskiego księcia Mściwoja I: Świętopełka, Sambora i Racibora⁷⁴.

Po śmierci księcia krakowskiego Leszka Białego w 1227 r. książę Świętopełk, wraz z innymi władcami pomorskimi, uniezależnił się od dotychczasowego zwierzchnika i zaczął prowadzić samodzielną politykę⁷⁵.

W tym samym czasie na sąsiedniej ziemi chełmińskiej pojawił się zakon krzyżacki, który zaważył na historii całego Pomorza. Rycerze zakonnicy, sprowadzeni przez Konrada Mazowieckiego, rozpoczęli podbój ziem Prusów, posuwając się wzdłuż biegu Wisły i Nogatu. Już wkrótce w latach 1242-1253 doszło do konfliktu między zakonem a księciem Świętopełkiem o swobodną żeglugę na Wiśle i przynależność Żuław. Świętopełk przegrał wojnę i odtąd granica jego państwa biegła środkiem Wisły⁷⁶.

Od śmierci księcia Mściwoja II w 1294 r., Pomorze przeszło formalnie pod władanie księcia wielkopolskiego Przemysła, który w rok później koronował się na króla Polski i księcia Pomorza. Zjednoczenie obu dzielnic nie trwało jednak długo, bowiem w 1296 r. książę Przemysł został zamordowany. Od tego czasu wybuchły nowe waśnie między książętami dzielnicowymi. Pomorze zajął spadkobierca Przemysła – książę sieradzki Władysław Łokietek, który namiestnikiem Pomorza mianował Mikołaja Jankowicza z rodu Zarębów⁷⁷.

W latach 1299-1305 władzę nad ziemią wielkopolską i pomorską sprawował król czeski, a od 1300 r. także polski – Wacław II. Po śmierci Wacława – Władysław Łokietek nie zrezygnował z utraconych ziem i na przełomie 1305 i 1306 r. rozpoczął walkę ze swymi przeciwnikami. W listopadzie 1306 r. przyjął w Świeciu hołd od poddanych.

W 1307 r. miejsce miał najazd Brandenburczyków na Pomorze Gdańskie. Na pomoc załodze gdańskiego grodu, na prośbę Władysława Łokietka, ruszyli Krzyżacy. Oddziały krzyżackie objęły gród i usunęły polską załogę. Po Gdańsku Krzyżacy zajęli Tczew, Nowe i Świecie, opanowując do końca 1308 r. całe Pomorze. Krzyżacy wprowadzili nowy podział administracyjny: komturstwo gdańskie i gniewskie. Komturstwo gdańskie obejmowało północną część Pomorza czyli dawne kasztelanie: gdańską, pucką, białogardzką i chmieleńską, zaś komturstwo gniewskie - południową część Pomorza, w tym dawną dzielnicę tczewską. Wkrótce z komturstwa gniewskiego wydzielono wójtostwo tczewskie podlegające bezpośrednio wielkiemu mistrzowi. Wójtostwo to obejmowało swoim zasięgiem, oprócz okolic samego Tczewa, także obszary wokół Goręczyna, Garczyna, Kiszewy i Kościerzyny. Przebieg granic między komturstwem gdańskim a wójtostwem tczewskim pokrywała się na pewnym odcinku z dawnym przebiegiem granic administracyjnych księstwa wschodniopomorskiego. Rejon Kartuz nadal stanowił pogranicze, tym razem dwóch większych jednostek krzyżackiego zarządu terytorialnego.

W 1380 r. Jan z Rusocina sprowadził na Pomorze z Pragi zakonników kartuskich, a w 1382 r. wystawił uroczysty dokument fundacyjny, w którym darował im Kiełpino, Czaple, Gdynię oraz jezioro Małe Grzybno (dziś jezioro Karczemne). Dwa lata później wielki mistrz krzyżacki Konrad Zoelkner do dóbr kartuskich dodał 20 włók chełmińskich wraz z jeziorem Wielki Grzybno (dziś Klasztorne), zaś Jan z Rusocina w 1386 r. rozszerzył swą pierwotną darowiznę wokół tegoż jeziora do ponad 40 włók chełmińskich⁷⁸. Pomiędzy tymi dwoma jeziorami wniesiono nowy dom klasztorny, który otrzymał nazwę *Paradisus Beatae Mariae In Prussia*, na jego czele stanął Jan Deterhus⁷⁹. Wraz z powstaniem zabudowań zakonnych rozwinęła się wokół nich osada, a samą wieś odnotowano w przekazach historycznych już w 1391 r.⁸⁰

W początkach 1454 r. wybuchło w państwie krzyżackim powstanie Związku Pruskiego. Zwolennikami Związku Pruskiego i tym samym poddania się wpływowi Polski były nie tylko większe miasta pruskie, jak Gdańsk, Elbląg czy Toruń, ale także rzesze rycerstwa zwłaszcza ziemi chełmińskiej i Pomorza Gdańskiego.

⁷³ Tamże, s. 101;

⁷⁴ Tamże, s. 69;

⁷⁵ W. Odyniec, Zarys dziejów regionu, w: Pojezierza kaszubskie, pod red. B. Augustowskiego, Gdańsk 1979, s. 281;

⁷⁶ Tamże, s. 281;

⁷⁷ Tamże, s. 283;

⁷⁸ J. Walkusz, Kartuzy stolica Kaszub 1380-1923-1993, Kartuskie Zeszyty Historyczne, z. 2, Kartuzy 1991, s. 5;

⁷⁹ Dzieje Kartuz..., t. 1, s. 129;

⁸⁰ J. Walkusz, op.cit., s. 6;

Kartuzi tymczasem od dawna znani byli jako sympatycy zakonu, nic więc dziwnego, że opowiedzieli się w pierwszej fazie konfliktu po stronie Krzyżaków. Wraz z rosnącą przewagą strony polskiej i związkowców zmieniła się postawa kartuzów, przez co na dwa miesiące przed ostatecznym podpisaniem w Toruniu w 1466 r. pokoju polsko-krzyżackiego, wracając przez Pomorze na zachód zakonne wojska zaciężne zatrzymały się i złupiły klasztor oraz jego okoliczne dobra⁸¹.

Po zakończeniu wojny odzyskane ziemie podzielono na trzy województwa: pomorskie, malborskie i chełmińskie. Pojezierze Kaszubskie po zakończeniu wojny trzynastoletniej cieszyło się pokojem. Poprawiała się sytuacja gospodarcza, coraz śmielej wdzierano się w lasy i zakładano nowe osady, powodując duże wylesienia tych terenów.

Nowe wojny omijały Pomorze. Wdarły się wprawdzie tutaj w 1520 i 1564 r. gromady knechtów niemieckich, ale nie zakłóciło to życia gospodarczego tej prowincji. Dopiero w 1626 r. potop szwedzki objął tereny Pomorza. Położenie Kartuz z dala od uczęszczanych dróg, wśród jezior i lasów zdawało się mało narażone na ataki. Jednak Szwedzi spustoszyli Kiełpino, Prokowo i Smołdzino, spalili Przejazdowo i Bielkowo, zrabowali gospodarstwa chłopów w Małkowie, a 15 sierpnia splądrowali klasztor kartuski⁸².

W 1655 r. rozpoczęła się druga wojna północna i Szwedzi ponownie złupili dobra zakonne oraz splądrowali klasztor i kościół w Kartuzach⁸³. Po podpisaniu pokoju oliwskiego w 1660 r. działania wojenne ustały, jednak w następnych latach toczyły się wojny na wschodzie i południu, które nie sprzyjały rozwojowi gospodarczemu całego kraju. Druga wojna północna to okres najtrudniejszy w dziejach całego Pomorza Nadwiślańskiego. Przechodziły tędy wojska szwedzkie, saskie, polskich konfederatów, stronników Stanisława Leszczyńskiego i rosyjskie. Wszystkie te oddziały żądały kontrybucji pieniężnych, żywności i paszy dla koni. Wraz z wojskami pojawiły się w latach 1708-1710 epidemie. Po 1717 r. nastął względny spokój. Rozpoczęła się odbudowa gospodarcza⁸⁴.

Nowa wojna, tym razem domowa, wybuchła po śmierci Augusta II, ponownie nastąpiło rozdwojenie elekcji. Król Stanisław Leszczyński wycofał się na Pomorze, oczekując nadejścia drogą morską pomocy z Francji, a wojska rosyjskie i saskie załapały całe Pomorze⁸⁵.

W 1735 r. działania wojenne ustały, na tronie zasiadł August III, ale spokój panował tylko względny. Bierność i bezsilność króla wtrąciły Polskę w stan rozkładu i anarchii⁸⁶.

W 1772 r. Polska uległa pierwszemu rozbiorowi, w wyniku którego Pomorze weszło w skład państwa pruskiego, a w listopadzie 1772 r. Prusacy przejęli dobra klasztorne kartuzów, zakonnikom pozostawiono zabudowania klasztorne i przyznano niewielką pensję.

Prusacy wprowadzając swoje prawo i podziały administracyjne, utworzyli w 1818 r. z klucza dóbr zakonnych i dawnej królewszczyzny - starostwa mirachowskiego nowy powiat – kartuski, który jako jedyny nie posiadał ośrodka miejskiego. Urząd powiatowy nie posiadał również własnej siedziby. Władze zwierzchnie wskazywały na konieczność przystosowania budynków poklasztornych dla potrzeb urzędu, jednak stopień ich dewastacji nie pozwalał na ich użytkowanie. Pierwszym landratem (starostą) kartuskim został Carl Michael Grodeck, obierając na swą siedzibę, ze względu na brak odpowiedniego lokalu, należący do niego dwór w Wyczechowie⁸⁷. W 1862 r. Kartuzy otrzymały status samodzielnej gminy wiejskiej. Budowa linii kolejowej, nowych dróg (połączenia Kartuz utwardzonymi drogami z Gdańskiem i Bytowem⁸⁸), infrastruktury komunalnej oraz elektryfikacja Kartuz przyczyniały się do rozwoju miejscowości. Kolejni starostowie skupili się na dalszym rozwoju urbanizacyjnym Kartuz; powstała nowa szkoła i rzeźnia, rozbudowano wodociągi, w Rutkach wybudowano elektrownię. Proces urbanizacyjny spowolnił wybuch I wojny światowej. Po jej zakończeniu w myśl postanowień traktatu wersalskiego Kartuzy wróciły do odrodzonej Rzeczypospolitej. 8 lutego 1920 r. na kartuski rynek wkroczyło polskie wojsko⁸⁹. Powiat został wówczas podzielony na 23 wójtostwa. Największymi

⁸¹ Dzieje Kartuz..., t. 1, s. 145, 147, 150;

⁸² *Tamże*, s. 187;

⁸³ *Tamże*, s. 188;

⁸⁴ *Tamże*, s. 192;

⁸⁵ *Tamże*, s. 193;

⁸⁶ Dzieje Kartuz..., t. 1, s. 294;

⁸⁷ *Tamże*, s. 266;

⁸⁸ J. Walkusz, op.cit., s. 13;

⁸⁹ Dzieje Kartuz..., t. 1, s. 270-271;

miejscowościami powiatu były wówczas Chmielno, Kamienica Szlachecka, Sierakowice, Sulęczyno, Szymbark⁹⁰. W wyniku zmian granic w latach 1918-1921 siedemnaście gmin z terenu powiatu kartuskiego zostało przekazanych pod administrację Wolnego Miasta Gdańsk, jedna pod administrację państwa niemieckiego, jednocześnie przyłączone zostały cztery gminy (sołectwa) z Wolnego Miasta Gdańska oraz jedna z Niemiec⁹¹.

Pierwszym starostą polskim w Kartuzach był adwokat Emil Sobiecki, który od grudnia 1918 r. pełnił funkcję delegata rządu polskiego przy Landraturze w Kartuzach. Starosta był przedstawicielem władzy państwowej i szefem administracji ogólnej w powiecie. Głównym jego zadaniem było zapewnienia na terenie powiatu bezpieczeństwa i porządku publicznego. Podlegała mu policja państwowa⁹².

23 marca 1923 r. Kartuzy uzyskały prawa miejskie, stając się przede wszystkim głównym ośrodkiem odrodzenia narodowego oraz centrum turystyczno-letniskowym. Od 1921 r. mieszkał tu Aleksander Majkowski – działacz i pisarz kaszubski, autor herbu Kartuz. Odcięte po I wojnie światowej od Gdańska miasto związało się z nowoczesną i atrakcyjną gospodarczo Gdynią, dzięki zbudowanej w 1929 r. magistrali węglowej biegnącej przez Somonino⁹³.

Położenie powiatu kartuskiego w liczącym około 40 km tzw. „korytarzu polskim”, graniczącym z niemiecką częścią Pomorza oraz Wolnym Miastem Gdańsk, okazało się bardzo niekorzystne dla jego obrony. 1 września 1939 r. oddziały niemieckie zaatakowały obszar powiatu i w ciągu kilku dni zajęły jego terytorium wraz z miastem⁹⁴. Podczas okupacji miasto nie doznało większych zniszczeń, jednak mieszkańcy ponosili dotkliwe straty – w Kartuzach i okolicy (m.in. w Kaliskach, Borowie) znajdują się zbiorowe miejsca kaźni hitlerowskiej⁹⁵.

W 1942 r. z kościoła poklasztornego zrabowano trzy zabytkowe dzwony z XVII w. oraz usunięto figurę Św. Brunona z 1731 r. Pewnym zniszczeniom uległ też kościół, z którego w 1945 r. uczyniono miejsce przetrzymywania jeńców wojennych.⁹⁶

W trakcie działań wojennych spalony został dworzec (nowy oddano do użytku w 1953 r.), uszkodzono też linie kolejowe do Gdańska, Pruszcza Gdańskiego oraz w kierunku Kościerzyny. Zniszczeniom uległy ulice i chodniki. W znacznym stopniu uszkodzono wodociągi, zanieczyszczono były przewody kanalizacyjne, nie funkcjonowała także instalacja elektryczna. Działania wojenne w większym stopniu dotknęły tereny wiejskie. Pod tym względem powiat kartuski należał do najbardziej zniszczonych w województwie gdańskim⁹⁷.

Walki o ziemię kartuską toczyły się w marcu 1945 r. Początkowo władzę na tym terenie sprawowały oddziały Armii Czerwonej wraz z siłami bezpieczeństwa NKWD. Komendantura wojenna w mieście uległa formalnej likwidacji w lipcu 1945 r., jednakże wojska radzieckie przebywały w powiecie jeszcze w 1946 r. Równocześnie zręby administracji państwowej budowali Polacy – członkowie partii komunistycznej. Terenowe organy państwowe funkcjonowały na podstawie ustawy z 11 września 1944 r. o organizacji i zakresie działania rad narodowych oraz dekretów PKWN z 21 sierpnia 1944 r. o trybie powoływania władz administracji ogólnej I i II instancji i z 23 listopada 1944 r. o organizacji i zakresie działania samorządu terytorialnego⁹⁸. Przywrócono przedwojenny podział administracyjny Polski.

Dekretem Prezydenta RP 30 marca 1945 r. utworzono województwo gdańskie składające się z powiatów: grodzkiego gdańskiego, morskiego (stolica Wejherowo), tczewskiego, kartuskiego, kościerskiego i starogardzkiego. Do województwa dołączono teren byłego Wolnego Miasta Gdańsk w całości. Pierwszym powojennym starostą powiatu kartuskiego został Mieczysław Nowak, pochodzący z okolic Kielc.

W 1947 r. powstało Muzeum Kaszubskie, dzieło nauczyciela z Borzestowa, Franciszka Tredera. Również po wojnie rozwinął się zakład czarnej ceramiki Kaźmierczaków, mający swe źródło w konkurencyjnej dla chmieleńskich Neclów przedwojennej firmie Meissnerów⁹⁹.

⁹⁰ Dzieje Kartuz..., t. 2, s. 15;

⁹¹ *Tamże*, s. 15;

⁹² *Tamże*, s. 22;

⁹³ J. Walkusz, op.cit., s. 13;

⁹⁴ Dzieje Kartuz..., t. 2, s. 156;

⁹⁵ J. Walkusz, op.cit., s. 13;

⁹⁶ *Tamże*, s. 14;

⁹⁷ Dzieje Kartuz..., t. 2, s. 244;

⁹⁸ *Tamże*, s. 238;

⁹⁹ J. Walkusz, op.cit., s. 14;

Kartuzy zaczęły rozbudowywać się dopiero w l. 60-tych XX w. Zbudowano nowe obiekty tj.: szpital, hotel, Fabrykę Pomocy Naukowych, Dom Rzemiosła oraz nowe osiedla mieszkaniowe.

W 1975 r. miejsce miała reforma administracyjna, w wyniku której zamiast dotychczasowych 17 utworzono 49 województw, likwidując powiaty. Teren powiatu kartuskiego w całości znalazł się w województwie gdańskim. Miasto Kartuzy było jednak przez cały czas centrum regionu, znajdowały się tu instytucje takie jak szpital, sądy, szkoły ponadpodstawowe, rejon energetyczny oraz rejon dróg publicznych. Instytucje te obejmowały zasięgiem gminy dawnego powiatu.

W 1999 r., w wyniku kolejnej reformy administracyjnej, ponownie powstały powiaty. Początkowo podział nie zakładał istnienia powiatu kartuskiego, a jego teren miał zostać podzielony i wejść do powiatów: kościerskiego, wejherowskiego i bytowskiego. Ze względu jednak na protesty mieszkańców Kartuz oraz istnienie tu typowo powiatowych instytucji - stworzono powiat kartuski.

5.2.3. Krajobraz kulturowy

5.2.3.1. Analiza stanu zachowania

Krajobraz kulturowy to przestrzeń, historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka, zawierająca wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze.

Powiat kartuski położony jest na terenie Pojezierza Kaszubskiego. Jego charakterystyczną cechą jest urozmaicona rzeźba krajobrazu. Specyfika środowiska przyrodniczego Pojezierza Kaszubskiego, a zwłaszcza duże urozmaicenie ukształtowania terenu i charakter jego użytkowania (pasma pól uprawnych przeplatane skupiskami lasów i jeziorami) powodują, że występuje tu zarówno duża ekspozycyjność krajobrazowa, jak i nagromadzenie wielu kameralnych wnętrz krajobrazowych.

Najstarszymi elementami krajobrazu kulturowego Kaszub są niewątpliwie kręgi kamienne, kurhany i grodziska. Do czasów obecnych zachowały się grodziska wczesnośredniowieczne w Brodnicy Górnej, Borczu, Borzestowie, Chmielnie, Kamienicy Szlacheckiej, Kartuzach, Kczewie-Młynku, Kiełpinie, Niestępowie, Nowych Czaplach, Nowym Tuchomiu, Piotrowie, Podjazach, Puchlinie, Tuchomiu, cmentarzyska kurhanowe w Borczu, Borucinie, Borzestowie, Brodnicy Górnej, Bukowej Górze, Chmielnie, Dąbrowie, Dubowie, Egiertowie, Gapowie, Gowidlinie, Kamienicy Szlacheckiej, Kamienicy Królewskiej, Kamienickim Młynie, Leszczynkach, Mirachowie, Mściszewicach, Niesiołowicach, Nowych Czaplach, Ogonkach, Rąbie, Rątach, Sikorzynie, Skrzyszewo, Smętowie Chmieleńskim, Stężycy, Starych Czaplach, Sulęczynie, Tuchlinie, Tuchomiu, Węsiarach, Wyczechowie, Zgorzałem, Żakowie oraz kręgi kamienne w Węsiarach i Zgorzałem (Leśnictwo Uniradze).

Krajobraz powiatu ma typowo antropogeniczne pochodzenie – jest to typowy krajobraz wiejski (rolniczy), kształtują go mozaikowate pola uprawne, użytki zielone (łąki i pastwiska), ze zwartym i rozproszonym osadnictwem wiejskim oraz nasadzeniami śródpolnymi i wzdłuż dróg. Duże naturalne kompleksy leśne znajdują się w północnej, południowej, południowo-wschodniej i południowo-

zachodniej części powiatu. W północno-wschodniej części powiatu, na granicy z aglomeracją trójmiejską, krajobraz uległ największym negatywnym przemianom przestrzennym – pojawiły się rozległe obszary zajęte przez dość zwartą zabudowę i sieć ulic, bardziej o charakterze podmiejskich osiedli niż tradycyjnych wsi.

Na obszarze powiatu dość dobrze zachowała się historyczna sieć drożna z licznymi alejami i zadrzewieniami dróg łączących poszczególne miejscowości.

Na krajobraz zurbanizowany składają się dwa miasta: Kartuzy i Żukowo, które prawa miejskie otrzymały dopiero w XX w. (Kartuzy – 1923 r., Żukowo – 1989 r.). Pomimo średniowiecznej proveniencji obydwu miejscowości, nie posiadają one typowego dla większości miast w Polsce układu kompozycyjnego składającego się z ośrodka historycznego (rynek wraz z siatką ulic), zespołu z okresu historyzmu (osiedla podmiejskie z regularną zabudową) oraz współczesnego miasta. Wokół powstałego do końca XIV w. zespołu klasztornego w Kartuzach sukcesywnie powstawała osada przyklasztorna, ale dopiero w 1865 r. zbudowane zostały podwaliny pod dzisiejsze miasto na wschód od średniowiecznej wsi – zaprojektowano kwadratowy

rynek z czterema zbiegającymi się na nim ulicami, wokół których powstała XIX-wieczna zabudowa. Na północ od centrum w l. 40-tych XX w. powstało Nowe Osiedle – osiedle robotnicze. W pierwszych latach powojennych do lat 50-tych kontynuowano tradycyjne wzorce budowlane, zaś od lat 60-tych zaczęły pojawiać się osiedla bloków wielorodzinnych: Osiedle Sikorskiego, Wybickiego, Derdowskiego i XX-lecia RP, a także osiedla domów jednorodzinnych w okolicy ul. Wzgórze Wolności i ul. Zamkowej – Leśnej.

Żukowo rozwinęło się z kilku jednostek osadniczych związanych z dawnym klasztorem norbertanek, w wyniku czego nie wytworzyło się tu charakterystyczne centrum w postaci rynku lub placu oraz siatki ulic. Miasto składa się ze średniowiecznego zespołu poklasztorowego, wsi rozwiniętej wzdłuż ulic Gdańskiej i Kościerskiej (z dziewiętnastowieczną zabudową) oraz osiedli położonych na północ od zespołu poklasztorowego o proveniencji dwudziestowiecznej, a rozlokowanych na terenie dawnej osady na prawie polskim zwanej Stołpą i oddzielonych od najstarszej części wsi linią kolejową.

Współczesna wieś kaszubska wywodzi się z wsi założonych na prawie polskim oraz w późniejszych etapach na prawie niemieckim. Dominują wsie placowo-ulicowe, placowe oraz ulicowe, rzadziej owalnice, okólnice, wielodrożnice i rzędówki (Kolonja, gm. Kartuzy). Oprócz osad i wsi w krajobrazie regionu występują również liczne samotnicze zagrody, tzw. przysiółki albo w określeniu kaszubskim – pustki. Ich zaczątkiem bywały huty żelaza i szkła, młyny wodne, smolarnie i diegiarnie, karczmy i inne. Obecnie wsie otoczone są z reguły rozproszoną zabudową, będącą efektem parcelacji gruntów w okresach zaborów, międzywojennym i powojennym.

Typowa zagroda kaszubska zabudowana była przeważnie w kształcie regularnego prostokąta, posiadała dość znaczne rozmiary i charakteryzowała się luźną zabudową. Osobno usytuowany był każdy obiekt – zarówno budynki gospodarcze, jak i mieszkalny, w odróżnieniu od zwartej zabudowy stosowanej z reguły przez kolonistów niemieckich.

W ciągu ostatnich dwóch stuleci nastąpił znaczny rozwój tradycyjnego budownictwa wiejskiego. Początkowo wnoszono drewniane, jednoprzestrzenne chaty z otwartym paleniskiem. Jeszcze w XVIII w. chaty takie budowała najuboższa ludność Kaszub. Później pojawiły się bardziej złożone układy aż do powstania czteroizbowej, dwutraktowej chałupy, której powstanie związane było z podnoszeniem się poziomu życia w ciągu XIX w. Do połowy XIX w. na Kaszubach wznoszone były ponadto chałupy podcieniowe – z podcieniami szczytowymi, narożnymi i wnękowymi. Pomieszczenia mieszkalne w chatach kaszubskich skupione były wokół szerokiego komina usytuowanego centralnie, tak aby możliwe było opalenie z niego pieców, a pierwotnie kominków grzewczych, we wszystkich pomieszczeniach. Bryła chałupy kaszubskiej jest prosta i zwarta, przekryta dachem dwuspadowym lub naczółkowym. Tradycyjnie w budownictwie kaszubskim stosowano konstrukcje drewniane: wieńcowo-zrębową, sumikowo-łątkową, mieszaną (połączenie dwóch poprzednich) oraz szkieletową z wypełnieniem glinianym, dachy kryto słomą, rzadziej trzcina, gontami lub sznydlami, najrzadziej stosowano pokrycie ceramiczne¹⁰⁰. Zarządzenia wprowadzane przez władze pruskie ze względu na zagrożenia pożarowe prowadziły do wyeliminowania budownictwa drewnianego na rzecz budownictwa murowanego. Od 2 poł. XIX w. pojawiły się najbardziej obecnie znane formy domów: z wysoką ścianką kolankową, kryte dachami spłaszczonymi pokrytymi papą, z osiowo usytuowanym pseudoryzalitem zwieńczonym tzw. erklem – w konstrukcji murowanej z cegły licówki lub szkieletowej (wypełnionej pecą i odeskowanej).

W latach 30-tych XX w. w krajobrazie Kaszub w wyniku parcelacji dużych majątków ziemskich pojawiły się małe osiedla wiejskie z zagrodami zwanymi poniatówkami. Były to niewielkie zagrody złożone z domu i budynków gospodarczych (stodoły i obory). Za każdym razem stosowano ten sam projekt, zmieniając nieco usytuowanie w zależności od rzeźby terenu: niewielki budynek mieszkalny wzniesiony w konstrukcji drewnianej, na planie prostokąta, z narożnym podcieniem, kryty dachem dwuspadowym (eternit), stodoła drewniana najczęściej na planie litery C, ramiona tworzyły niższe części stodoły kryte wspólnym dachem z bryłą główną, obora niedużych rozmiarów, murowana na planie prostokąta, kryta dachem dwuspadowym. Pozostałości takich osiedli widoczne są przy drodze wojewódzkiej z Żukowa do Kościerzyny na terenie gminy

¹⁰⁰ K. Szarejko, Kaszubski dom drewniany – tradycja i współczesność; artykuł opublikowany na stronie Politechniki Gdańskiej <http://www.pg.gda.pl/architektura/eurarc/pdf/polska/kaszuby%20dom.pdf> [dostęp 30.12.2022 r.];

Somonino pomiędzy Borczem a Hopowem po obu stronach drogi oraz pojedyncze przykłady w Leźnie w gminie Żukowo. Brak już niestety śladów po poniatówkach przy drodze z Kartuz do Przodkowa – na terenach wsi Kobysewo.

Obecnie dominuje zabudowa murowana – budynki jednokondygnacyjne z czerwonej cegły licówki lub otynkowane, kryte dachami wysokimi (dachówka lub eternit) oraz budynki jednokondygnacyjne z czerwonej cegły licówki, z „erklem” pośrodku elewacji frontowej, kryte dachami o niskim kącie nachylenia połaci (papa). Drewniane budownictwo mieszkalne o konstrukcji wieńcowo-zrębowej jest tu zdecydowanie rzadziej spotykane, natomiast konstrukcja ślemieniowa i sochowo-ślemieniowa, wykorzystywana w stodołach, nie występuje już zupełnie. Popularne jest również (upowszechnione od połowy XIX w.) budownictwo szkieletowe.

5.2.3.2. Działania mające na celu ochronę krajobrazu kulturowego

Dzisiejszy krajobraz powiatu kartuskiego zachował w większości swój historyczny charakter. Układy przestrzenne miast i wsi, układy drożne, rozkłady pól harmonijnie powiązane są z naturalnym, nieprzekształconym krajobrazem wzgórz morenowych, lasów i jezior. Pomimo tego, spotykamy tutaj również zjawiska negatywne, mające bardzo duży wpływ na ochronę krajobrazu kulturowego tj. zanik tradycyjnego budownictwa ludowego, wprowadzanie wzorów architektury o formach niezwiązanych z miejscowym budownictwem, zanik zadrzewień śródpolnych i wzdłuż dróg. Najgwałtowniej i najszybciej przekształceniom przestrzennym podlega północno-wschodnia część powiatu, przylegająca do aglomeracji trójmiejskiej, która w wyniku gwałtownej rozbudowy tereny nabrały charakteru osiedli przedmiejskich.

Ze względu na zachowane wysokie walory krajobrazu powiatu kartuskiego należy dążyć do jego zachowania w jak największym stopniu poprzez takie działania jak:

- w obszarach wiejskich:
  - należy lokalizować nową zabudowę w miejscach dawnych zagród i siedlisk z zachowaniem ich historycznych układów, kubatura i wysokość budynków mieszkalnych powinna być zbliżona do sąsiedniej historycznej zabudowy mieszkalnej, stylistyka architektoniczna budynków powinna być współczesna, jednak pod względem formy powinna nawiązywać do charakterystycznych rozwiązań budownictwa regionalnego, należy przeciwdziałać powstawaniu zwartej zabudowy (domy szeregowy),
  - przy wprowadzaniu nasadzeń należy stosować gatunki rodzime, nasadzenia powinny powstać w formie sadów, ogrodów przydomowych i szpalerów wzdłuż dróg,
  - należy uzupełniać historyczną zieleń przy drogach, ogrodach, cmentarzach, zgodnie z występującymi tam gatunkami,
- w miastach:
  - należy dążyć do zachowania i konserwacji zabytkowej substancji;
  - należy zachować zabytkowy układ i kompozycję przestrzenną (nie należy wprowadzać zabudowy w miejscu jej tradycyjnego braku – na historycznych placach, w parkach, skwerach, ogrodach itp.),
  - nowa zabudowa powinna być dostosowana charakterem i skalą do istniejącej zabudowy historycznej,
  - ograniczenie wprowadzania reklam i informacji wizualnej, również w bezpośrednim sąsiedztwie obiektów zabytkowych.

Ochrona krajobrazu kulturowego w powiecie kartuskim powinna następować poprzez stosowanie historycznej kolorystyki dachów i elewacji; wykorzystywanie elementów budownictwa regionalnego w budownictwie współczesnym, sytuowanie i komponowanie bryły zgodnie z ukształtowaniem terenu, ograniczenie gabarytów budynków oraz użycie lokalnych materiałów budowlanych (drewno, miejscowy kamień, ceramika).

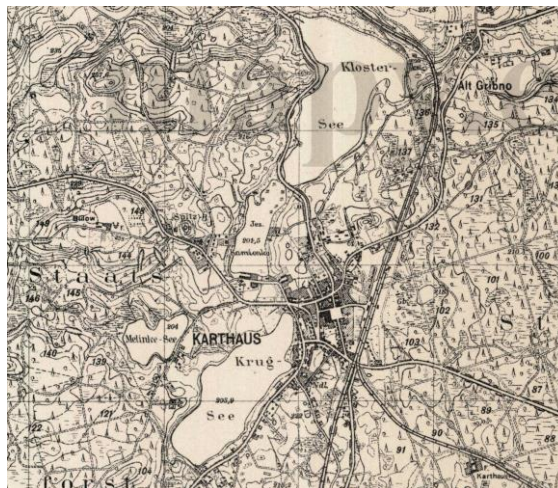
5.2.4. Zabytki nieruchome

Układy urbanistyczne i ruralistyczne

KARTUZY

Dawne nazwy: Carthusia, Carthaus, Karthaus.

Podstawowe dane historyczne¹⁰¹: Kartuzy nazwę swoją wzięły od zakonu Kartuzów św. Brunona (Ordo Carthusiensis) z Kolonii, których z Pragi czeskiej w 1380 r. sprowadził na Pomorze Jan z Różęcina, a w akcie fundacyjnym z 1382 r. darował im Kiełpino, Czaple i Gdynię oraz jezioro Małe Grzybno (dziś jezioro Karczemne). W dwa lata później wielki mistrz krzyżacki Konrad Zoellner do dóbr fundacyjnych polskiego szlachcica dodał 20 włók chełmińskich wraz z jeziorem Wielkie Grzybno (dziś Klasztorne), zaś Jan z Różęcina w 1386 r. rozszerzył swą pierwotną darowiznę wokół tegoż jeziora do ponad 40 włók chełmińskich. Pomiędzy tymi jeziorami wzniesiono kartuzję

kaszubską o nazwie Carthusia Paradisus Beatae Mariae Virginis. Wraz z powstaniem zabudowań zakonnych rozwinęła się wokół nich osada, a samą wieś odnotowano w przekazach historycznych już w 1391 r. Pierwszym przeorem Kartuzji Kaszubskiej został w 1384 r. Jan Deterhus. W październiku 1403 r. nastąpiła konsekracja nowego, murowanego kościoła. Kartuzi do 1474 r. stali się właścicielami około 7 tysięcy ha ziemi. Ich dobra stawały się łupem w czasie wojen, sama Kartuzja była kilkakrotnie niszczone i dewastowana od połowy XV aż po 1760 r. W okresie reformacji kartuzja wraz z dobrami przeszła pod zarządek zakonu cystersów w Oliwie do 1589 r., kiedy to biskup włocławsko-pomorski Hieronim Rozrażewski reaktywował kartuzję kaszubską, a przeor Jan Udalryk Repf odnowił w duchu reform trydenckich zdemolowany przez Szwedów kościół.

Nowa epoka dla konwentu kartuskiego nastąpiła z chwilą I rozbioru Polski. We wrześniu 1772 r. komisarze pruscy przejęli klasztor, a w listopadzie wszystkie posiadłości oddane zostały w administrację kamerom pruskim. Ostatecznie przejęcie majątku nastąpiło 30.10.1810 r., a w 1823 r. kasata klasztoru.

Od 1842 r. refektarz klasztorny był miejscem kultu protestanckiego, do chwili wybudowania w Kartuzach kościoła ewangelickiego tj. 1887 r., zaś od 1894 r. stał się własnością parafii katolickiej. Znajdujące się na północ i wschód od refektarza po części gotyckie zabudowania gospodarcze przerobiono na budynki mieszkalne.

Po kasacji konwentu kartuskiego, w jego zabudowaniach urządzono w 1826 r. przejściowo zakład dla księży emerytów diecezji chełmińskiej, który funkcjonował tutaj do 1842 r. W 1861 r. przy kościele poklasztornym utworzona została parafia, którą w 1862 r. objął Jan Lugart. W 1951 r. przekazano parafii poewangelickiej kościół św. Kazimierza, który jako tzw. kościół szkolny stanowił filię parafii Wniebowzięcia NMP, dopóki nie erygowano przy nim w 1983 r. samodzielnej parafii.

Mimo, iż oficjalna likwidacja kartuskiego Raju Maryi nastąpiła w 1823 r., już od 1800 r. władze pruskie formalnie uniezależniły wieś Kartuzy liczącą około 100 mieszkańców od klasztoru. Miejscowość ta, rozciągająca się wzdłuż dzisiejszych ulic Jeziornej, Gdańskiej i Kościuszki, stała się w 1818 r. siedzibą władz powiatowych, co wpłynęło na jej dość szybki rozwój, tak pod względem urbanistycznym, jak i ludnościowym. Dodatkowym elementem potęgującym to zjawisko było połączenie Kartuz utwardzonymi drogami z Gdańskiem i Bytowem oraz oddanie w 1886 r. do użytku linii kolejowej do Żukowa, Pruszcza i Sierakowic, nieco później do Kościerzyny, Lęborka i Gdańska przez Kokoszki i Wrzeszcz.

Powstałe w 1886 r. Towarzystwo Upiększania Kartuz zajęło się przede wszystkim rozwojem i uporządkowaniem osady, która w końcu XIX w. liczyła już około 2,5 tysiąca mieszkańców.

¹⁰¹ Historię miasta opracowano na podstawie: J. Walkusz, Kartuzy stolica Kaszub 1380-1923-1993, w: Kartuskie Zeszyty Historyczne, z. 2, Kartuzy 1991;

29 marca 1923 r. Kartuzy uzyskały prawa miejskie stając się przede wszystkim głównym ośrodkiem kaszubskiego odrodzenia narodowego oraz centrum turystyczno-letniskowym.

Rozwój Kartuz przerwał wybuch II wojny światowej. Miasto nie doznało większych szkód w czasach okupacji, spalony został jednak dworzec (nowy oddano do użytku w 1953 r.), uszkodzono też linie kolejowe do Gdańska, Pruszcza Gdańskiego oraz w kierunku Kościerzyny. Zniszczeniom uległy ulice wraz z chodnikami, w znacznym stopniu – wodociągi, kanalizacja i instalacja elektryczna. W 1942 r. zrabowano z kościoła poklasztornego trzy zabytkowe dzwony oraz usunięto figurę Św. Brunona, uratowaną przez mieszkańców. Pewnym zniszczeniom uległ też kościół, z którego w 1945 r. uczyniono miejsce przetrzymywania jeńców wojennych.

Po wyzwoleniu władzę w Kartuzach przejęły oddziały Armii Krajowej wraz z siłami bezpieczeństwa NKWD. W kwietniu 1945 r. odbyło się posiedzenie Miejskiej Rady Narodowej.

Miasto zaczęto rozbudowywać dopiero w latach 60-tych XX w. Zbudowano nowe obiekty: szpital, hotel, Fabrykę Pomocy Naukowych, Dom Rzemiosła oraz nowe osiedla mieszkaniowe.

W latach 60-tych i 70-tych XX w. zaszło w mieście sporo zmian. Wymieniono oświetlenie uliczne, wybudowano od podstaw wiele ulic, zwłaszcza na nowych osiedlach, zmodernizowano ulicę Klasztorną, urządzono deptak, wybudowano pawilon przy dworcu PKS, żłobek miejski, uporządkowano tereny zielone łącznie ze stworzeniem parku na byłym cmentarzu ewangelickim, zorganizowano szereg parkingów i placów dla dzieci. W drugiej połowie lat 70-tych XX w. rozbudowano sieć wodociągową. Dopiero w 1982 r. zbudowano oczyszczalnię ścieków, odciążającą jeziora na terenie miasta o 60% ścieków, ale stan wód był już w fatalnym stanie. Drugi etap budowy oczyszczalni nastąpił w 1997 r.

4 czerwca 1990 r. miejsce miała pierwsza sesja Rady Miasta i Gminy Kartuzy w I kadencji odrodzonego samorządu.

ŻUKOWO

Dawne nazwy: Sucon, Suchow, Suchovia, Succow, Suhaw, Sukow, Sucowe, Żucovia, Szukow, Żukowo, Żukovia, Żuckau.

Podstawowe dane historyczne¹⁰²: O początkach historii wsi Żukowo wiemy niewiele, źródła wspominają ją dopiero w związku z zakonem norbertanek, które w 1209 r., a według współczesnych badaczy w latach 1212-1214 otrzymały akt fundacyjny od Mściwoja I i jego żony Zwinisławy. Klasztor założono na pustkowiu zwanym Stołpa, na obszarze przylegającym od zachodu do rzeki Słupiny, przy jej samym ujściu do Raduni – tam pobudowano klasztor. Miejsce to wybrano w pobliżu podarowanych klasztorowi wsi o nazwach: Żukowo, *Mislicyno*, *Sulislave* i *Barcino*.

Norbertanki otrzymały w ramach swojego uposażenia także inne wsie, położone dalej od ich siedziby. Po ufundowaniu klasztoru nadal płynęły na jego rzecz nadania – zarówno w posiadłościach ziemskich jak i dochodach. W latach 20-tych XIII w. klasztor w Stołpi został zniszczony w wyniku najazdu Prusów. Odbudowano go w nowym miejscu – kilkaset metrów dalej, w sąsiadującej z pierwotnym miejscem klasztornym wsi Żukowo. Od tej pory w źródłach zaczęły pojawiać się wzmianki o klasztorze w Żukowie (*in Suchow*). Odbudowę ukończono w 1253 r.

Jeszcze przed 1245 r. do Żukowa przyłączono sąsiednią miejscowość Mislicino, które stało się jego przysiółkiem, a położone było u podnóża wzgórz otaczających od północy obecne miasto. Na terenach wyżynnych dzisiejszego tzw. Żukowa Górnego (okolice na północ od kościoła św. Jana Chrzciciela w stronę wzgórz) znajdowała się wieś Golubino (przekształcona z istniejącego tam wcześniej Sulislave) i jego

¹⁰² Historię miasta opracowano na podstawie: Dzieje Żukowa, pod red. B. Śliwińskiego, Żukowo 2003;

przysiółek Barcino, należące również do norbertanek. W 1259 r. Świętopełk potwierdził nadania klasztoru żukowskiego, równocześnie udzielił klasztorowi prawo urządzenia w Żukowie targu z karczmą i innymi „użytecznościami” oraz założenie młyna. Dał też zgodę mniszkom na założenie miasta na prawie niemieckim. Do lokacji miasta jednak nie doszło, norbertankom udało się jedynie doprowadzić do wybudowania na gruntach wsi Żukowo karczmy i młyna.

W 1308 r. na Pomorze Gdańskie najechali margrabiowie brandenburscy, po drodze ich wojska zniszczyły i spaliły wiele wsi m.in. gród w Chmielnie, wieś Otomino i Lisewo, prawdopodobnie wieś Żukowo, natomiast zabudowania klasztorne, jak wynika ze źródeł, nie uległy zniszczeniu. Wydarzenia te były znamienne w skutki, ponieważ jeszcze w tym samym 1308 r. zakon krzyżacki przejął władzę nad Pomorzem Gdańskim.

W 1325 r. z ramienia klasztoru Jan i jego brat Mikołaj dokonali lokacji Żukowa i Golubina na prawie niemieckim, co oznaczało skomasowanie ich gruntów w ramach już jednej wsi, przy czym w wypadku wsi Żukowo spod lokacji wyłączono obszar zajmowany przez klasztor. Granice nowej wsi po skupieniu gruntów stanowiły: Słupina płynąca poniżej klasztoru, granice posiadłości Słupino i *Keypelicze*, rzeczka *Warsnica* i część wsi Żukowo, która leżała przy klasztorze.

Dla dziejów Żukowa, a przede wszystkim klasztoru ogromne znaczenia miała wojna polsko-krzyżacka z 1433 r., kiedy to oddziały husyckie spustoszyły okolice Kościerzyny, Kartuz i Żukowa, spaliły refektarz klasztorny oraz splądrowały kościół.

W czasie wojny północnej (1701-1721) wiele wsi Pomorza Gdańskiego zostało zniszczonych i wyludnionych, zniszczeniom towarzyszyły głód i zaraza, w samym Żukowie w latach 1709-1710 zmarło 137 osób.

Główny ośrodek osadniczy wsi zgrupowany był wokół kościoła św. Jana Chrzciciela. Według mapy Schröttera z końca XVIII w. zwarta zabudowa wsi ciągnęła się od kościoła w kierunku Chwaszczyna i obejmowała teren obecnych ulic Gdyńskiej i Armii Krajowej. Druga część wsi, położona była przy drodze prowadzącej do Borkowa i Kartuz (obecna ul. Gdańska). Na mapie Schröttera widoczne są luźne zabudowania po północnej stronie drogi – począwszy od kościoła św. Jana Chrzciciela, aż do rzeki Słupiny – oraz kilka obiektów od mostu na Słupinie, po obydwu jej brzegach. W tej części wsi znajdowały się zabudowania folwarku klasztornego. Na północ od przecięcia Słupiny z drogą Żukowo – Kartuzy, w górę rzeki, położone były papiernia, kuźnia (hamer) i tartak. Nad Radunią znajdował się młyn zbożowy. W pobliżu wsi znajdowała się cegielnia.

W wyniku I rozbioru Polski Żukowo znalazło się w obrębie państwa pruskiego. Przejęcie władzy przez króla pruskiego nad tymi terenami łączyło się z sekularyzacją wszystkich dóbr biskupich, kapitulnych oraz klasztornych, dobra te przeszły pod zarząd państwowy. Swe dobra straciły także mniszki żukowskie, które nie będąc w stanie utrzymać zabudowań klasztornych z przyznanego im zasiłku, otrzymały w 1787 r. w dzierżawę folwark żukowski, ogród klasztorny, tartak, browar, cegielnię, położone w pobliżu wsi jeziora. Ostatecznie konwent żukowski skasowano w 1834 r.

W XIX w. pod względem administracyjnym wieś Żukowo należała do powiatu kartuskiego, posiadała stację pocztową i przystanek kolejowy, szkołę 4-klasową bezwyznaniową (w 1887 r. 245 dzieci), papiernię i fabrykę papy, 2 wodne młyny i 2 kuźnie. Do gminy należały wówczas: folwark, 42 posiadłości włościańskie i 68 zagród, razem 111 osad; cały ten obszar obejmował 1269 ha (904 roli ornej, 127 łąk), w 1885 r. było tu 138 domów, 254 dymów, 1465 mieszkańców (1151 katolików, 284 ewangelików, 27 Żydów). Parafia należała do gdańskiego dekanatu wiejskiego i w 1867 r. liczyła 4219 parafian, zaś w 1896 r. – 5560.

W 1931 r. w Żukowie było 1526 mieszkańców, zaś w 1943 r. 2160 mieszkańców.

Od 1973 r. w Żukowie działała ośmioklasowa zbiorcza szkoła gminna.

Żukowo stało się miastem na podstawie uchwały Rady Państwa z 17 listopada 1988 r., która weszła w życie 1 stycznia 1989 r. Uroczyste nadanie praw miejskich odbyło się 17 lutego 1989 r. wtedy również dokonano wyboru herbu Żukowa.

Chmielno

Dawne nazwy: Chmelan, Chmellen, Schmellen.

Podstawowe dane historyczne: Chmielno należy do najstarszych osad pomorskich. Wymienione po raz pierwszy w źródłach w 1220 r., istniało wcześniej jako gród wraz z osadą już w VIII w. W 1 połowie XIII w. było siedzibą kasztelana podległego książętom pomorskim w Gdańsku, a równocześnie rezydencją siostry Mściwoja I – księżnej Damroki (Dąbrówki). Po zajęciu Pomorza przez Krzyżaków kasztelania chmielńska została zlikwidowana, a siedzibą nowego okręgu administracyjnego stało się Mirachowo. Kościół wzmiankowany był w 1280 r., kiedy to książę Mściwój I podarował wieś klasztorowi norbertanek w Żukowie. W 1584 r. dokumenty wymieniają istnienie tu szkoły. W 1710 r. miejscowy proboszcz ufundował szpital. W 1789 r. notowany był tutaj folwark. Pod koniec XIX w. Chmielno liczyło 3936 mórg powierzchni, w tym 1236 – jezior, dwa folwarki, jedno wolne sołectwo, 22 włościańskich gruntów i 42 zagrodników. Mieszkańców było 612, wśród nich: 575 katolików, 25 ewangelików i 25 Żydów. Na miejscu była szkoła katolicka.

Miechucino (gm. Chmielno)

Dawne nazwy: Mechozin, Miechuczino, Mechenhof.

Podstawowe dane historyczne: Pierwotnie wieś należała do kasztelanii chmielńskiej, lokowana na prawie polskim, później była własnością zakonu krzyżackiego. W 1466 r. przeszła na prawo niemieckie. W 2 połowie XVI w. stanowiła własność królewską w starostwie mirachowskim. Była tu osada o 10 łanach. Pod koniec XIX w. było tu 449 mieszkańców, w tym 426 katolików, 23 ewangelików, liczyło powierzchni 2690 mórg, łącznie z jeziorem obejmującym 218 mórg. Zawierało 16 gburskich posiadłości i 23 zagrody. We wsi była katolicka szkoła.

Wies placowo-ulicowa z trójkątnym placem, w XIX w. i XX w. zabudowa rozwinęła się wzdłuż głównej drogi do Kartuz i wokół dworca kolejowego (ok. 1905 r.).

Reskowo (gm. Chmielno)

Dawne nazwy: Ryskow, Reyszko, Roikau, Reszkowo, Reskau, Röska.

Podstawowe dane historyczne: Zachowany przywilej wskazuje, że Reskowo wraz z jeziorem książęta pomorscy zapisali jako uposażenie kościoła w Chmielnie. W 2 połowie XVI w. była własnością klasztoru norbertanek w Żukowie, według przekazów darowana wraz z okolicznymi ziemiami wokół Chmielna przez księżną Damrokę (Dąbrówkę). W 1869 r. było 388 mieszkańców, w tym 363 katolików i 25 ewangelików, 40 domów, w 1885 r. 52 domy, 79 dymów, 439 mieszkańców, 420 katolików, 19 ewangelików. Pod koniec

XIX w. Reskowo było wsią włościańską, we wsi była szkoła katolicka, która liczyła w 1887 r. – 127 dzieci. Razem z wybudowaniem Karskanią i Lipowcem zajmowała 605 ha (270 roli ornej), 28 osad gburskich, 11 zagrodników.

Kielpino (gm. Kartuzy)

Dawne nazwy: Culpin, Kelpin, Kielpin, Kielpino

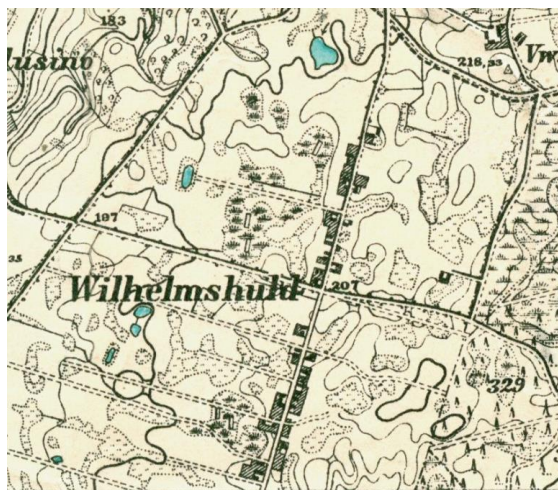
Podstawowe dane historyczne: Do 1309 roku wieś należała do książąt pomorskich. W 1357 r. Winrych von Kniprode, wielki mistrz krzyżacki zapisał wieś na własność rycerzom, braciom Fryderykowi i Wyrsegandowi von Rutyten na prawie chełmińskim. W 1364 r. właściciele Kielpina wystawili na prawie chełmińskim przywilej na karczmę dla Jana właściciela Kielpina. W 1380 r. właścicielem dóbr stał się Jan z Rusocina, który w 2 lata później zapisał i ufundował na gruntach wsi Kielpin klasztor kartuzów (w tym też roku przekazał wieś klasztorowi kartuzów). We wsi był już wtedy kościół parafialny, do którego początkowo należeli osadnicy z Kartuz. W 1397 r. powstał tu młyn. W 1670 r. we wsi były 2 karczmy, młyn, kuźnia i cieśla. Wieś bardzo ucierpiała podczas wojen szwedzkich. Po sekularyzacji klasztoru, w 1820 r. przekazano wieś na własność włościanom. W tym czasie powstał folwark Leszno. W 2 poł. XIX w. we wsi istniał kościół filialny, szkoła elementarna katolicka, młyn wodny i karczma. Każdego roku odbywały się we wsi targi kramne i bydłące. W XX w. powstały nowe siedliska w obrębie gruntów wsi m.in. Bernardówka i Bór, a także rozwijała się sama wieś w różnych kierunkach.

Kolonia (gm. Kartuzy)

Dawne nazwy: Wilhelmshuld, Wilhelmshut, Kolonia.

Podstawowe dane historyczne: Wieś powstała w 1802 r. w związku z osadzeniem, na gruntach wsi Sianowo i Staniszewo, niemieckich kolonistów z Badenii i Wirtembergii za czasów króla pruskiego Fryderyka Wilhelma III i nazwana została na jego cześć Wilhelmshuld (tj. Łaskawość Wilhelma), uzyskała kształt ulicówki, z zabudową po obu stronach drogi. Wieś szybko się rozrastała - w 1873 r. mieszkało tu już 69 rodzin (w tym 349 mieszkańców). Pomimo tego, że wieś była zakładana z myślą o niemieckich osadnikach, zamieszkiwało ją więcej Kaszubów niż Niemców i tak w 1905 r. było tu 387 Kaszubów i 144 Niemców. Szkoła, która istniała od 1852 r. służyła naprzemiennie dzieciom katolickim i ewangelickim. W budynku szkolnym od 1852 r. odbywał nabożeństwo ewangelickie pastor z Kartuz, katolicy uczęszczali do kościoła w Sianowie.

Staniszewo (gm. Kartuzy)

Dawne nazwy: Stabischow, Stanischau, Stabesschow, Stawiszewo, Stawiszewo, Stanischewo, Stahns, Stajszewo, Stabesschow.

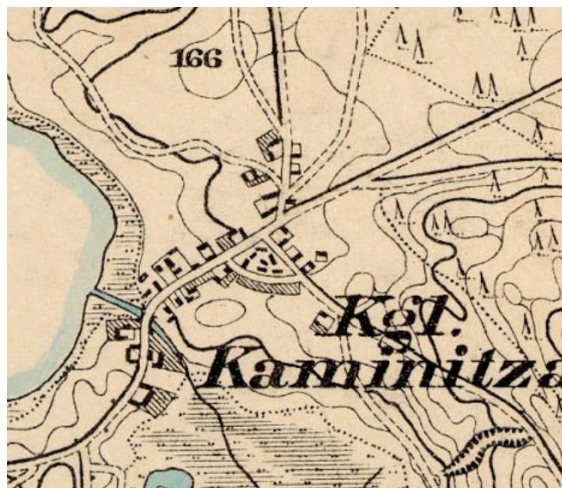
Podstawowe dane historyczne: Wieś lokowana na prawie magdeburskim w 1315 r. i relokowana w 1452 r. na prawie chełmińskim. Od 1318 r. wieś królewska w starostwie mirachowskim. W 1773 r. mieszkali tu sołtys Stanisław Pryczkowski, gburzy: Andrzej Kobiella, Jan Grzenkowicz, Marcin Kwidziński, Adam Miotk, Jan, Jakub i Adam Nahtlay, Wawrzyniec Cirocki, Stasz Kwidziński, Paweł Grzenkowicz, Piotr Pipkowski, Jakub Stinka, półgbur: Wojtek Cirocki, Wawrzyniec Stuinka, Stasz Cirocki, Józef Formella, Maciej Kwidziński, Jakub Grzenkowicz, Adam Konkoll, Marcin Bonk i wdowa Cirocka, razem 165 osób. Karczma powstała dopiero w 1780 r. W pocz. XIX w. wieś wydana na własność włościanom. W 1869 r. wieś miała 809 mieszkańców, w 1885 r. – 91 domów, 151 dymów, 725 mieszkańców, 721 katolików, 1 ewangelik, 1 Żyd, we wsi była dwuklasowa szkoła katolicka, w 1887 r. uczęszczało do niej 130 dzieci. W końcu XIX w. we wsi była karczma i szkoła katolicka, wolne sołectwo, 38 gburstw, 42 zagrody, powierzchnia wieś miała 895 ha (594 roli ornej, 79 łąk, 3 lasu). Z XIX w. pochodzą liczne wybudowania.

Kamienica Królewska (gm. Sierakowice)

Dawne nazwy: Grose Kamencz, Königl. Kaminitza.

Podstawowe dane historyczne: Odnotowana w źródłach na pocz. XV w. Od czasów krzyżackich we wsi był młyn. W czasach Rzeczypospolitej należała do starostwa mirachowskiego, zarządzał nią starosta Szczawiński. Sołtys otrzymał przywilej z Warszawy 13 lipca 1748 r., karczmarz 19 stycznia 1799 r. Pod koniec XIX w. wieś włościańska, powierzchnia miała 3618 mórg (w tym jeziora 303 morgi), wolne sołectwa 4, gburów 25, zagrodników 11, katolików 405, ewangelików 25, domów 52. We wsi była szkoła katolicka.

Gołubie (gm. Stężycza)

Dawne nazwy: Golub, Golubia, Gollubien, Golubie.

Podstawowe dane historyczne: W 1260 r. książę Sambor II zapisał wieś cystersom z Doberanu, którzy wówczas zakładali klasztor w Pogódkach pod Skarszewami. W roku 1284 Gołubie znalazło się w dokumencie Mściwoja II i razem z całym okręgiem Pirsna przeszło w ręce Gertrudy, córki Sambora, księcia tczewskiego. Jeszcze kilka razy była przedmiotem przetargu pomiędzy cystersami a prywatnymi właścicielami. W 1398 r. bracia Staschke i Paweł von Zeleslaw wydali swój młyn wraz z gruntem i łąką prawem chełmińskim niejakiemu Dobrigastowi i jego potomkom „po wieczne czasy”. W roku 1432 Hans Meyssner i Dyteryk von Selslow odprzedali Gołubie zakonowi kartuzów, ówczesny wielki mistrz krzyżacki Paweł von Rusdorf potwierdził to kupno. Pod koniec XIX w. we wsi był młyn, 1 folwark, 1 wolne sołectwo, 17 włościańskich posiadłości, 2

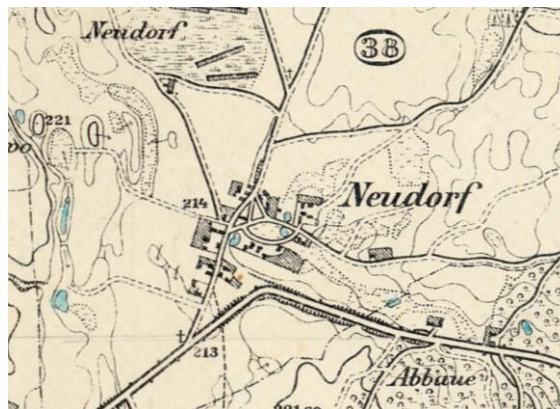

ogrodników, powierzchni 4446 mórg (w tym 528 mórg wód), we wsi mieszkało 236 katolików, 105 ewangelików, były 33 domy mieszkalne. We wsi była szkoła.

Nowa Wieś (gm. Stężycza)

Dawne nazwy: Nowawieś, Niedorf, Neudorf, Neuendorf.

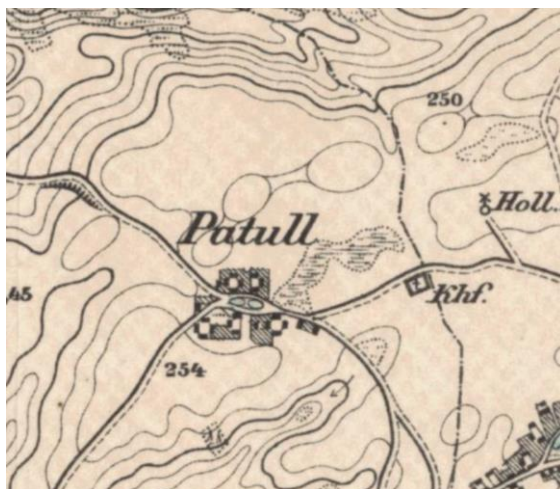
Podstawowe dane historyczne: Po raz pierwszy zapisana w 1710 roku w wizytacji biskupa Szaniawskiego. Należała do dóbr rycerskich Kamienicy Szlacheckiej. W 1856 roku we wsi było 243 mieszkańców. Pod koniec XIX w. zajmowała powierzchni 15 włók.

Potuły (gm. Stężycza)

Dawne nazwy: Patulen, Potuli, Potuły, Patuły, Patull, Padels.

Podstawowe dane historyczne: Jest to jedna z najstarszych wsi pomorskich leżących na tzw. ziemi Pirsna, tj. okręgu 21 wsi skupionych wokół Kościerzyny, które wraz z Kościerzyną w roku 1284 książę pomorski Mściwoj II, najstarszy syn Świętopelka Gdańskiego podarował siostrze stryjecznej Gertrudzie, córce Sambora, księcia tczewskiego. Od 1311 roku wieś należała do wójtostwa tczewskiego i miała prawo polskie. W 1472 roku jedną część wsi nabył zakon kartuzów od Piotra i jego siostry Doroty. W roku następnym drugą część wsi kartuzi nabyli od Małgorzaty wdowy po Grzegorzcu Oswaldzie. W 1564 roku wieś była pusta. W 1591 roku wieś posiadał starosta kościerski Dymitr Wejher. Wieś była wydzierżawiona gburom z Gołubia i pozostawała po 13-letniej wojnie długo pusta. W 1616 roku osadził w niej Wejher gburów na 12 włókach. W 1670 roku spotykamy tu 5 gburów i 1 karczmarza. W 1868 roku we wsi było 156 mieszkańców, 5 katolików, 151 ewangelików, 21 domów. Pod koniec XIX w. było tu 8 gburstw, 9 zagrod, wieś miała 1650 mórg powierzchni.

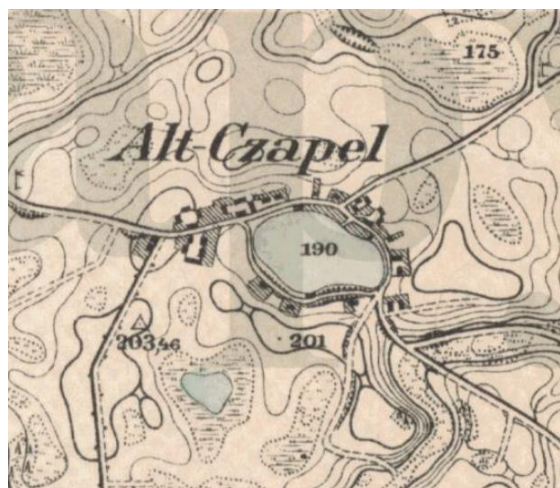

Stare Czaple (gm. Stężycza)

Dawne nazwy: Saple, Zapelischen, CzapleAlt Czapel, Altschappel.

Podstawowe dane historyczne: W 1380 r. Jan z Rusocina podarował wieś zakonowi kartuzów. W 1559 roku kartuzi dzierżawili dobra czapelskie Janowi Doręgowskiemu. Dzierżawcy zmieniali się. W roku 1773 mieszkali w Starych Czaplach: młynarz Chrystian Kuhling, dzierżawcą był Piotr Lehrke, nadto wykazani zostali Chrystian Kapiszka, Jakub Gerinsky, Michał Ostrowski i Chrystian Karnath.

Po kasacji klasztoru kartuskiego (1823 r.) wieś została wydana na własność włościanom. Pod koniec XIX w. we wsi były 4 posiadłości włościan i 5 zagrodników i z przynależnościami liczyła 1577 mórg powierzchni (w tym

270 – jezior). We wsi mieszkało wówczas 33 katolików, 134 ewangelików, było 20 domów mieszkalnych. Na miejscu była szkoła i młyn wodny.

Stężycza

Dawne nazwy: Stanschitz, Stansitz, Stendsitz, Stężyce.

Podstawowe dane historyczne: Wieś notowana była w źródłach od XIV w., położona jest na przesmyku między Jeziorem Stężyckim a Jeziorem Raduńskim, dlatego historycznie część wsi, gdzie dziś jest kościół katolicki i poczta była szlachecka, a część pod Gołubie była własnością królewską, należąca do starostwa w Kościerzynie; stąd dwie nazwy Stężycza Królewska i Stężycza Szlachecka, przez to też wieś nazywana była mianem Stężyce. Kościół wystawił w 1706 roku proboszcz Jakub Alshut (dziekan mirachowski, lęborski i bytowski, obdarzony godnością protonotariusza apostolskiego).

W 1885 roku było tu 60 domów, 98 dymów, 586 mieszkańców (500 katolików, 65 ewangelików, 1 Żyd). Do Stężycy należały wybudowania: Chrustowo, Dubowo, Delowo, Gapowo, Kucborowo, Malbork, Pasienica, Czysta Woda, Śnice, Stężycka Huta, Szczuka i Zdręby.

Pod koniec XIX w. Stężycza Szlachecka miała razem z 12 wybudowaniami i dobrami rycerskimi, obejmującymi 691,68 ha powierzchni (było tu 31 posiadłości włościańskich i 8 zagród) 2390 ha (w tym 2001 roli ornej, 49 ha łąk, 48 ha lasu).

Stężycza Królewska w 1885 r. miała 31 domów, 60 dymów, 308 mieszkańców (289 katolików, 16 ewangelików, 3 Żydów). Pod koniec XIX w. Stężycza Królewska obejmowała 10 posiadłości włościańskich i 4 zagrodnicze, razem miała powierzchnię 722 ha (399 roli).

W 1887 roku istniała 3-klasowa szkoła symultaniczna dla katolików i ewangelików z dwoma nauczycielami i 174 dziećmi. Co roku odbywały się 2 jarmarki krowie i bydłce, a w grudniu trzody chlewnej.

Szymbark

Dawne nazwy: Szenberg, Szemberk, Szynbark, Szönberg.

Podstawowe dane historyczne: Pierwsza wzmianka o miejscowości w okolicy dzisiejszego Szymbarka pochodzi z 1284 r. z aktu księcia gdańskiego Mściwoja II, mocą którego przekazał Ziemię Pirsna siostrze stryjecznej Gertrudzie, córce Sambora, księcia tczewskiego. Wśród 22 miejscowości wymienionych w tym dokumencie była miejscowość Manecevo (Mączewo). W wyniku wojny trzynastoletniej wieś przestała istnieć. W XVI w. na obszarze dzisiejszej parafii szymbarskiej były dwie wsie Patuły i Pierszczewko. Pozostała część terenu porośnięta była lasem. W 1607 r. w okolicach zaginionej wsi Mączewo starosta kościerski Dymitr Wejher założył nową wieś i nadał ją osadnikom luteranckim, którzy pobudowali tu pierwszy drewniany kościół. W 1885 r. było tu 51 domów, 73 dymy, 391 mieszkańców, 29 katolików, 352 ewangelików, 10 Żydów, w 1869 r. – 343 mieszkańców. We wsi była szkoła 2-klasowa ewangelicka (1887 r. – 182 dzieci, 2 nauczycieli), agencja pocztowa, wiatrak holenderski i kościół ewangelicki. Pod koniec XIX w. wieś miała 946 ha powierzchni (w tym 371 ha roli ornej, 32 ha łąk, 62 ha lasu). W latach 1882 – 1884 ewangelicy zbudowali istniejący do dziś kościół ceglany, który w 1945 r. został przekazany parafii katolickiej.

Architektura sakralna

Świątynie w rejestrze zabytków:

Kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia NMP w Kartuzach (A-251) wpisany został do rejestru zabytków wraz z zespołem zabudowań poklasztornych (refektarz i erem) i popielarnych zakonu kartuzów (budynek dawnego browaru, gorzelnia i młyn) w Kartuzach. Kolegiata ufundowana została z inicjatywy gdańskiego patrycjusza Jana Thiergata w 1380 r., wzniesiona została w stylu gotyckim w l. 1383 – 1405, rozbudowana w l. 1731 – 1733. Jedyne zachowane erem oznaczony literą P powstał w 1400 r. Refektarz wzniesiony pod koniec XIV w. ufundował nieznanymi z imienia gdański mistrz krawiecki. Budynki gospodarcze wzniesione zostały w l. 1412-1434. Obiekty są w dobrym stanie technicznym po przeprowadzonych w ostatnich latach (2010-2019) remontach i pracach konserwatorskich.

Kościół p.w. Św. Jana Ewangelisty w Przyjaźni (gm. Żukowo, A-253) wzniesiony został w XIV w., przebudowany w 1611 r., ze świątyni gotyckiej do dzisiejszych czasów zachowały się jedynie mury obwodowe do wysokości około 1 m. Po remoncie i pracach konserwatorskich w 2016 r. jest w dobrym stanie technicznym.

Kościół p.w. Św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Stężycy (A-254) wzniesiony został w l. 1701-1706, o skromnych formach o cechach barokowych, salowy, na planie prostokąta. W dobrym stanie technicznym.

Kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia NMP w Żukowie z zespołem zabudowań mieszkalnych po klasztorze norbertanek (A-255). Klasztor norbertanek ufundowany został w 1209 r., natomiast obecne pozostałości klasztoru: kościół wraz z zespołem zabudowań mieszkalnych wzniesione zostały w stylu gotyckim około 1375 r., kościół konsekrowano w 1379 r., przebudowano po najeździe husytów w 1433 r., a następnie po 1604 r. Obiekty są w dobrym stanie technicznym po przeprowadzonych w ostatnich latach (2010-2018) remontach i pracach konserwatorskich.

Kościół p.w. Trójcy Świętej i Wszystkich Świętych w Goręczynie (gm. Somonino, A-514) wzniesiony został w 1639 r. (barokowy) jako fundacja Kartuzji Gdańskiej, rozbudowany w 1905 r. o nawy boczne i dwie kaplice od zachodu, przez co uzyskał rzut w kształcie krzyża. Obecna forma architektoniczna świątyni jest skutkiem restauracji prowadzonej w latach 1912-1914 przez ks. proboszcza Anastazego Kopaczewskiego, pod kierunkiem konserwatora prowincji Prusy Zachodnie Bernharda Schmida. Restauratorskie prace malarskie wykonał wówczas malarz Arthur Fahlberg z Friedrichshagen k. Berlina. Kościół jest w dobrym stanie technicznym, w l. 2012-2013 przeszedł niewielki remont mający na celu naprawę murów fundamentowych i ich osuszenie. W l. 2016-2017 prowadzono prace konserwatorskie i malarskie przy ścianach i stropie kościoła, drzwiach wejściowych bocznych. W 2019 r. renowację przeszedł prospekt organowy. Kościół jest w dobrym stanie technicznym.

Kościół filialny p.w. Św. Jana w Żukowie (A-515) wzniesiony został w 1604 r. na miejscu gotyckiego, zniszczonego w 1433 r. przez husytów, z wieżą w konstrukcji ryglowej. Kościół jest w dobrym stanie technicznym, w l. 2018-2020 przeprowadzono w nim prace konserwatorskie oraz remontowe.

Kościół parafialny p.w. Narodzenia NMP w Sianowie (gm. Kartuzy, A-517) wzniesiony został w 1816 r., w konstrukcji ryglowej wypełnionej cegłą i otynkowanej, wieża wtopiona w dach kościoła od strony kruchty. W wyniku przeprowadzonych w l. 2011-2014 prac konserwatorskich przy elewacjach kościół jest w dobrym stanie technicznym.

Kościół p.w. Św. Michała Archanioła w Kiełpinie (gm. Kartuzy, A-518) wzniesiony w 1647 r., barokowy, rozbudowany w 1926 r. o transept, wieloboczne prezbiterium, kaplicę i zakrystię, rozbudowany po raz kolejny w l. 2014-2016 o nawę i nowe prezbiterium, przeszedł podczas rozbudowy kompleksową konserwację – jest w dobrym stanie technicznym.

Dawny kościół ewangelicki w Sulminie (gm. Żukowo, A-851) wzniesiony został pod koniec XIX w., w stylu neobarokowym, z cegły, otynkowany, przestał pełnić funkcję sakralną w 1939 r. W 2005 wybuchł pożar, który strawił dachy i wnętrza galerii. W l. 2006-2012 r. został poddany remontowi kapitalnemu. W dobrym stanie technicznym.

Dawny kościół ewangelicki w Stężycy (A-1120) z przełomu XIX i XX w., wzniesiony w stylu neogotyckim, z czerwonej cegły licówki, na kamiennej podmurówce, z ceglana wieżą od strony zachodniej.

nieużytkowany, w katastrofalnym stanie technicznym, wymaga podjęcia natychmiastowych prac zabezpieczających.

Kościół p.w. Św. Apostołów Piotra i Pawła w Chmielnie (A-1162) wzniesiony został w l. 1845-46 w stylu neoromańskim, z czerwonej cegły licówki. W wyniku przeprowadzonych prac konserwatorskich i remontowych elewacji kościoła w l. 2016-2017 i remontowi dachu wraz z wymianą pokrycia w l. 2021-2022 obiekt jest w dobrym stanie technicznym.

Kościół p.w. Św. Józefa w Pomieczynie (gm. Przdokowo, A-1254) wzniesiony został w 1925 r. według projektu inż. Dulnego z Kartuz w konstrukcji drewnianej – szkieletowej oszalowanej z zewnątrz deskami, na fundamencie kamiennym, z wieżą wtopioną częściowo w korpus nawowy od zachodu i z sygnaturką nad prezbiterium. W l. 2019-2021 przeszedł gruntowny remont elewacji – wymieniane zostało ołączenie ścian, wzmocniono drewnianą konstrukcję, wymieniono stolarkę okienną i odrestaurowano stolarkę drzwiową.

Kościół p.w. Św. Apostołów Szymona i Judy Tadeusza w Chwaszczynie (gm. Żukowo, A-1305) wzniesiony w 1726 r., stanowi przykład połączenia form barokowych z neogotyckimi, cechy neogotyckie uzyskał w 1875 r. w wyniku rozbudowy o część zachodnią. W dobrym stanie technicznym.

Kościół parafialny p.w. Św. Andrzeja Apostoła w Przdokowie (A-1728) wzniesiony w l. 1874-78 w stylu neogotyckim, na wysokim kamiennym cokole, zdobiony glazurowaną brązową cegłą. W latach 2012 - 2014 prowadzone były prace konserwatorskie przy elewacjach oraz wymienione zostało pokrycie dachu na blachę miedzianą. Świątynia jest w dobrym stanie technicznym.

Kościół p.w. Św. Marcina w Sierakowicach (A-1729) składał się niegdyś z dwóch części: drewnianego kościoła pełniącego funkcję prezbiterium i częściowo nawy oraz murowanego korpusu z wieżą. Drewniany kościół wybudowany został w latach 1820-1822 w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, w l. Murowany korpus z wieżą wzniesiony został w 1904 r., w stylu neogotyckim, z czerwonej cegły licowej, na kamiennej podmurówce, do korpusu w l. 2008-2019 dobudowana została nawa i prezbiterium. Obydwie części dawnego kościoła – drewniany kościół oraz murowany korpus są w dobrym stanie technicznym.

Kościół parafialny p.w. Św. Trójcy w Sulęczynie (A-1762) wzniesiony w l. 1872-74, w stylu neogotyckim, z kamienia polnego z ceglany detalem architektonicznym. W 2005 r. zaważyła się ściana szczytowa kościoła, która odbudowana została w 2006 r. Obecnie jest w dobrym stanie technicznym.

Kościół ewangelicki, obecnie kościół rzymsko-katolicki p.w. Św. Andrzeja Boboli w Połączynie (gm. Somonino, A-1779), filialny wraz z terenem przykościelnym oraz kamiennym murem zachowanym wzdłuż granicy pd. działki w Połączynie (gm. Somonino) powstał w latach 1911-12 jako filia świątyni ewangelickiej w Szymbarku, wzniesiony z cegły licowej, na wysokim fundamencie, salowy, z wieżą od pd.-zach. W 2004 r. miał miejsce remont drewnianego stropu, zmieniono odeskowanie sygnaturki, w 2018 r. wymieniono pokrycie dachu sygnaturki. W dobrym stanie technicznym.

Kościół p.w. Św. Józefa z Wygody (gm. Stężycza, A-1837) wybudowany w stylu neobarokowym w latach 1913-15 według projektu architekta Franza Kunsta z Kolonii, nad portalem znajduje się płaskorzeźba Franza Vlasdecka z Moguncji, z czerwonej cegły licówki, na kamiennej podmurówce, na planie krzyża łacińskiego z wysoką wieżą od zachodu, zwieńczoną cebulastym hełmem. W 2010 r. wymienione zostało pokrycie dachu, w 2013 r. malowanie ścian wewnątrz kościoła. W dobrym stanie technicznym.

Kościół ewangelicki, obecnie rzymskokatolicki kościół parafialny p.w. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny wraz z działką w Hopowie (gm. Somonino, A-1877) wzniesiony został w latach 1911-1913, murowany z cegły licowej, na kamiennym fundamencie. W l. 2013-2014 wymienione zostało pokrycie dachu, a w 2017 r. pracom konserwatorskim poddano elewacje kościoła oraz sklepienia, pomalowano ściany wewnątrz i przeprowadzono renowację okien, żaluzji drewnianych i drzwi. Kościół jest w dobrym stanie technicznym.

Dawny kościół ewangelicki, obecnie rzymskokatolicki p.w. św. Jana Chrzciciela w Mirachowie (gm. Kartuzy, A-1882) wzniesiony w l. 1862-64 w stylu neoromańskim, z czerwonej cegły licówki, na kamiennym fundamencie. Kościół jest w dobrym stanie technicznym, w l. 2015-2017 przeszedł prace konserwatorskie i remontowe, w 2020 r. założono drenaż i izolację pionową fundamentów kościoła.

Kościół parafialny p.w. Św. Teresy od Dzieciątka Jezus w Szymbarku (gm. Stężycza, A-1928) wzniesiony w l. 1882-1884 w stylu neogotyckim, z cegły licowej, na kamiennej podmurówce. W 2018 r.

przeprowadzono prace konserwatorskie przy ścianach ceglanych ponad dachem kościoła oraz wymieniono pokrycie na blachę miedzianą, a także odremontowano więźbę dachową.

Kaplica p.w. Św. Krzyża na Górze Spiczastej w Kartuzach (A-512) wzniesiona została ok. poł. XVIII w., poświęcono ją w 1653 r. z inicjatywy kartuskiego przeora Jana Udalryka Repfa, zrujnowana niemal doszczętnie w 1 ćw. XX w., została odbudowana w l. 90-tych XX w. Obecnie, ze względu na lokalizację wśród wysokich drzew, mury zewnętrzne są zawilgocone i porośnięte zielenicami, ściany wymagają osuszenia, powłoki malarskie odnowienia.

Kaplica p.w. Św. Jana Nepomucena w Żukowie (A-516) wzniesiona została jako jednonawowa, niewielka kaplica cmentarna w 1754 r., jest w dość dobrym stanie technicznym, niemniej widoczne są ślady zawilgożenia – szczególnie od strony północnej.

Kaplica dworska w Mirachowie (gm. Kartuzy, A-519) fundacji podstarościego mirachowskiego Jakuba Kamińskiego wzniesiona została w 1740 r. Obiekt jest w dobrym stanie technicznym, zadbany, ma wymienione pokrycie dachu (przed 2016 r.).

Świątynie w gminnych ewidencjach zabytków:

Kościół p.w. Św. Józefa w Czeczewie (gm. Przdokowo) wzniesiony w 1925 r., eklektyczny, murowany, otynkowany, na wysokim kamiennym cokole, z wieżą z cegły licowej, w dobrym stanie technicznym.

Kościół parafialny p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Brodnicy Górnej (gm. Kartuzy) wzniesiony w l. 30-tych XX w., modernistyczny, murowany, z cegły licowej, w dobrym stanie technicznym.

Kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Gowidlinie (gm. Sierakowice) wzniesiony w 1866 r., murowany, z kamienia polnego, z detalem architektonicznym, ostatnią kondygnacją wieży i zakrystiami z cegły licowej, w średnim stanie technicznym, ściany wieży spękane.

Kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia NMP w Mściszewicach (gm. Sulęcynie) wzniesiony w l. 1920-1922, rozbudowany w l. 2017-2018, murowany, z cegły licowej, na kamiennym fundamencie, w dobrym stanie technicznym.

Kościół parafialny pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Niestępowie (gm. Żukowo) wzniesiony w 1904 r., murowany, z cegły licowej, w górnej partii tynkowany, przekryty dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Dawny kościół ewangelicki, obecnie rzymskokatolicki p.w. św. Jana Chrzciciela w Sierakowicach wzniesiony w l. 1895-1896 r., rozbudowany w l. 2012-2014, murowany, z cegły licowej, na kamiennej podmurówce, w dobrym stanie technicznym.

Architektura rezydencjonalna

Dwory w rejestrze zabytków:

Dwór z oficyną w Mirachowie (gm. Kartuzy, A-519) z końca XVIII w., drewniany, wzniesiony w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, oficyna w konstrukcji szkieletowej. W l. 1969-1970 pracom konserwatorskim poddano elewacje i dach. Obecnie w średnim stanie technicznym, wymaga remontu.

Dwór Leźnie (gm. Żukowo, A-1137) wzniesiony na pocz. XVIII w., dwukondygnacyjny, kryty dachem czterospadowym, murowany, z cegły licowej, z tynkowanym detalem architektonicznym. Gruntownie remontowany w l. 90-tych XX w. W dobrym stanie technicznym.

Dwór w Przyjaźni (gm. Żukowo, A-1138) wzniesiony w 1870 r., dwukondygnacyjny, kryty dachem o niskim kącie nachylenia połaci, murowany, otynkowany, elewacje zdobione neoklasycystyczny detalem architektonicznym. W dobrym stanie technicznym.

Dwór w Borczu (gm. Somonino, A-1238) wzniesiony w 1911 r., założony jest na planie prostokąta, dwukondygnacyjny, murowany, otynkowany, na wysokim kamiennym cokole. W dobrym stanie technicznym.

Dwór w Wyczechowie (gm. Somonino, A-1257) wzniesiony został w 1885 r., rozbudowany w pierwszej dekadzie XX w., złożony z dwóch skrzydeł. Starsze skrzydło wschodnie - parterowe, murowane, otynkowane, kryte dachem dwuspadowym, w elewacji frontowej i tylnej – drewniane ganki, nowsze skrzydło

zachodnie - murowane, otynkowane, z pasem z cegły licowej do połowy wysokości okien parteru, na wysokim kamiennym fundamencie, z szachulcowymi szczytami. Część wschodnie w bardzo złym stanie technicznym, część zachodnie w dobrym stanie technicznym.

Dwór w Sikorzynie (gm. Stężyca, A-1555) wzniesiony na przełomie XVIII/XIX w., założony na planie litery L, parterowy, przekryty dachem naczółkowym. Odrestaurowany w l. 1998-2008. W dobrym stanie technicznym.

Dwory w gminnych ewidencjach zabytków:

Dwór w Borkowie (gm. Żukowo) wzniesiony w 1 poł. XIX w., parterowy, z mieszkalnym poddaszem, murowany, otynkowany, na wysokim kamiennym cokole. W dobrym stanie technicznym.

Dwór w Małkowie (gm. Żukowo) z 2 poł. XIX w., przebudowany w 1923 r., murowany otynkowany, dwukondygnacyjny, kryty dachem czterospadowym, z dwukondygnacyjną oficyną krytą dachem o niskim kącie nachylenia połąci, murowany otynkowany, remontowany w 2007 r., od 2013 r. stoi nieużytkowany niszczy, wybite okna, od strony północnej elewacja silnie zawilgocona.

Dwór w Otominie (gm. Żukowo) wzniesiony w poł. XIX w., parterowy, nakryty dachem naczółkowym, murowany, otynkowany, w średnim stanie technicznym.

Dwór w Pępowie (gm. Żukowo) wzniesiony około 1860 r., przebudowany na pocz. XX w., parterowy, z użytkowym poddaszem, kryty dachem dwuspadowym, murowany, na kamiennym cokole i wysokiej podmurówce. W dobrym stanie technicznym.

Dwór w Skrzeszewie (gm. Żukowo) wzniesiony w 1910 r., parterowy z użytkowym poddaszem, kryty dachem dwuspadowym, murowany, otynkowany, w dobrym stanie technicznym.

Dwór w Tuchomiu (gm. Żukowo) wzniesiony w l. 20-tych XX w., parterowy z użytkowym poddaszem, kryty dachem naczółkowym, murowany, otynkowany, w dobrym stanie technicznym.

Dwór – dawny dom właściciela browaru przy ul. Klasztornej 8 w Kartuzach wzniesiony na przełomie XIX i XX w., w stylu neoklasycystycznym, murowany, otynkowany. W dobrym stanie technicznym.

Dwór w Kłósówku (gm. Przdokowo) wzniesiony w 1889 r., murowany, z czerwonej cegły licowej, w średnim stanie technicznym.

Dwór w Kobysewie (gm. Przdokowo) wzniesiony pod koniec XIX w., murowany, otynkowany, dwukondygnacyjny, z wieżą mieszczącą klatkę schodową dostawioną do elewacji północno-wschodniej, remontowany w l. 2016-2017, w dobrym stanie technicznym.

Dwór w Warzenku (gm. Przdokowo) wzniesiony w 1 ćw. XX w., rozbudowany w okresie powojennym, murowany, otynkowany, remontowany w 2016 r., w dobrym stanie technicznym.

Dwór w Sierakowicach wzniesiony na przełomie XIX/XX w., murowany otynkowany, przebudowany w XX w., w dobrym stanie technicznym.

Dwór w Tuchlinie (gm. Sierakowice) wzniesiony na przełomie XIX i XX w., murowany, otynkowany, dwukondygnacyjny, w średnim stanie technicznym.

Dwór w Gapowie (gm. Stężyca) wzniesiony na pocz. XX w., murowany, na kamiennym fundamencie, otynkowany, dwukondygnacyjny, elewacje zdobione gzymsem podokapowym wspartym na prostych konsolkach, w dobrym stanie technicznym.

Dwór w Klukowej Hucie (gm. Stężyca) z końca XVIII w., murowany, otynkowany, parterowy, kryty stromym dachem. W dobrym stanie technicznym.

Dwór w Sulęczynie wzniesiony w 2 poł. XVIII w., rozbudowany pod koniec XIX w. i w 1925 r., przeszedł generalny remont w l. 2018-2019, murowany, otynkowany, z dwoma alkierzami po bokach elewacji frontowej, parterowy, nakryty dachem dwuspadowym, alkierze – czterospadowymi. W dobrym stanie technicznym.

Obiekty użyteczności publicznej

Obiekty wpisane do rejestru zabytków:

Budynek poczty przy ul. Parkowej 2 w Kartuzach (A-949) wzniesiony w końcu XIX w., w stylu neoklasycystycznym, murowany, z cegły licowej, z tynkowanym detalem architektonicznym, w dobrym stanie technicznym.

Zajazd przy ul. Długiej 40/42 w Kiełpinie (gm. Kartuzy, A-1191) wzniesiony pod koniec XIX w., do 1944 r. pełnił funkcję zajazdu, obecnie mieszkalną, murowany, na kamiennym fundamencie, z cegły licowej, z tynkowanym detalem architektonicznym, w średnim stanie technicznym, elewacja wymaga remontu.

Hotel Kartuzy, ob. Gminny Ośrodek Pomocy Społecznej przy ul. Gdańskiej 15 w Kartuzach (A-1497) zbudowany na przełomie XIX i XX w., w stylu neomanieryzmu niderlandzkiego, w dobrym stanie technicznym.

Obiekty w gminnych ewidencjach zabytków:

Budynek dawnej szkoły przy ul. Gryfa Pomorskiego w Chmielnie wzniesiony w 1888 r., na planie litery L, murowany, z cegły licowej, na wysokim kamiennym fundamencie, kryty dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Budynek dawnej szkoły w Cieszenu (g. Chmielno) wzniesiony w 1907 r., murowany, z cegły licowej, od połowy wysokości elewacji – tynkowany, na kamiennym fundamencie, kryty dachem naczółkowym w dobrym stanie technicznym

Budynek szkoły w Reskowie (gm. Chmielno) wzniesiony na początku XX w., murowany, z cegły licowej, od połowy wysokości elewacji – tynkowany, na kamiennym fundamencie, kryty dachem naczółkowym, w dobrym stanie technicznym.

Dom towarowy przy pl. Św. Brunona w Kartuzach wzniesiony na pocz. XX w., murowany, otynkowany z secesyjnym detalem w części zachodniej elewacji frontowej, część wschodnia elewacji pozbawiona detalu w wyniku restylizacji (modernizm) w l. 30-tych XX w., w złym stanie technicznym.

Budynek szkoły przy ul. 3 Maja w Kartuzach wzniesiony w 1915 r., w stylu eklektycznym, dwukondygnacyjny, murowany, otynkowany, kryty dachem mansardowym, w dobrym stanie technicznym.

Dawny szpital przy ul. 3 Maja w Kartuzach z l. 1907-1908, murowany, otynkowany z pasem z cegły licowej do połowy wysokości okien parteru, na wysokim kamiennym fundamencie, z szachulcowymi szczytami, kryty wysokim dachem wielopołaciowym, w dobrym stanie technicznym, elewacja wymaga odnowienia.

Budynek szkoły w Bączu (gm. Kartuzy) wzniesiona pod koniec XIX w., murowany, otynkowany z pasem z cegły licowej do połowy wysokości okien parteru, na wysokim kamiennym fundamencie, z szachulcowymi szczytami, kryty dachem naczółkowym, w dobrym stanie technicznym.

Budynek dawnej szkoły w Brodniczy Górnjej (gm. Kartuzy) wzniesiony na przełomie XIX i XX w., murowany, z czerwonej cegły licowej, z tynkowanymi płycinami, na wysokim kamiennym fundamencie, kryty dachem naczółkowym, w dobrym stanie technicznym.

Założenie szpitala w Dzierżążnie (gm. Kartuzy) pochodzi z l. 1939-1945, składa się z pawilonów wzniesionych w konstrukcji drewnianej, w układzie wachlarzowym, w złym stanie technicznym, o niskim standardzie.

Budynek dawnej szkoły w Kiełpinie (gm. Kartuzy) wzniesiony na początku XX w., murowany, z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, na planie litery L, kryty dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Budynek dawnej szkoły w Kolonii (gm. Kartuzy) wzniesiony na przełomie XIX i XX w., murowany, z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, kryta dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Budynek dawnej szkoły w Mezowie (gm. Kartuzy) wzniesiony w 1900 r., murowany, z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, kryty dachem dwuspadowy, w dobrym stanie technicznym.

Budynek dawnej szkoły w Mirachowie (gm. Kartuzy) z pocz. XX w., murowany, z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, kryty dachem dwuspadowy, w dobrym stanie technicznym.

Budynek dawnej szkoły w Nowej Hucie (gm. Kartuzy) z przełomu XIX i XX w., murowany, z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, kryty dachem dwuspadowy, w dobrym stanie technicznym.

Budynek szkoły w Prokowie (gm. Kartuzy) wzniesiony w l. 1901-1902, murowany, z czerwonej cegły licowej – obecnie otynkowany, na kamiennym fundamencie, kryty dachem dwuspadowy, w dobrym stanie technicznym.

Budynek dawnej szkoły w Sianowskiej Hucie (gm. Kartuzy) z XIX/XX w., murowany, z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, kryty dachem dwuspadowy, w dobrym stanie technicznym.

Budynek dawnej szkoły w Staniszewie (gm. Kartuzy) z 1 ćw. XX w., dwukondygnacyjny, na planie litery L, murowany, z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, kryty dachem dwuspadowy, w dobrym stanie technicznym, elewacja wymaga remontu.

Budynek dawnej szkoły w Czczewie (gm. Przdkowo) wzniesiony w 1911 r., murowany, z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, od połowy pierwszej kondygnacji w górę - elewacje tynkowane, szczyty szachulcowe, przekryty dachem czterospadowym, w dobrym stanie technicznym.

Budynek dawnej szkoły w Kosowie (gm. Przdkowo) wzniesiony na przełomie XIX i XX w., murowany, z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, kryty dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Budynek poczty w Pomieczynie (gm. Przdkowo) wzniesiony w 1 ćw. XX w., murowany, z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, kryty dachem naczółkowym, w średnim stanie technicznym.

Budynek dawnej szkoły w Rąbie (gm. Przdkowo) z 1 ćw. XX w., na planie litery L, murowany, z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, kryty dachem dwuspadowy, w dobrym stanie technicznym.

Budynek dawnej szkoły w Smołdzinie (gm. Przdkowo) wzniesiony na przełomie XIX i XX w., murowany, z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, kryty dachem dwuspadowym, w średnim stanie technicznym.

Budynek dawnej szkoły w Wilanowie (gm. Przdkowo) z przełomu XIX i XX w., murowany, otynkowany, na kamiennym fundamencie, kryty dachem dwuspadowym, z wtórną, szeroką lukarną krytą dachem jednospadowym w elewacji frontowej i dwoma ryzalitami zwieńczonymi dachami dwuspadowymi w elewacji tylnej, w dobrym stanie technicznym.

Budynek dawnej szkoły w Paczewie (gm. Sierakowice) z przełomu XIX i XX w., murowany, otynkowany, kryty dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Budynek szkoły w Gowidlinie (gm. Sierakowice) wzniesiony w 4 ćw. XIX w., na planie litery L, murowany z cegły licówki, na kamiennym fundamencie, przekryty dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Budynek dawnej szkoły w Puzdrowie (gm. Sierakowice) wzniesiony w 1 ćwierci XX w., na planie litery T, murowany, z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, kryty dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Budynek dawnej szkoły w Szopie (gm. Sierakowice) wzniesiony w 4 ćw. XIX w., murowany, z cegły licowej, na kamiennym fundamencie, kryty dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Budynek szkoły w Goręczynie (gm. Somonino) wzniesiony pod koniec XIX w., murowany, z cegły licowej, na kamiennym fundamencie, kryty dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Budynek dawnej szkoły w Hopowie (gm. Somonino) wzniesiony pod koniec XIX w., murowany, z cegły licowej, na kamiennym fundamencie, kryty dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Budynek dawnej szkoły w Kameli (gm. Somonino) wzniesiony pod koniec XIX w., murowany, z cegły licowej, na kamiennym fundamencie, kryty dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Budynek dawnej szkoły w Ostrzycach (gm. Somonino) wzniesiony w I ćwierci XX w., na planie litery T, murowany, z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, kryty dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Budynek dawnej szkoły w Piotrowie (gm. Somonino) wzniesiony na przełomie XIX i XX w., murowany, z cegły licowej, na kamiennym fundamencie, kryty dachem naczółkowym, w dobrym stanie technicznym.

Budynek dawnej szkoły w Rybakach (gm. Somonino) wzniesiony na początku XX w., murowany, z cegły licówki, nakryty dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Budynek dawnej szkoły w Starkowej Hucie (gm. Somonino) wzniesiony na początku XX w., na planie litery L, murowany, z cegły licowej, na kamiennym fundamencie, nakryty dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Budynek dawnej szkoły w Gołubiu (gm. Stężyca) wzniesiony w 1913 r., na planie litery L, murowany, z czerwonej cegły licowej, z pasami tynku, na wysokim kamiennym fundamencie, kryty dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Budynek dawnej szkoły w Łączynie (gm. Stężyca) wzniesiony w 1913 r., murowany, z cegły licowej, na kamiennym fundamencie, nakryty dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Budynek dawnej szkoły w Pierszczewie (gm. Stężyca) wzniesiony w 1913 r., murowany, otynkowany, z pasem cegły licowej w partii przyziemia, na kamiennym fundamencie, szczyty w konstrukcji ryglowej, nakryty dachem naczółkowym, w dobrym stanie technicznym.

Budynek dawnej szkoły w Szymbarku (gm. Stężyca) wzniesiony na początku XX w., na planie litery L, murowany, z czerwonej cegły licowej, na wysokim kamiennym fundamencie, kryty dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Budynek szkoły w Mściszewicach (gm. Sulęczyno) wzniesiony około 1900 r., na planie litery L, murowany, z czerwonej cegły licowej, na wysokim kamiennym fundamencie, kryty dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Karczma w Mściszewicach (gm. Sulęczyno) wzniesiona w 1914 r., dwukondygnacyjna, murowana, otynkowana, z dwoma ryzalitami w elewacji frontowej, nakryta dachem dwuspadowym o niskim kącie nachylenia połaci, w średnim stanie technicznym.

Budynek szkoły w Podjazach (gm. Sulęczyno) wzniesiony w 1909 r., na planie litery L, murowany, otynkowany, nakryty dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Gospoda przy Al. Zwycięstwa w Sulęczynie wzniesiona pod koniec XIX w., w konstrukcji ryglowej wypełnionej cegła licówką, nakryta dachem jednospadowym o niskim kącie nachylenia połaci, w dobrym stanie technicznym.

Budynek poczty w Sulęczynie wzniesiony w 1908 r., dwukondygnacyjny, murowany, otynkowany, z detalem z czerwonej cegły, na wysokim kamiennym fundamencie, w średnim stanie technicznym.

Gospoda przy ul. Żeromskiego w Sulęczynie wzniesiona na początku XX w., dwukondygnacyjna, murowana, z cegły licowej, kryta dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Budynek Urzędu Katastralnego w Sulęczynie wzniesiony na początku XX w., dwukondygnacyjny, murowany, z cegły licowej, nakryty dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Budynek dawnej szkoły w Węsiorach (gm. Sulęczyno) wzniesiony około 1900 r., murowany, z cegły licowej, nakryty dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Budynek dawnej poczty przy ul. Oliwskiej w Chwaszczynie (gm. Żukowo) wzniesiony w 1899 r., dwukondygnacyjny, murowany, z czerwonej cegły licowej, kryty dachem o niskim kącie nachylenia połaci, z ryzalitem pozornym w elewacji frontowej, krytym dachem dwuspadowym, w średnim stanie technicznym, elewacje wymagają czyszczenia i uzupełnienia ubytków.

Budynek dawnej szkoły w Łapinie Kartuskim (gm. Żukowo) wzniesiony w 1906 r., dwukondygnacyjny, na planie litery T, murowany, z cegły licowej, na kamiennym fundamencie, kryty dachem dwuspadowym, płyciny tynkowane, od południowego zachodu parterowa, wtórna przybudówka z cegły licowej, w średnim stanie technicznym.

Budynek szkoły w Miszewie (gm. Żukowo) wzniesiony na przełomie XIX i XX w., na planie litery T, murowana, skrzydło zachodnie z cegły licowej, skrzydło wschodnie otynkowane, na kamiennym fundamencie, kryty dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Budynek szkoły w Niestępowie (gm. Żukowo) wzniesiony w 1910 r., na planie litery T, murowany, na kamiennym fundamencie, otynkowany, z detalem architektonicznym z cegły licowej, kryty dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Budynek szkoły w Sulminie (gm. Żukowo) wzniesiony około 1910 r., murowany, otynkowany, na kamiennym fundamencie, z detalem architektonicznym z cegły licowej, kryty dachem naczółkowym, w średnim stanie technicznym

Budynek kina Reduta przy ul. Gdańskiej w Żukowie z 1905 r., murowany, z cegły licowej, na kamiennym fundamencie, z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, od połowy parteru w górę – elewacja frontowa tynkowana, z wysoką ścianką kolankową, kryty dachem o niskim kącie nachylenia połąci, wtórnie rozbudowany od strony zachodniej, w dobrym stanie technicznym.

Obiekty mieszkalne i gospodarcze

Budynki mieszkalne i gospodarcze wpisane do rejestru zabytków:

- Kartuzy, ul. Bielińskiego 2 (A-956), kamienica secesyjna, wzniesiona w 1905 r., w średnim stanie technicznym, elewacja wymaga odnowienia,
- Kartuzy, pl. Św. Brunona 6 (A-954), kamienica eklektyczna o formach klasycyzujących, wzniesiona w końcu XIX w., w dobrym stanie technicznym,
- Kartuzy, pl. Św. Brunona 7 (A-955), kamienica eklektyczna o formach klasycyzujących, wzniesiona w końcu XIX w., w dobrym stanie technicznym,
- Kartuzy, ul. Dworcowa 1 (A-948), kamienica (ob. siedziba Starostwa Powiatowego), neogotycka, wzniesiona w pocz. XX w., w dobrym stanie technicznym,
- Kartuzy, ul. Gdańska 4 (A-1568), kamienica eklektyczna z elementami neobarokowymi i secesyjnymi, wzniesiona w 1907 r., w średnim stanie technicznym, elewacja wymaga odnowienia,
- Kartuzy, ul. Gdańska 8 (A-966), kamienica neoklasycystyczna, wzniesiona w końcu XIX w., w dobrym stanie technicznym,
- Kartuzy, ul. Gdańska 10 (A-967), kamienica neobarokowa, wzniesiona na początku XX w., w dobrym stanie technicznym,
- Kartuzy, ul. Jeziorna 16 (A-945), kamienica neorenesansowa, wzniesiona w 1897 r., w dobrym stanie technicznym,
- Kartuzy, ul. Jeziorna 18 (A-944), kamienica, wzniesiona w 1901 r., w złym stanie technicznym, parter nieużytkowany,
- Kartuzy, ul. Jeziorna 20 (A-943), kamienica neorenesansowa, wzniesiona w 1880 r., w złym stanie technicznym, parter nieużytkowany,
- Kartuzy, ul. Jeziorna 22 (A-942), kamienica wzniesiona w połowie XIX w., w konstrukcji szkieletowej wypełnionej cegłą, tynkowana, w dobrym stanie technicznym,
- Kartuzy, ul. Jeziorna 24 (A-941), kamienica wzniesiona ok. XIX w., w konstrukcji szkieletowej wypełnionej cegłą, tynkowana, w dobrym stanie technicznym,
- Kartuzy, ul. Jeziorna 26 (A-940), kamienica wzniesiona w połowie XIX w., w konstrukcji szkieletowej wypełnionej cegłą, tynkowana, w dobrym stanie technicznym,
- Kartuzy, ul. Jeziorna 28 (A-946), kamienica neorenesansowa, wzniesiona około 1890 r., w złym stanie technicznym,
- Kartuzy, ul. Jeziorna 38 (A-947), kamienica secesyjna, wzniesiona w 1905 r., w średnim stanie technicznym, detale architektoniczne wymagają konserwacji,
- Kartuzy, ul. Kościerska 1 (A-1113), willa z budynkiem gospodarczym z 1 ćw. XX w., w dobrym stanie technicznym,

- Kartuzy, ul. Kościuszki 26 (A-968), kamienica secesyjna, wzniesiona w pocz. XX w., w okresie powojennym była siedzibą sądu, obecnie nieużytkowa, w średnim stanie technicznym, detale architektoniczne wymagają konserwacji,
- Kartuzy, ul. 3-ego Maja 3 (A-964), niewielki budynek o charakterze willowym z klasycystycznym detalem architektonicznym, wzniesiony w poł. XIX w., w dobrym stanie technicznym, elewacje wymagają odnowienia,
- Kartuzy, ul. 3-ego Maja 5 (A-951), kamienica neobarokowa, wzniesiona w poł. XIX w., w dobrym stanie technicznym, elewacje wymagają odnowienia,
- Kartuzy, ul. 3-ego Maja 10 (A-1622), willa z d. apteką "Pod Orłem" wzniesiona ok. 1920 r., w dobrym stanie technicznym,
- Kartuzy, ul. 3-ego Maja 15 (A-952), kamienica eklektyczna, wzniesiona w 1903 r., w dobrym stanie technicznym,
- Kartuzy, ul. 3-ego Maja 19 (A-965), kamienica neogotycka, wzniesiona w końcu XIX w., w dobrym stanie technicznym,
- Kartuzy, ul. Majkowskiego 9 (A-513), willa (dom Aleksandra Majkowskiego) zbudowana na początku XX w. dla działacza i pisarza kaszubskiego dr Aleksandra Majkowskiego, w dobrym stanie technicznym,
- Kartuzy, ul. Parkowa 8 (A-950), kamienica secesyjna, wzniesiona w pocz. XX w., w złym stanie technicznym,
- Kartuzy, ul. Rynek 3 (A-1455), kamienica secesyjna, z początku XX w., w dobrym stanie technicznym,
- Chmielonko 66, chata, wzniesiona prawdopodobnie z 2 poł. XIX w. w konstrukcji szkieletowej, w dobrym stanie technicznym,
- Żukowo, ul. Parkowa 7 (A-1233), dom dzierżawcy papierni, z przełomu XIX i XX w., w dobrym stanie technicznym,
- Hopowo 27 (A-1525), chata wzniesiona w 1879 r. w konstrukcji szachulcowej i słupowo-ramowej, w dobrym stanie technicznym,
- Łączyńska Huta 114 (A-979) – chata przeniesiona ze wsi Tuszkowy z budynkiem gospodarczym przeniesionym z Rotembarka. Dom wzniesiony w 1816 r. w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, kryty strzechą, budynek gospodarczy wzniesiony 2 poł. XIX w. w konstrukcji zrębowo-szkieletowej, w dobrym stanie technicznym,
- Ręboszewo 23 (A-1123) – dom z zagrody zbudowany został w 1816 r., w konstrukcji drewnianej, zrębowej, na kamiennej podmurówce, jest w średnim stanie technicznym.

Budynki mieszkalne włączone do gminnych ewidencji zabytków są na ogół w dobrym stanie technicznym, z wyjątkiem nieużytkowanych budynków, które popadają w ruinę (drewniane: Cieszenie 14, Reskowo 29, 38, 56, Prokowo, ul. Kościelna 2, Nowa Wieś 6, 8; murowane: Chmielno ul. Świętopełka 14). Budynki gospodarcze włączone do gminnych ewidencji zabytków są w średnim stanie technicznym, wiele z nich nieużytkowanych niszczeje.

Zabytki techniki

Obiekty w rejestrze zabytków:

Dawna słodownia z zespołu dawnego klasztoru kartuzów (Kartuzja Gdańska) w Kartuzach (A-251) wzniesiona została pod k. XIV i na pocz. XV w. W wyniku przebudowy na budynek mieszkalny w l. 40-tych XIX w. utraciła pierwotny charakter wnętrza. Budynek w dobrym stanie technicznym.

Dawna gorzelnia z zespołu dawnego klasztoru kartuzów (Kartuzja Gdańska) w Kartuzach (A-251) wzniesiona została w 1682 r., w połowie XIX w. wnętrze przebudowano na cele mieszkalne. Budynek w średnim stanie technicznym, pokrycie dachu (eternit) nieszczelne – przecieka, uszkadzając więźbę dachową.

Dawny młyn z zespołu dawnego klasztoru kartuzów (Kartuzja Gdańska) w Kartuzach (A-251) wzniesiony został prawdopodobnie na początku XV w., przebudowany w połowie XIX w. na cele mieszkalne. Budynek w dobrym stanie technicznym.

Dawny browar z zespołu dawnego klasztoru kartuzów (Kartuzja Gdańska) w Kartuzach (A-251) wzniesiony został prawdopodobnie jak pozostałe budynki gospodarcze klasztoru pod k. XIV i na pocz. XV w.

W l. 1643–1645 został przebudowany, a w poł. XIX w. zaadaptowany na cele mieszkalne. Budynek w dobrym stanie technicznym.

Papiernia wraz z kanałem rzeki Słupnicy w Żukowie (A-1233) - w zespole znajduje się budynek młyna z zespołem turbiny Francis'a i urządzeniami napędowymi, budynek mieszkalny dawnego dzierżawcy – papiernika, kanał rzeki Słupnicy wraz z urządzeniami i budowlami wodnymi – pierwsza papiernia na tym miejscu pojawiła się około 1600 roku. Obecne budynki wzniesione zostały pod koniec XIX w. na fundamentach budynków z przełomu XVII/XIX w., kanał zbudowany został na przełomie XVI i XVII w. Budynek mieszkalny w dobrym stanie technicznym, budynek młyna zaniedbany.

Gorzelnia z zespołu dworsko-parkowego w Borczu (gm. Somonino, A-1238) z końca XIX w., murowana z cegły licówki, na wysokim kamiennym cokole, kryta dwuspadowym dachem o niskim kącie nachylenia połaci, w dobrym stanie technicznym.

Zespół stacji kolejowej w Miechucinie (gm. Chmielno, A-1487) zbudowana została na początku XX w. w ramach budowy sieci kolejowej w ówczesnych Prusach Zachodnich, składa się z budynku dworca, budynku przepompowni, wieży ciśnień, budynku sanitariatów, magazynu, 7 rozjazdów, 6 semaforów, 4 tarcz i rogatki, 4 powtarzaczy położenia semafora, nastawni mechanicznej, silnika spalinowego i pompy zasilającej układ hydrauliczny wieży ciśnień, żurawia wodnego do napełniania parowozów, wodnej pompy ręcznej oraz torów: głównego, dodatkowych, ładunkowych, łącznikowych. W dobrym stanie technicznym.

Kuźnia w Hopowie (gm. Somonino, A-1525) wzniesiona w 1927 r. murowana, z cegły licowej, kryta dachem dwuspadowym, z zachowanym wyposażeniem technicznym, w dobrym stanie technicznym.

Młyn wodny w Gołubiu (gm. Stężyca, A-1955) wzniesiony w 1909 r., rozbudowany w 1930 r., z zachowanym wyposażeniem, dwukondygnacyjny, murowany, z cegły licowej, przekryty dachem dwuspadowym o niskim kącie nachylenia połaci, w średnim stanie technicznym.

Obiekty w gminnych ewidencjach zabytków:

Młyn w Chmielonku (gm. Chmielno) wzniesiony na pocz. XX w., na planie litery L, składa się z części produkcyjnej i mieszkalnej, murowany, część produkcyjna otynkowana, część mieszkalna c cegły licówki, w średnim stanie technicznym.

Stacja kolejowa w Garczu (gm. Chmielno) zbudowana pod koniec XIX w., składa się z budynku dworca, budynku gospodarczego, budynku toalet, przy stacji znajdowały się dwa budynki mieszkalne dla pracowników kolei. W dobrym stanie technicznym.

Wieża ciśnień przy ul. Kolejowej w Kartuzach wzniesiona ok. 1905 r., prawdopodobnie przebudowana w l. 20-tych lub 30-tych XX w., typu grzybek, trzon murowany z cegły licowej, głowica w konstrukcji metalowej, wypełnionej zbrojonym betonem, w złym stanie technicznym.

Nastawnia przy ul. 3 Maja w Kartuzach z ok. 1920 r., trójkondygnacyjna, murowana, otynkowana, z pasem cegły licowej w parterze, detale architektoniczne z cegły licowej, kryta dachem czterospadowym. W złym stanie technicznym.

Transformator przy ul. Kościerskiej w Kartuzach wzniesiony w l. 20-tych XX w., wieżowy, trójkondygnacyjny, murowany, otynkowany, na kamiennym fundamencie, kryty dachem łamanym z iglicą. W dobrym stanie technicznym.

Transformator przy ul. 3 Maja w Kartuzach z l. 20-tych XX w., wieżowy, trójkondygnacyjny, murowany, otynkowany, z pasem z cegły licowej w parterze, kryty dachem namiotowym z iglicą. W dobrym stanie technicznym.

Wieża remizy strażackiej przy ul. 3 Maja w Kartuzach z pocz. XX w., czterokondygnacyjna, murowana, otynkowana, ostatnia kondygnacja w konstrukcji szkieletowej, kryta dachem naczółkowym, w dobrym stanie technicznym.

Dworzec w Dzierżążnie (gm. Kartuzy) wzniesiony w 4 ćw. XIX w., dwukondygnacyjny, murowany, z cegły licowej, kryty dachem o niskim kącie nachylenia połaci. W średnim stanie technicznym, mury zewnętrzne spękane.

Młyn w Sianowie-Cieszonku (gm. Kartuzy) z pocz. XX w., murowany, otynkowany, dwukondygnacyjny, kryty dachem o niskim kącie nachylenia połaci, w złym stanie technicznym.

Młyn w Stryszej Budzie (gm. Kartuzy) wzniesiony na przełomie XIX i XX w., dwukondygnacyjny, murowany, z czerwonej cegły licowej, w średnim stanie technicznym.

Młyn w Młynku (gm. Przdokowo) wzniesiony w 4 ćw. XIX w., trój kondygnacyjny, murowany, na wysokim kamiennym cokole, przekryty dachem dwuspadowym o niskim kącie nachylenia połaci, w średnim stanie technicznym.

Budynek kuźni w Młynku (gm. Przdokowo) wzniesiony w l. 20-30 XX w., murowany, częściowo z pustaków częściowo z cegły licówki, kryty dachem dwuspadowym, w złym stanie technicznym.

Dworzec kolejowy w Kamienicy Królewskiej (gm. Stężyca) wzniesiony na pocz. XX w., parterowy, murowany, otynkowany, z detalem architektonicznym z cegły licowej, kryty dachem wielopołaciowym o niskim kącie nachylenia połaci dachowej, na osi elewacji frontowej i tylnej pozorny ryzalit, w średnim stanie technicznym.

Most drogowy na drodze Sierakowice-Lębork w Pałubicach (gm. Sierakowice) wzniesiony przed 1939 r., odbudowany po II wojnie światowej, w konstrukcji żelbetowej, z metalowymi, ażurowymi balustradami, w średnim stanie technicznym.

Dworzec kolejowy w Sierakowicach wzniesiony na początku XX w., dwukondygnacyjny, murowany, otynkowany, z detalem architektonicznym z cegły licowej, kryty dachem dwuspadowym, w trakcie remontu.

Młyn w Załakowie (gm. Sierakowice) wzniesiony na przełomie XIX i XX w., trój kondygnacyjny, murowany, z cegły licowej, ostatnia kondygnacja w konstrukcji szkieletowej opierzonej deskami, kryty dachem jednopołaciowym, w złym stanie technicznym.

Dworzec w Sławkach (gm. Somonino) wzniesiony w l. 30-tych XX w., dwukondygnacyjny, murowany, otynkowany, detal architektoniczny z cegły licówki, przekryty dachem naczółkowym, w dobrym stanie technicznym.

Dworzec w Somoninie wzniesiony w l. 30-tych XX w., dwukondygnacyjny, murowany, otynkowany, przekryty dachem naczółkowej, w remoncie.

Kuźnia w Kaplicy (gm. Somonino) wzniesiona na początku XX w., murowana, otynkowana, kryta dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Kuźnia w Rątach (gm. Somonino) wzniesiona na początku XX w., murowana, z czerwonej cegły licówki, kryta dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Dworzec w Gołubiu (gm. Stężyca) wzniesiony w 1901 r., murowany otynkowany, z dwoma ryzalitami, przekryty dachem dwuspadowym, w dobrym stanie technicznym.

Młyn w Amalce (gm. Sulęcyno) wzniesiony w 1 ćw. XX w., trój kondygnacyjny, parter murowany, dwie górne kondygnacje w konstrukcji drewnianej opierzonej deskami, dach dwuspadowy o niskim kącie nachylenia połaci, w złym stanie technicznym.

Mostek drogowy nad Słupią w Podjazach (gm. Sulęcyno) wybudowany na początku XX w., kamienny, w średnim stanie technicznym.

Wiadukt kolejowy w Borkowie (gm. Żukowo) z 1930 r., w konstrukcji żelbetowej, z metalowymi, ażurowymi balustradami, w średnim stanie technicznym.

Stacja kolejowa w Leźnie (gm. Żukowo) wybudowana w 1914 r. składa się z budynku dworca i budynku gospodarczego, budynek dworca murowany, otynkowany, przekryty dachem mansardowym, w średnim stanie technicznym, budynek gospodarczy murowany, otynkowany, przekryty dachem naczółkowym, w złym stanie technicznym.

Transformator w Miszewie (gm. Żukowo) z 1916 r., murowany, otynkowany, w dolnej i górnej partii zdobiony pasem cegły licowej, nakryty dachem naczółkowym, w dobrym stanie technicznym.

Wieża ciśnień w Niestępowie (gm. Żukowo) wzniesiona w 1914 r., murowana, otynkowana, kryta niskim ostrosłupowym dachem, w średnim stanie technicznym.

Budynek urządzeń wodociągowych w zespole dworsko – parkowym w Przyjaźni (gm. Żukowo) z 1878 r., murowany, otynkowany, rozbudowany w l. 2014-2015, w dobrym stanie technicznym.

Transformator w zespole dworsko-parkowym w Przyjaźni (gm. Żukowo) wybudowany w 1 ćw. XX w., murowany, otynkowany, przekryty dachem namiotowym, w dobrym stanie technicznym.

Wiadukt kolejowy w Rutkach (gm. Żukowo) wybudowany w 1930 r., przyczółki żelbetowe, konstrukcja mostu metalowa, ażurowa, w średnim stanie technicznym.

Zespół elektrowni wodnej w Rutkach (gm. Żukowo) z 1910 r., składa się z budynku siłowni, budynku warsztatów, stróżówki, basenu ze słuzami, kanału, zapory wodnej i kaskady. W dobrym stanie technicznym.

Transformator w Skrzeszewie (gm. Żukowo) z 1910 r., murowany otynkowany, nakryty dachem namiotowym z iglicą.

Stacja kolejowa w Starej Pile (gm. Żukowo) wybudowana w 1886 r., składa się z dworca i budynku gospodarczego. Dworzec dwukondygnacyjny, murowany, otynkowany, przekryty dachem dwuspadowym o niskim kącie nachylenia połaci, w dobrym stanie technicznym. Budynek gospodarczy parterowy, murowany, otynkowany, nakryty dachem jednospadowym, w dobrym stanie technicznym.

Zespół młyna wodnego w Żukowie z 1909 r. składa się z budynku młyna, elewatora zbożowego i magazynu, budynki murowane, z cegły licowej, w bardzo złym stanie technicznym.

Dworzec Żukowo Wschodnie wzniesiony w 4 ćw. XIX w., murowany, otynkowany, przekryty dachem dwuspadowym o niskim kącie nachylenia połaci, w średnim stanie technicznym.

Dworzec Żukowo Zachodnie wzniesiony w 1930 r., murowany, otynkowany, przekryty dachem wielospadowym, w dobrym stanie technicznym.

Wiadukt kolejowy przy ul. Parkowej w Żukowie wybudowany w 1927 r., przyczółki kamienne, konstrukcja mostu metalowa, ażurowa, w dobrym stanie technicznym.

Cmentarze

Cmentarze w rejestrze zabytków:

Cmentarze przykościelny w Chmielnie (A-1162) powstał najprawdopodobniej w XIII w. wraz z pierwszym wybudowanym w tym miejscu kościołem, z zachowanymi nielicznymi, historycznymi nagrobkami (żeliwne krzyże), teren cmentarza zadbany.

Cmentarz parafialny w Chmielnie (A-1163) usytuowany nieopodal kościoła powstała w 1884 r., na cmentarzu znajdują się groby zasłużonych dla polskośći Chmielna księży: Józefa Szotowskiego, Antoniego Dylewskiego i Stanisława Gronowskiego, z zachowanym układem kompozycyjnym, starodrzewem i historycznymi nagrobkami, użytkowany, zadbany.

Cmentarz przykościelny w Chwaszczynie (gm. Żukowo, A-1305) powstał najprawdopodobniej w XIII w. wraz z pierwszym wybudowanym w tym miejscu kościołem, zachowany układ kompozycyjny, starodrzew zachowany szcążkowo o nadmiernie zredukowanych koronach, zachowane historyczne nagrobki, użytkowany, zadbany.

Cmentarz przykościelny w Przodkowie (A-1728) powstał najprawdopodobniej w XV lub XVI w. wraz z pierwszym wybudowanym w tym miejscu kościołem, zachowany układ kompozycyjny i historyczne nagrobki, zadbany.

Cmentarz ewangelicki w Sulminie (gm. Żukowo, 1891) z kaplicą grobową rodziny Gralathów wzniesioną przed 1818 r., na planie kwadratu, murowaną z cegły, otynkowaną, krytą dachem czterospadowym, o monumentalnej architekturze nawiązującej do rozwiązań klasycystycznych. Cmentarz położony w lesie, zachowane nieliczne nagrobki, układ kompozycyjny nieczytelny, zaniedbany, wymaga podjęcia prac rewaloryzacyjnych w oparciu analizę historyczną.

Cmentarze w gminnych ewidencjach zabytków:

Dawny cmentarz ewangelicki w Babim Dole (gm. Żukowo) z 2 poł. XIX w., położony na zalesionym terenie, nieliczny starodrzew (sosny), zachowane historyczne nagrobki, zadbany.

Cmentarz przykościelny w Brodnicy Górnej (gm. Kartuzy) założony został w l. 1923-1933, zachowany układ kompozycyjny, częściowo zachowany starodrzew, czynny, zadbany.

Dawny cmentarz ewangelicki w Chylowej Hucie (gm. Somonino) z XIX w., zachowany starodrzew, nagrobki zdewastowane, poprzerastany dużą ilością samosiewów, zaniedbany. Wymaga podjęcia prac porządkowych, uczyelnienia nagrobków.

Dawny cmentarz ewangelicki w Ciechomiu (gm. Sierakowice) – pojedynczy grób powstał po 1914 r., brak jakichkolwiek pozostałości, teren porośnięty drzewami.

Dawny cmentarz ewangelicki w Czapielskim Młynie (gm. Stężyca) z k. XIX w., położony na zalesionym terenie, nieliczny starodrzew, poprzerastany samosiejkami, zachowane nieliczne tumby i pyty nagrobne, fragmenty ogrodzeń, zaniedbany. Wymaga podjęcia prac porządkowych, usunięcia samosiewów, uczyelnienia nagrobków.

Cmentarz przykościelny w Czczewie (gm. Przdokowo) z l. 20-tych XX w., niezachowany starodrzew, częściowo zachowany układ kompozycyjny, zachowane historyczne nagrobki, czynny, zadbany.

Dawny cmentarz ewangelicki w Egiertowie (gm. Somonino) z XIX w., zachowany starodrzew, zachowane nieliczne nagrobki, zachowana brama, zaniedbany. Wymaga podjęcia prac porządkowych, uczyelnienia nagrobków.

Cmentarz przykościelny w Goręczynie (gm. Somonino) z XVII w., zachowany starodrzew, nieliczne historyczne nagrobki, układ kompozycyjny, ogrodzenie z bramą, zadbany.

Cmentarz parafialny przy ul. Topolowej w Goręczynie (gm. Somonino) z XIX w., zachowany starodrzew, nieliczne historyczne nagrobki, układ kompozycyjny, ogrodzenie z bramą, czynny, zadbany.

Cmentarz parafialny w Gowidlinie (gm. Sierakowice) z XIX/XX w., niezachowany starodrzew, zachowane ogrodzenie z bramą, zachowane nieliczne historyczne nagrobki, zachowany układ kompozycyjny, czynny, zadbany.

Dawny cmentarz ewangelicki w Gowidlinie (gm. Sierakowice) z XIX/XX w., zachowany starodrzew, układ kompozycyjny zatarty, zachowane tumby i nieliczne płyty nagrobne, poprzerastane samosiewami, zaniedbany. Wymaga podjęcia prac porządkowych, usunięcia samosiewów, uczyelnienia nagrobków.

Cmentarz parafialny w Hopowie (gm. Somonino) z XIX w., brak starodrzewu, zachowany układ kompozycyjny, brak historycznych nagrobków, czynny, zadbany.

Dawny cmentarz ewangelicki w Hopowie (gm. Somonino) z XIX w., zachowany starodrzew, płyty nagrobne i tumby, zachowany układ kompozycyjny, zaniedbany. Wymaga podjęcia prac porządkowych – usunięcia chwastów i niekontrolowanych podrostów drzew.

Dawny cmentarz wojenny z pomnikiem w Kaliskach (gm. Kartuzy) z 1939 r., miejsce spoczynku Polaków rozstrzelanych przez Niemców – działaczy Polskiego Związku Zachodniego w Kartuzach, urzędników, księży i in., zadbany.

Dawny cmentarz ewangelicki w Kameli (gm. Somonino) z XIX w., zachowany starodrzew, nagrobki zdewastowane, zaniedbany. Wymaga podjęcia prac porządkowych, uczyelnienia nagrobków.

Cmentarz poepidemiczny w Kamienicy Szlacheckiej (gm. Stężyca) z XVIII w., niezachowany, na miejscu cmentarza współczesny krzyż metalowy z metalowym ogrodzeniem oznaczający miejsca dawnego pochówku. Teren zadbany.

Dawny cmentarz ewangelicki, rodzinny w Kaplicy (gm. Somonino) z XIX w., zachowane tumby, krzyż żeliwny, fragmenty ogrodzenia, teren cmentarza poprzerastany samosiejkami, nagrobki zdewastowane, zaniedbany. Wymaga podjęcia prac porządkowych, usunięcia samosiewów, uczyelnienia nagrobków.

Dawny cmentarz św. Katarzyny w Kartuzach założony w średniowieczu, obecnie park miejski, nie zachował się układ kompozycyjny, ani jakiegokolwiek ślady cmentarza, teren zadbany.

Cmentarz parafialny w Kartuzach dwuczęściowy, część stara założona w XIV w., część nowa założona na pocz. XX w., czynny, zachowany starodrzew, układ kompozycyjny i historyczne nagrobki, zadbany.

Cmentarz żołnierzy radzieckich w Kartuzach z 1945 r., zachowany częściowo starodrzew, zachowany układ kompozycyjny i pomnik pamiątkowy, oraz mogiły poległych żołnierzy. Zadbany.

Dawny cmentarz ewangelicki przy ul. Ceynowy/Majkowskiego w Kartuzach, zlikwidowany w l. 50-tych XX w., obecnie teren parku z obsadzeniami z 2 poł. XX w. W trakcie prac rewaloryzacyjnych.

Cmentarz przykościelny w Kiełpinie (gm. Kartuzy) z pocz. XX w., zachowany układ kompozycyjny, starodrzew, historyczne nagrobki, czynny, zadbane.

Dawny cmentarz ewangelicko-augsburski w Kobysewie (gm. Przdokowo) z 2 poł. XIX w., położony na zalesionym terenie, niezachowany układ kompozycyjny, poprzerastany samosiejkami, zdewastowany. Wymaga podjęcia prac porządkowych, usunięcia samosiewów, uczytelnienia nagrobków.

Dawny cmentarz ewangelicki w Kolonii (gm. Kartuzy) z XIX w., zachowany starodrzew (obsadzenia graniczne), nieliczne nagrobki, zdewastowany. Wymaga podjęcia prac porządkowych, usunięcia samosiewów, uczytelnienia nagrobków, uzupełnienia nasadzeń w obsadzeniach granicznych.

Cmentarz poewangelicki d. właścicieli majątku w Łapinie (gm. Żukowo) z k. XIX w., położony na zalesionym terenie, nieliczny starodrzew, poprzerastany samosiewami, zachowany zdewastowany grobowiec i nagrobki, zaniedbane. Wymaga podjęcia prac porządkowych, usunięcia samosiewów, zabezpieczenia pozostałości po grobowcu.

Dawny cmentarz ewangelicki w Mirachowie (gm. Kartuzy) z XIX w., zachowany starodrzewem, nieliczne nagrobki, poprzerastany samosiewami, zdewastowany. Wymaga podjęcia prac porządkowych, usunięcia samosiewów, uczytelnienia nagrobków.

Dawny cmentarz ewangelicki przykościelny w Mirachowie (gm. Kartuzy) z XIX w., zachowany starodrzewa, niezachowane nagrobki, teren zadbane.

Cmentarz komunalny w Mirachowie (gm. Kartuzy) z pocz. XX w., zachowany układ kompozycyjny, brak starodrzewu, czynny, zadbane.

Dawny cmentarz ewangelicki w Mściszewicach (gm. Sulęcyno) z ok. 1920 r., zachowane pojedyncze egzemplarze starodrzewu (obsadzenia graniczne), zachowany układ kompozycyjny, brak historycznych nagrobków, czynny, zadbane.

Dawny cmentarz ewangelicki w Niestępowie (gm. Żukowo) z 2 poł. XIX w., położony na zalesionym terenie, nieliczny starodrzew, poprzerastany samosiewami, zachowane nieliczne tumby, zaniedbane. Wymaga podjęcia prac porządkowych, usunięcia samosiewów, uczytelnienia nagrobków.

Cmentarz parafialny w Niestępowie (gm. Żukowo) z 1935 r., niezachowany starodrzew, układ kompozycyjny oparty na wydłużonym prostokącie dawniej z aleją główną na osi podłużnej – obecnie brak drzew. Zachowane nieliczne historyczne nagrobki, czynny, zadbane.

Dawny cmentarz ewangelicki w Nowej Hucie Sikorskiej (gm. Stężycza) z 2 poł. XIX w., położony przy lesie, poprzerastany samosiejkami, brak starodrzewu, zachowane nieliczne tumby, zaniedbane. Wymaga podjęcia prac porządkowych, usunięcia samosiewów, uczytelnienia nagrobków.

Cmentarz poewangelicki rodziny Hoene w Pępowie (gm. Przdokowo) z 1862 r., zachowane historyczne nagrobki, nowe płyty nagrobne upamiętniające dawnych właścicieli majątku, brak starodrzewu, zadbane.

Dawny cmentarz ewangelicki w Piotrowie (gm. Somonino) XIX/XX w., zachowany starodrzew, nagrobki zdewastowane, zaniedbane. Wymaga podjęcia prac porządkowych, uczytelnienia nagrobków.

Dawny cmentarz ewangelicki w Połączynie (gm. Somonino) z XIX w., zachowany starodrzew, układ kompozycyjny zatarty, zachowane tumby i nieliczne płyty nagrobne, poprzerastane samosiejkami, zaniedbane. Wymaga podjęcia prac porządkowych, usunięcia samosiewów, uczytelnienia nagrobków.

Cmentarz parafialny w Pomieczynie (gm. Przdokowo) z 1 poł. XX w., zachowany nieliczny starodrzew, ogrodzenie, układ kompozycyjny, niezachowane historyczne nagrobki, czynny, zadbane.

Dawny cmentarz ewangelicki w Potułach (gm. Stężycza) z k. XIX w., zachowany starodrzew, poprzerastany samosiejkami, nieliczne nagrobki zdewastowane, zaniedbane. Wymaga podjęcia prac porządkowych, usunięcia samosiewów, uczytelnienia nagrobków.

Cmentarz przykościelny w Przdokowie z 2 poł. XIX w., zachowany nieliczny starodrzew, układ kompozycyjny, historyczne nagrobki, czynny, zadbane.

Cmentarz parafialny w Przdokowie z l. 90-tych XIX w., zachowany nieliczny starodrzew graniczny, zachowany układ kompozycyjny, niezachowane historyczne nagrobki, czynny, zadbane.

Dawny cmentarz ewangelicki w Przyjaźni (gm. Żukowo) z 2 poł. XIX w., zachowany starodrzew, układ kompozycyjny nieczytelny, zdewastowane nagrobki, fragmenty ogrodzeń, zaniedbany. Wymaga podjęcia prac porządkowych, usunięcia samosiewów, uczyelnienia nagrobków, naprawy ogrodzeń.

Cmentarz przykościelny w Przyjaźni (gm. Żukowo) z XVII w., niezachowany starodrzew, historyczny układ kompozycyjny nieczytelny, zachowane nieliczne historyczne nagrobki, czynny, zadbane.

Cmentarz ewangelicki w Rątach (gm. Somonino) z XIX w., zachowany starodrzew, układ kompozycyjny zatarty, zachowane tumby i nieliczne płyty nagrobne, kute fragmenty ogrodzeń, poprzerastane samosiejkami, zaniedbany. Wymaga podjęcia prac porządkowych, usunięcia samosiewów, uczyelnienia nagrobków, naprawy ogrodzeń.

Dawny cmentarz ewangelicki w Rybakach (gm. Somonino) z XIX w., zachowany starodrzew, układ kompozycyjny zatarty, zachowane tumby i nieliczne płyty nagrobne, poprzerastane samosiejkami, zaniedbany. Wymaga podjęcia prac porządkowych, usunięcia samosiewów, uczyelnienia nagrobków, naprawy ogrodzeń.

Cmentarz parafialny w Sianowie (gm. Kartuzy) z XIX w., zachowany starodrzew, układ kompozycyjny, historyczne nagrobki oraz ogrodzenie, czynny, teren zadbane, ogrodzenie w złym stanie technicznym - wymaga podjęcia prac remontowych.

Cmentarz przykościelny w Sianowie (gm. Kartuzy) z XIX w., zachowany starodrzew, nieliczne nagrobki, teren zadbane.

Cmentarz parafialny przy ul. Kartuskiej w Sierakowicach z XIX/XX w., zachowany nieliczny starodrzew, układ kompozycyjny, historyczne nagrobki, czynny, zadbane.

Cmentarz parafialny przy ul. Ks. Łosińskiego w Sierakowicach z XIX/XX w., zachowany nieliczny starodrzew, zachowane ogrodzenie wraz z bramą, zachowane historyczne nagrobki, czynny, zadbane.

Dawny cmentarz ewangelicki w Skrzeszewie (gm. Sierakowice) z XIX/XX w., zachowany nieliczny starodrzew, układ kompozycyjny zatarty, nieliczne, zdewastowane tumby, poprzerastane samosiejkami, zaniedbany. Wymaga podjęcia prac porządkowych, usunięcia samosiewów, uczyelnienia nagrobków.

Dawny cmentarz ewangelicki w Skrzeszewie Żukowskim (gm. Żukowo) z 2 poł. XIX w., brak starodrzewu, układ kompozycyjny nie zachował się, brak historycznych nagrobków, wymaga upamiętnienia w formie tablicy informacyjnej.

Dawny cmentarz ewangelicki w Skrzeszewie Żukowskim (gm. Żukowo) z XIX w., brak starodrzewu, układ kompozycyjny nie zachował się, brak historycznych nagrobków, wymaga upamiętnienia w formie tablicy informacyjnej.

Dawny cmentarz ewangelicki przy ul. Witosławy w Somoninie z XIX w., zachowany starodrzew, ogrodzenie z bramą, nagrobki zdewastowane, poprzerastane samosiejkami, zaniedbany. Wymaga podjęcia prac porządkowych, usunięcia samosiewów, uczyelnienia nagrobków, prac konserwatorskich przy ogrodzeniu i bramie.

Dawny cmentarz ewangelicki w Starkowej Hucie (gm. Somonino) z XIX w., zachowany starodrzew, fragment ogrodzenia, nagrobki zdewastowane, zaniedbany. Wymaga podjęcia prac porządkowych, uczyelnienia nagrobków.

Cmentarz parafialny w Stężycy z 4 ćw. XIX w., zachowany nieliczny starodrzew, zachowany układ kompozycyjny z kwaterami i czterema alejami (dwie prostopadłe, dwie równoległe do ul. Sobieskiego), zachowane historyczne nieliczne nagrobki, czynny, zadbane.

Dawny cmentarz ewangelicki w Stężycy z XIX w. – zlikwidowany w l. 80-tych XX w., nie zachował się układ kompozycyjny i nagrobki, obecnie teren otoczony jest żywopłotem ze świerków, teren cmentarza porasta trawa, brak widocznych śladów po cmentarzu. Wymaga upamiętnienia poprzez tablicę informacyjną.

Cmentarz przykościelny w Sulęczynie z k. XIX w., zachowany starodrzew, brak nagrobków, teren zadbane.

Cmentarz parafialny w Sulęczynie z ok. 1890 r., zachowany starodrzew, zachowany układ kompozycyjny w formie wydłużonego prostokąta z aleją główną na osi podłużnej, zachowane historyczne nagrobki i ogrodzenia, zachowany fragment oryginalnego ogrodzenia, czynny, zadbane.

Dawny cmentarz ewangelicki w Sulęczynie z 2 poł. XIX w., zachowany nieliczny starodrzew, poprzerastany samosiejkami, nagrobki zdewastowane, zachowane fragmenty ogrodzeń, zaniedbany. Wymaga podjęcia prac porządkowych, usunięcia samosiewów, uczytelnienia nagrobków.

Dawny cmentarz ewangelicki w Szklanej (gm. Sierakowice) z XIX/XX w., zachowany starodrzew, poprzerastany dużą ilością samosiewów, układ kompozycyjny zatarty, zdewastowane, nieliczne tumby, poprzerastane samosiejkami, zaniedbany. Wymaga podjęcia prac porządkowych, usunięcia samosiewów, uczytelnienia nagrobków.

Cmentarz komunalny w Szymbarku (gm. Stężyca) z l. 30-tych XX w., zachowany starodrzew, układ kompozycyjny z aleją główną na osi podłużnej i równoległymi do niej rzędami grobów, zachowane nieliczne historyczne nagrobki, czynny, zadbane.

Dawny cmentarz ewangelicki w Szymbarku (gm. Stężyca) z 2 poł. XIX w., zachowany starodrzew, zachowane ogrodzenie z bramą, zachowany układ kompozycyjny w formie wydłużonego prostokąta z aleją główną na osi podłużnej, zachowane nieliczne, zdewastowane historyczne nagrobki i ogrodzenia grobów, zachowany jeden żeliwny krzyż, zaniedbany. Wymaga podjęcia prac porządkowych, uczytelnienia nagrobków.

Cmentarz - grobowiec d. właścicieli majątku - rodziny Liss (d. ewangelicki) w Tokarach (gm. Przdokowo) z k. XIX w. – nie zachował się.

Cmentarz pocholeryczny w Widlinie (gm. Żukowo) z l. 1910-1920, zachowany starodrzew, nagrobki zdewastowane, zaniedbane. Wymaga podjęcia prac porządkowych, uczytelnienia nagrobków.

Cmentarz parafialny w Wygodzie Łączyńskiej (gm. Stężyca) z 1911 r., zachowany układ kompozycyjny w formie wydłużonego prostokąta z główną aleją na osi i prostopadłymi do niej rzędami nagrobków, zachowane ogrodzenie z bramą, częściowo zachowany starodrzew, nieliczne historyczne nagrobki, czynny, zadbane.

Dawny cmentarz ewangelicko-augsburski w Załężu (gm. Przdokowo) z 2 poł. XIX w., zachowany starodrzew, układ kompozycyjny zatarty, nagrobki zdewastowane, zachowane tumby, poprzerastane samosiewami, zaniedbane. Wymaga podjęcia prac porządkowych, usunięcia samosiewów, uczytelnienia nagrobków.

Cmentarz parafialny w Żukowie z k. XIX w., zachowany układ kompozycyjny z kwaterami i trzema wzdłużnymi alejami i jedną poprzeczną oraz nasadzeniami granicznymi, zachowane historyczne nagrobki, czynny, zadbane.

Cmentarz przy kościele p.w. Wniebowzięcia NMP w Żukowie z XVII/XVIII w., zachowany starodrzew i historyczne nagrobki, zadbane.

Cmentarz przy kościele p.w. św. Jana w Żukowie z 2 poł. XVIII w., niezachowane nagrobki, zachowany nieliczny starodrzew od strony zachodniej, teren zadbane.

Cmentarz żołnierzy radzieckich w Żukowie z l. 1945 – 1950 z pomnikiem i tablicą upamiętniającą, zachowany starodrzew, zadbane.

Zaniedbane cmentarze należy uporządkować oraz poddać rewaloryzacji, na terenie nieużytkowanych cmentarzy należy umieścić tablice pamiątkowe z informacjami o wyznaniu i dacie powstania. Po zrealizowaniu niezbędnych prac porządkowych i rewaloryzacyjnych należy je objąć stałą ochroną.

Parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni

Parki w rejestrze zabytków:

Park podworski w Leźnie (gm. Żukowo, A-1137) z XVIII w., przekształcony w XIX w. w park typu krajobrazowego o swobodnej kompozycji, zachowany starodrzew, zachowany układ kompozycyjny, zadbane.

Park podworski w Przyjaźni (gm. Żukowo, A-1138) z XVIII w., przekształcony w XIX w. w park typu krajobrazowego o swobodnej kompozycji, zachowany starodrzew, zachowany układ kompozycyjny, zadbane.

Park podworski w Borczu (gm. Somonino, A-1238) z pocz. XX w., park typu krajobrazowego o swobodnej kompozycji, zachowany starodrzew, zachowany układ kompozycyjny, w ostatnim czasie w wyniku nawałnic w parku przewróciło się kilka drzew, wymaga rewaloryzacji.

Park podworski w Wyczechowie (gm. Somonino, A-1257) z 2 poł. XVIII w., obecnie o swobodnej kompozycji, zachowany starodrzew, zadbane.

Park podworski w Sikorzynie (gm. Stężyca, A-1555) z 4 ćwierci XIX w., regularny, o geometrycznym zarysie, podkreślonym przez nasadzenia graniczne od południa (kasztanowce), ze swobodnie komponowanym wnętrzem, w którym główną oś wyznacza aleja lipowa prowadząca wzdłuż zachodniej granicy parku, zachowany starodrzew, zachowany układ kompozycyjny, zadbane.

Park podworski w Sulminie (gm. Żukowo, A-1891) z pocz. XIX w., park typu krajobrazowego o swobodnej kompozycji, zachowane pojedyncze egzemplarze starodrzewu, nieczytelny układ kompozycyjny. Wymaga opracowania ewidencji założenia zieleni parkowej i na jej podstawie przywrócenia dawnej kompozycji.

Parki i zielen komponowana w gminnych ewidencjach zabytków:

Park podworski w Baninie (gm. Żukowo) z 2 poł. XIX w., park typu krajobrazowego o swobodnej kompozycji, zachowany starodrzew, zachowany układ kompozycyjny, zaniedbane. Wymaga opracowania programu rewaloryzacji w oparciu o analizę kompozycji historycznej i waloryzację drzewostanu.

Park podworski w Barniewicach (gm. Żukowo) z 2 poł. XIX w., park typu krajobrazowego o swobodnej kompozycji, zachowany starodrzew, zachowany układ kompozycyjny, zaniedbane. Wymaga opracowania programu rewaloryzacji w oparciu o analizę kompozycji historycznej i waloryzację drzewostanu.

Park podworski w Borkowie (gm. Żukowo) z 1 poł. XIX w., park typu krajobrazowego o swobodnej kompozycji, nieliczny starodrzew, niezachowany układ kompozycyjny, zaniedbane. Wymaga opracowania programu rewaloryzacji w oparciu o analizę kompozycji historycznej i waloryzację drzewostanu.

Park podworski w Glinczu (gm. Żukowo) z 2 poł. XIX w., park typu krajobrazowego o swobodnej kompozycji, zachowany starodrzew, częściowo zachowany układ kompozycyjny, zadbane.

Park podworski w Kobysewie (gm. Przdokowo) z 1 ćw. XIX w., park typu krajobrazowego o swobodnej kompozycji, zachowany starodrzew, zachowany układ kompozycyjny, zaniedbane. Wymaga opracowania programu rewaloryzacji w oparciu o analizę kompozycji historycznej i waloryzację drzewostanu.

Relikty parku w Łączynie (gm. Stężyca) z XIX w. – zachował się nieliczny starodrzew, układ kompozycyjny nie zachował się. Wymaga przeprowadzenia analizy kompozycji historycznej i waloryzacji drzewostanu.

Park podworski w Małkowie (gm. Żukowo) z 2 poł. XIX w., park typu krajobrazowego o swobodnej kompozycji, zachowany nieliczny starodrzew, niezachowany układ kompozycyjny, zaniedbane. Wymaga opracowania programu rewaloryzacji w oparciu o analizę kompozycji historycznej i waloryzację drzewostanu.

Park podworski w Mirachowie (gm. Kartuzy) z XIX w., park typu krajobrazowego o swobodnej kompozycji, zachowany układ kompozycyjny, zachowany starodrzew, zaniedbane. Wymaga opracowania programu rewaloryzacji w oparciu o analizę kompozycji historycznej i waloryzację drzewostanu.

Park podworski w Otominie (gm. Żukowo) z 2 poł. XIX w., park typu krajobrazowego o swobodnej kompozycji, zachowany nieliczny starodrzew, niezachowany układ kompozycyjny, zaniedbane. Wymaga opracowania programu rewaloryzacji w oparciu o analizę kompozycji historycznej i waloryzację drzewostanu.

Park podworski w Pępowie (gm. Żukowo) z 2 poł. XIX w., park typu krajobrazowego o swobodnej kompozycji, zachowany starodrzew, częściowo zachowany układ kompozycyjny, zadbane.

Park podworski w Sulęczynie z przełomu XIX i XX w., park typu krajobrazowego o swobodnej kompozycji, w wyniku nawalnicy w 2018 r. zachowany nieliczny starodrzew, niezachowany układ kompozycyjny. Wymaga opracowania ewidencji założenia zieleni parkowej i na jej podstawie przywrócenia dawnej kompozycji.

Park podworski w Tokarach (gm. Przdokowo) z 1 ćw. XX w., park typu krajobrazowego o swobodnej kompozycji, zachowany starodrzew, zachowany układ kompozycyjny, zaniedbane. Wymaga opracowania programu rewaloryzacji w oparciu o analizę kompozycji historycznej i waloryzację drzewostanu.

Park podworski w Tuchomiu (gm. Przdokowo) z pocz. XX w., park typu krajobrazowego o swobodnej kompozycji, zachowany starodrzew, zachowany układ kompozycyjny, zadbane.

Park podworski w Warzenku (gm. Przodkowo) z XVIII w., przekształcony w XIX w. w park typu krajobrazowego o swobodnej kompozycji, zachowany starodrzew, zachowany układ kompozycyjny, zaniedbany. Wymaga opracowania programu rewaloryzacji w oparciu o analizę kompozycji historycznej i waloryzację drzewostanu.

Park miejski im. "Inki" Danuty Siedzikówny w Kartuzach z końca XIX w., park typu miejskiego, zachowany starodrzew, zadbane.

Park miejski (skwer) przy ul. Hallera w Kartuzach z k. XIX w., park typu miejskiego, zachowany starodrzew, zadbane.

Park Maryjny przy ul. 3 Maja w Kartuzach z poł. XIX w. park typu miejskiego, zachowany starodrzew, zadbane.

Park Góry Spiczastej w Kartuzach z pocz. XX w., park o charakterze leśnym, zachowany starodrzew, niektóre egzemplarze w złej kondycji zdrowotnej, zaniedbane. Wymaga analizy drzewostanu pod kątem kondycji zdrowotnej i jego monitorowania. Ze względu na charakter leśny założenia i strukturę gatunkową (buk zwyczajny) – następuje naturalne odtwarzanie się drzewostanu.

Aleja lipowa wzdłuż ul. Majkowskiego w Kartuzach z przełomu XIX i XX w., większość drzew w dobrej kondycji zdrowotnej, aleja jest na bieżąco monitorowana pod względem stanu zdrowotnego i uzupełniana nowymi nasadzeniami z gatunku lipa drobnolistna.

Aleja lipowa wzdłuż ul. Wzgórze Wolności w Kartuzach z przełomu XIX i XX w., drzewa są w bardzo złej kondycji zdrowotnej, w czasie nawałnicy jesienią 2019 r. jedno z drzew przewróciło się, ujawniając porażenie korzeni przez hubę korzeniową, planowane jest wykonanie nasadzeń zastępczych.

Aleja lipowa wzdłuż ul. Klasztornej w Kartuzach z końca XIX w. – drzewa są w średniej kondycji zdrowotnej, na bieżąco są monitorowane pod względem stanu zdrowotnego i w miarę potrzeb uzupełniane nowymi nasadzeniami z gatunku lipa drobnolistna.

Aleja przydrożna wzdłuż drogi z Kartuz do Złotej Góry z pocz. XX w. (nie włączona do gminnej ewidencji zabytków) złożona przede wszystkim z lip i klonów, większość drzew w dobrej kondycji zdrowotnej, wymaga monitorowania stanu zdrowotnego drzew i uzupełniania w miarę potrzeb.

Aleja lipowa wzdłuż drogi z Leźna przez Pępowo do skrzyżowania w Miszewie, duża część drzew w złej kondycji zdrowotnej, w koronach widoczne ślady obumierania, wymaga monitorowania stanu zdrowotnego drzew i uzupełnienia w wielu miejscach.

Zaniedbane parki i historyczne zespoły zieleni tj.: w Borczu i Sulminie – wpisane do rejestru zabytków należy uporządkować oraz poddać rewaloryzacji na podstawie zatwierdzonych przez właściwego miejscowo konserwatora zabytków projektów rewaloryzacji zieleni. Po zrealizowaniu niezbędnych prac porządkowych i rewaloryzacyjnych należy objąć stałą ochroną parki na terenie powiatu.

Zabytkowa zielen komponowana w parkach, alejach, szpalerach czy też ogrodach włączonych do gminnych ewidencji zabytków (GEZ) – z wyłączeniem zieleni położonej na obszarach wpisanych do rejestru zabytków, w obecnym stanie prawnym jest pozbawiona nadzoru konserwatorskiego ze względu na to, że uzgodnieniu z konserwatorem zabytków podlegają tylko roboty budowlane prowadzone przy zabytkach włączonych do GEZ, usuwanie drzew i krzewów oraz prowadzenie prac pielęgnacyjnych lub nowych nasadzeń nie podlega uzgodnieniu z właściwym konserwatorem zabytków. Niemniej należy mieć na uwadze, że zielen komponowana jako zabytek powinna być przez właściciela lub posiadacza otoczona opieką jako dziedzictwo kulturowe warte zachowania dla przyszłych pokoleń.

5.2.6. Zabytki ruchome

Zabytki ruchome w powiecie kartuskim wpisane do rejestru zabytków województwa pomorskiego to wyposażenie kościołów w Chmielnie, Chwaszczynie, Goręczynie, Gowidlinie, Kartuzach, Kiełpinie, Mirachowie, Przodkowie, Przyjaźni, Sianowie, Sierakowicach, Stężycy, Sulęczynie, Żukowie. Składają się na nie: ołtarze główne i boczne, fragmenty chórów muzycznych, prospekty organowe, stalle, ławy kolatorskie, konfesjonały, ambony, chrzcielnice, meble, naczynia liturgiczne, wota, kurdybany, rzeźby, obrazy, świeczniki, tabernakula, feretrony, dzwony, płyty nagrobne, epitafia, zabytki sztuki złotniczej.

5.2.7. Zabytki archeologiczne

Obszar powiatu kartuskiego cechował się dużą gęstością zaludnienia już od wczesnej epoki żelaza. Mieszkańcy tych terenów trudnili się hodowlą zwierząt domowych i rolnictwem. Dominowała hodowla owiec, kóz oraz krów. Uprawiano pszenicę, proso, jęczmień oraz żyto, a z roślin ogrodowych – bób i groch. Duże znaczenie miało też zbieractwo, rybołówstwo i łowiectwo¹⁰³. W późnym okresie lateńskim rozwinął się przemysł metalowy oparty na własnych zasobach niskoprocentowej rudy darniowej. Uniezależniono się w ten sposób od dostaw żelaza z południa. Produkowano siekiery, nożyce, młotki, noże, różne pilniki, także broń (miecze, groty, włócznie, tarcze) oraz ozdoby. Rozwinęła się też obróbka drewna, kości, rogów, skór, bursztynu oraz garncarstwo. Osady były jeszcze najczęściej wędrownne. Po wyjałowieniu pól przenoszono się w inne miejsce, a po kilkunastu latach powracano¹⁰⁴. W okresie wpływów rzymskich, a więc na przełomie starej i nowej ery, nastąpił wzrost zaludnienia. Gęstość zaludnienia mogła dochodzić do 10 osób na 1 km². W wieku III i IV ponownie zmniejszyło się osadnictwo. Przez ziemie polskie wiódł szlak bursztynowy. Z ziemi kaszubskiej kupcy rzymscy wywozili bursztyn, miód, wosk, skóry, futra, bydło, żelazo. W zamian otrzymywano różne naczynia brązowe i szklane, przedmioty codziennego użytku, narzędzia, a nawet nielegalnie broń. W tym czasie osadnictwo miało już charakter stały. Mieszkało w ziemiankach lub chatkach drewnianych o konstrukcji słupowo-plecionkowej, oblepionych gliną. Do oświetlenia służyło łuczywo. Pojawiły się pochówki ciał niespalonych. Nastąpił stały rozwój uprawy ziemi, łowiectwa i zbieractwa. Rozwinęło się garncarstwo, tkactwo, hutnictwo żelaza oraz bursztyniarstwo¹⁰⁵. W VIII i IX w. zaczęły się tworzyć struktury społeczne, kościelne, gospodarcze i polityczne, które były podstawą do kształtowania załączków państwowości.

Powiat kartuski bogaty jest w zabytki archeologiczne, na jego obszarze znajduje się 58 stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków oraz ponad 1500 stanowisk wpisanych do wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków objęte są szczególną ochroną, dążącą do trwałego zachowania zabytków *in situ*. Na terenie całego powiatu kartuskiego znajdują się również inne, bardzo cenne poznawczo stanowiska archeologiczne, posiadające własną formę terenową, jednakże nie wpisane do rejestru zabytków i również w stosunku do nich obowiązuje zasada ich zachowania *in situ*.

W gminie Chmielno znajduje się 9 stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków:

Borzestowo - grodzisko wyżynne z wczesnego średniowiecza (C-3) usytuowane nad jeziorem Długim, w odległości 1,5 km na północ od wsi Borzestowo, na wzniesieniu zwanym „Garczenica”. Pierwsze odkrycia miały miejsce przed II wojną światową, ale odnalezione wówczas zabytki zaginęły. W 1970 r. przeprowadzono badania archeologiczne, w wyniku których ujawniono grodzisko z wczesnego średniowiecza. Natrafiono na relikty wałów oraz drewnianej budowli być może mieszkalnej. Znaleziono tam również 3 fragmenty ceramiki z wczesnej epoki żelaza, pochodzące prawdopodobnie z wtórnej warstwy¹⁰⁶.

Chmielno - grodzisko nizinne z wczesnego średniowiecza (C-7) położone jest na wąskim przesmyku między jeziorami Białe i Kłodno. Stosunkowo dobrze zachowały się wały grodu oraz podgrodzia. Od strony jezior gród najprawdopodobniej nie był ufortyfikowany. Pierwsze badania o charakterze sondażowym prowadzone były w roku 1971, podczas których odkryto kamienny fundament bliżej nieokreślonego obiektu¹⁰⁷, który w trakcie późniejszych badań został rozpoznany jako ruiny wieży mieszkalno-obronnej¹⁰⁸. Znaleziono ponadto dużą ilość materiału ceramicznego i kości zwierzęcych, ponadto: 2 osetki, 2 gliniane przęsłiki, część bursztynowego paciorka, 3 noże żelazne oraz fragment dwustronnego grzebienia kościanego. Znaleziony materiał pozwolił wydatować grodzisko na okres X-XIII w.¹⁰⁹ W drugim sezonie badań zbadano dalszy ciąg muru kamiennego, odkryto trzy starsze zabudowy ze śladami spalenizny, jamy odpadowe, z których wydobyto znaczną ilość materiału ceramicznego, kości zwierzęcych, łusek rybich, polepy, węgli drzewnych

¹⁰³ O. Felczak, M. Kochanowski, M. Fudziński, Pradzieje Ziemi Kartuskiej, Kartuzy 1993, s. 17-27;

¹⁰⁴ M. Fudziński, Głusino we wczesnej epoce żelaza, w: Pomorania Antiqua, 2001, t. XVIII, s. 155 i nn.;

¹⁰⁵ Tamże, s. 31;

¹⁰⁶ Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, AZP 12-38/42, st. 10, autor: O. Felczak, 1997 r. (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹⁰⁷ B. Lepówna, Chmielno, pow. Kartuzy, w: Informator Archeologiczny, Badania Rok 1972, Warszawa 1973, s. 173;

¹⁰⁸ Chmielno. Zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu w świetle badań dawnych i weryfikacyjnych, red. Z. Ratajczyk, E. Trawicka, Gdańsk 2017, s. 19;

¹⁰⁹ B. Lepówna, Chmielno..., s. 173;

oraz kilkudziesięciu przedmiotów (broń, narzędzia, ozdoby). Odkryto, że gród został zniszczony przez pożar¹¹⁰. Prace wykopaliskowe kontynuowane były w l. 1981-1982 i 1984-1985. przebadano ruiny wieży mieszkalno-obronnej odkrytej w 1971 r., 5 palenisk, 6 jam oraz znaleziono znaczne ilości fragmentów ceramiki, kości zwierzęcych, rybich łusek, grudek polepy i fragmenty przedmiotów codziennego użytku. Rozpoznano rodzaj konstrukcji obwałowań grodu od strony zachodniej, przebadano pozostałości fosy. W 1994 r. przeprowadzono badania ratownicze pod kierownictwem Zdzisławy Ratajczyk we współpracy z Barbarą Lepówną, w wyniku których odsłonięto dolne partie czterech obiektów, znaleziono fragmenty ceramiki i kości zwierzęce, przebadano dokładnie pozostałości fosy. Przebadano również majdan, gdzie odsłonięto pozostałości 6 obiektów, w tym 3 palenisk oraz znaleziono fragmenty ceramiki, haczyki do połowu ryb i kości zwierzęce. W 2016 r. na stanowisku prowadzono badania wykopaliskowe poprzedzone w 2015 r. badaniami nieinwazyjnymi. W wyniku przeprowadzonych badań odkryto relikty trzech faz osadniczych. Fazę I powiązano z X w. (brak zabytków – osada?) – ujawniono rów/dół. Fazę II powiązano z okresem X wieku, być może do przełomu X/XI w. (faza przedgrodowa – osada) – odkryto palenisko, jamę przypaleniskową z ułamkami ceramiki i przepalonymi kośćmi zwierzęcymi. Natomiast faza III datowana jest na okres od 3 ćw. XI w. do 2 ćw. XII (grodzisko) – ujawniono m.in. pozostałości domostwa, relikty pieca kopułowego i jamę zasobową¹¹¹.

Reskowo - cmentarzysko płaskie z wczesnej epoki żelaza (C-173), usytuowane jest na południowy zachód od Miechucina, na niewielkim wzniesieniu. Odkryte przypadkowo w 1958 r., jeszcze w tym samym roku przeprowadzono badania archeologiczne, w wyniku których znaleziono grób skrzynkowy, a w nim popielnicę nakrytą pokrywą wpuszczaną. Podczas badań powierzchniowych w 1997 r. znaleziono 3 fragmenty ceramiki¹¹².

Chmielno-Chmielonko - cmentarzysko płaskie z okresu wpływów rzymskich (C-174) położone jest po zachodniej stronie drogi z Chmielna do Chmielonka. Badania na tym terenie prowadzone były z przerwami od 1966 r. do 1995 r. W wyniku badań odkryto cmentarzysko płaskie grobów skrzynkowych i ślady mogące świadczyć o osadnictwie. Znaleziono popielnice, pokrywy, misy, ozdoby brązowe i żelazne, fragmenty ceramiki, przepalone kości ludzkie¹¹³.

Chmielno-Chmielonko - osada otwarta z wczesnej epoki żelaza (C-175). Badania w tym miejscu prowadzone były w latach 60-tych i 70-tych XX w. Pierwsze – doraźne badania nie dały pełnego obrazu; znaleziono 9 grobów skrzynkowych kultury wschodniopomorskiej oraz jamę i dwa paleniska, dopiero prowadzone od 1972 r. ujawniły dalsze zabytki. Stanowisko znajduje się na południowo-wschodniej części wzgórza opadającej ku północnemu brzegowi jeziora Raduńskiego i około 300 m na zachód od drogi od Zaworów. Odkryto 25 jam i palenisk ze stosunkowo niewielką ilością ceramiki (o cechach ceramiki kultury łużyckiej i wschodniopomorskiej) i niekiedy polepy oraz 1 grób skrzynkowy zawierający popielnicę przykrytą misą¹¹⁴.

Chmielno-Chmielonko - osada otwarta z wczesnego średniowiecza (C-176) usytuowana jest na polu uprawnym, po zachodniej stronie drogi z Chmielna do Zaworów. W 1970 r. przeprowadzono badania powierzchniowe, w wyniku których odnaleziono fragmenty naczyń glinianych z wczesnego średniowiecza¹¹⁵.

Garcz – osada otwarta z młodszej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza (C-186), usytuowana na północ od wsi, między drogą do Sianowa, a północno-wschodnim brzegiem jeziora Łapalickiego. W 1967 r. przeprowadzono tu badania powierzchniowe, powtórzono je w 1997 r. W wyniku badań odnaleziono osadę wielokulturową: ułamki i fragmenty ceramiki, wiór krzemienisty, odłupek krzemienisty datowane od epoki kamiennej po wczesne średniowiecze¹¹⁶.

Miechucino – osada otwarta z wczesnej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza (C-364) usytuowana w skarpię pomiędzy drogą „Szlak Kaszubski” a „Do Cisów”, w odległości około 1 km na południowy zachód

¹¹⁰ L.J. Łuka, B. Lepówna, Chmielno, pow. Kartuszy, w: Informator Archeologiczny, Badania Rok 1971, Warszawa 1972, s. 161-162;

¹¹¹ Chmielno. Zespół osadniczy..., s. 19-20, 29-33, 47, 57-60;

¹¹² Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, AZP 12-38, st. 1/99, autor: O. Felczak, 1997 r. (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹¹³ Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, AZP 12-39, st. 12/116, autor: O. Felczak, 1997 r. (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku); zob. także: Z. Ratajczyk, M. Fudziński, Chmielonko, st. 1b, gm. Chmielno, woj. gdańskie, AZP 12-39/-, w: Informator Archeologiczny 1992, Warszawa 1997, s. 37;

¹¹⁴ B. Wiącek, Chmielonko, pow. Kartuszy, w: Informator Archeologiczny 1972, Warszawa 1973, s. 117;

¹¹⁵ Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, AZP 12-39, st. 13/117, autor: O. Felczak, 1997 r. (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹¹⁶ Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, AZP 12-39, st. 3/3, autor: O. Felczak, 1997 r. (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

od Miechucina. W wyniku badań powierzchniowych odkryto 4 fragmenty ceramiki z wczesnego średniowiecza¹¹⁷.

Miechucino - osada otwarta z wczesnego średniowiecza (C-389) położona na wschód od drogi Miechucino – Borzestowo w odległości 750 m na północ od grodziska w Borzestowie, przy ujściu ciekłu wypływającego z jeziora Miechucinko. W wyniku badań odnaleziono kilkadziesiąt fragmentów ceramiki i 2 bryłki polepy, datowane na okres wczesnego średniowiecza¹¹⁸.

W gminie Kartuzy znajduje się 6 stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków:

Mirachowo – cmentarzysko kurhanowe z wczesnej epoki żelaza (C-12) zlokalizowane w lesie, po południowej stronie drogi z Mirachowa do Kamienicy Królewskiej, wpis do rejestru zabytków poprzedzony został badaniami w 1959 r. Cmentarzysko składa się z kilkadziesiątu kurhanów kamiennych.

Kartuzy – grodzisko wczesnośredniowieczne (C-49) położone 3 km na południowy zachód od centrum miasta, po wschodniej stronie drogi Kartuzy-Brodnica, w lesie, na wzgórzu „Góra Zamkowa”. Pierwsze odkrycie miała miejsce w XIX w., przeprowadzono wówczas tylko badania powierzchniowe. W 1949 r. dokonano tu kolejnego, ale przypadkowego odkrycia. Odnaleziono tutaj ślady grodziska wczesnośredniowiecznego oraz grób skrzynkowy z popielnicą z wczesnej epoki żelaza¹¹⁹.

Mirachowo – cmentarzysko kurhanowe o nieustalonej chronologii (C-296), położone w lesie pomiędzy jeziorami Lubygość a Kamiennym, około 3 km na północny wschód od wsi. Składa się z dwóch częściowo zniszczonych kurhanów. Cmentarzysko kurhanowe ze względu na brak badań nie jest datowane¹²⁰.

Głusino – dwa cmentarzyska płaskie z wczesnej epoki żelaza (C-446, C-492) – obydwa odkryte przypadkowo podczas prac polowych, w latach 1984-1989. Prowadzono tam badania archeologiczne. Odkryto groby skrzynkowe z popielnicami, paleniska, fragmenty ceramiki, ozdoby z brązu i żelaza. Zabytki pochodziły z wczesnej epoki żelaza należały do kręgu kultury pomorskiej¹²¹.

Staniszewo – cmentarzysko płaskie z wczesnej epoki żelaza (C-493), położone na polach, na wschód od rzeki Dębnicy, na południowym stoku wzniesienia opadającego ku dolinie rzeki. Przed II wojną światową dokonano tu przypadkowego odkrycia grobów skrzynkowych, które uległy zniszczeniu. W 1983 r. przeprowadzono badania powierzchniowe. Odnaleziono 7 fragmentów ceramiki z wczesnej epoki żelaza oraz 2 fragmenty ceramiki średniowiecznej¹²².

W gminie Przdkowo jest 8 stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków:

Kczewo Młynek – grodzisko wczesnośredniowieczne (C-11) usytuowane jest na rozległym cyplu nad rzeczką Mała Słupina, około 200 m na południowy wschód od młyna wodnego i około 2 km na południowy wschód od Przdkowa. Odkryte zostało już w XIX w., zweryfikowane przez ks. W. Łęgę, a następnie w 1958 r. przez L. J. Łukę¹²³. W wyniku badań prowadzonych w 1986 r. odkryto ślady zabudowy mieszkalnej usytuowanej przy południowej i północnej krawędzi grodziska, palenisko oraz relikty wału umocnionego od strony wewnętrznej brukiem kamiennym, na kulminacji wału wystąpiły ślady po palisadzie. Z zabytków ruchomych znaleziono znaczną ilość bogato ornamentowanej ceramiki, nożyk żelazny i przęślik. Stwierdzono, że grodzisko powstało w dwóch fazach: pierwsza około IX w., druga IX-XI wiek. Natrafiono również na fragmenty ceramiki datowanej na okres od X do XIII w. oraz okres nowożytny¹²⁴.

Rąb – cmentarzysko płaskie z wczesnej epoki żelaza (C-15), położone dawniej na polu uprawnym – obecnie na terenie porośniętym gęsto drzewami, przy drodze prowadzącej do Pomieczyna. Leon Jan Łuka

¹¹⁷ Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, AZP 12-38, st. 1/34, autor: O. Felczak, 1997 r. (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹¹⁸ Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, AZP 12-38, st. 2/35, autor: O. Felczak, 1997 r. (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹¹⁹ Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, AZP 12-39, st. 1/194, autor: M. Fudziński, 1997 r. (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹²⁰ Teczka ze zbiorów dokumentów do decyzji nr238/A, Mirachowo, pow. Kartuzy - cmentarzysko kurhanowe, 6.12.1972 r., ob. nr C-296 (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹²¹ Archiwum Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków: karty stanowisk archeologicznych w Głusinie;

¹²² Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, AZP 11-39, st. 2/2, autor: O. Felczak, 1997 r. (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹²³ Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, AZP 11-41/5, st. 2, autor: M. Kochanowski, O. Felczak, 1985 r. (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹²⁴ H. Paner, K. Godon, M. Lipińska, L. Kajzer, Kczewo-Młynek gm. Przdkowo, woj. gdańskie. Stanowisko 2, w: Informator Archeologiczny, Badania Rok 1986, Warszawa 1987, s. 132-133;

prowadził tu ratownicze badania o charakterze wykopaliskowym w l. 1954-1955, a następnie kontynuowała je w 1961 r. Barbara Wiącek. Odkryto wówczas 13 grobów skrzynkowych, wśród których grób nr 1 zawierał 3 popielnice, grób nr 3 zawierał 9 popielnic, pozostałe groby zawierały po jednej popielnicy. Jedna z popielnic była twarzowa, pozostałe miały różnorodne formy od baniastych do gruszkowatych¹²⁵.

Pomieczyno – cmentarzysko płaskie z wczesnej epoki żelaza (C-172), położone jest na niewielkim wzniesieniu, po północnej stronie drogi biegnącej z Pomieczyna w kierunku Rąbu. W 1968 r. Janusz Podgórski i Mirosław Pietrzak prowadzili na stanowisku badania ratownicze, podczas których odkryto trzy groby skrzynkowe, w których znajdowały się popielnice, pokrywy misy, dzban, przepalone kości ludzkie). Podczas badań powierzchniowych w 1998 r. prowadzonych przez Olgierda Felczaka znaleziono fragmenty ceramiki¹²⁶.

Załęże – cmentarzysko płaskie z wczesnej epoki żelaza (C-370). Na stanowisku około 1935 r. przypadkowo odkryto grób skrzynkowy zawierający dwie popielnice¹²⁷. W 1966 r. odnaleziono zniszczony grób skrzynkowy, który zawierał dzban gliniany, fragment popielnicy, dwie misy gliniane, 4 paciorki bursztynowe, 2 kolczyki brązowe i przepalone kości ludzkie. Podczas badań powierzchniowych w 1988 r. nie znaleziono żadnego zabytkowego materiału¹²⁸.

Kłosowo – cmentarzysko płaskie z wczesnej epoki żelaza (C-388). W l. 1954 i 1958 badania archeologiczne na stanowisku prowadził L. J. Łuka. Odnaleziono wówczas 2 groby skrzynkowe, w których znajdowały się 4 popielnice, fragmenty kilku innych naczyń oraz ułamki ozdób brązowych. W wyniku badań prowadzonych w 1961 r. przez Barbarę Wiącek i Mirosława Pietrzaka odkryto 3 groby, zawierające 11 popielnic, fragmenty innych naczyń oraz 3 kolczyki brązowe¹²⁹.

Rąb – cmentarzysko kurhanowe (C-390), położone w lesie na południowym skraju doliny, blisko granicy z Kowalewem, około 1 km na północny wschód od centrum wsi. W 1975 r. prowadzone były badania powierzchniowe przez S. Szredera i J. Podgórskiego. W 1998 r. Olgierd Felczak prowadził badania powierzchniowe, w wyniku których nie udało się zweryfikować stanowiska¹³⁰. Mirosław Fudziński i Franciszek Rożnowski podają w swojej publikacji, że z cmentarzyska kurhanowego zachowały się częściowo dwa kurhany kamienne o nieokreślonej chronologii. W kurhanach, których kilkadziesiąt lat temu było znacznie więcej znajdowano popielnice¹³¹.

Rąb – cmentarzysko płaskie z wczesnej epoki żelaza (C-417) położone jest na południe od drogi z Pomieczyna do Ręba, na rozległym wyniesieniu opadającym w kierunku południowym w stronę niewielkiego jeziora bez nazwy. Miejsce to znane było z przypadkowych odkryć jeszcze przed I wojną światową kiedy znajdowano m.in. urny gliniane. W 1976 r. Janusz Podgórski przeprowadził w tym miejscu badania powierzchniowe. W 1989 r. po przypadkowym odkryciu dwóch grobów skrzynkowych, Dorota Rudnicka i Marian Kwapiński przeprowadzili badania ratownicze, które powtórzono w 1991 r., kiedy to ponownie znaleziono dwa groby skrzynkowe. Systematyczne badania wykopaliskowe prowadzone były w l. 1997-2000 pod kierunkiem Mirosława Fudzińskiego. Ogółem przebadano obszar o powierzchni 9800 m². Odkryto i wyeksplorowano 49 obiektów, z czego 21 to groby skrzynkowe, 27 palenisk i jedno skupisko kamieni¹³². W wyniku badań cmentarzysko zostało wydatowane na schyłek pierwszej fazy rozwojowej kultury pomorskiej, przypadającej na koniec okresu halsztackiego HAD oraz na początek drugiej fazy rozwojowej tej kultury, przypadającej na wczesny okres lateński LTA¹³³.

¹²⁵ Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, AZP 10-40/72, st. 1, autor: O. Felczak, 1998 r. (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku), zob. także: A. Łuka, Nowe materiały do poznania kultury pomorskiej na Pomorzu, Przegląd Archeologiczny, t. 13 (1960), s. 184-188, L. J. Łuka, Kultura wschodniopomorska na Pomorzu Gdańskim. T. 1, Materiały, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966, s. 334, B. Wiącek, Cmentarzysko kultury pomorskiej w Rąbiu, powiat kartuski, w: Rocznik Gdański, t. XXI, 1962, s. 262-280;

¹²⁶ Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, AZP 10-40/70, st. 2, autor: H. Paner, 1988 r. (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹²⁷ Teczka ze zbiorów dokumentów do decyzji nr 294/A, Załęże, gm. Przdokowo - cmentarzysko płaskie, 16.X.1976 r., ob. nr C-370 (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹²⁸ Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, AZP 11-40/163, st. 1, autor: O. Felczak, 1998 r. (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku)

¹²⁹ Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, AZP 10-40/108, st. 1, autor: O. Felczak, 1998 r. (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹³⁰ Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, AZP 10-40/24, st. 4, autor: O. Felczak, 1998 r. (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹³¹ M. Fudziński, F. Rożnowski, Cmentarzysko ludności kultury pomorskiej w Rębie gmina Przdokowo, Gdańsk 2022, s. 7;

¹³² Tamże, s. 9-11, zob. także M. Fudziński, Rąb, st. 3, gm. Przdokowo, woj. gdańskie, w: Informator Archeologiczny, Badania Rok 1997, Warszawa 1998, s. 118-119 i M. Fudziński, Rąb, st. 3, gm. Przdokowo, woj. gdańskie, w: Informator Archeologiczny, Badania Rok 1998, Warszawa 1999, s. 117, M. Fudziński, Rąb, st. 3, gm. Przdokowo, woj. gdańskie, w: Informator Archeologiczny, Badania Rok 2000, Warszawa 2012, s. 117;

¹³³ M. Fudziński, F. Rożnowski, Cmentarzysko ludności kultury pomorskiej w Rębie..., s. 196;

Rąb – cmentarzysko płaskie z wczesnej epoki żelaza (C-539) to groby skrzynkowe zawierające ceramikę i przepalone kości ludzkie, odkrywane przypadkowo w okresie między- i powojennym na polu Dychowskiego, w bliżej nieokreślonym dziś miejscu¹³⁴.

W gminie Sierakowice znajduje się 5 stanowisk archeologicznych, wpisanych do rejestru zabytków:

Kamienicki Młyn – cmentarzysko płaskie z wczesnej epoki żelaza (C-14), położone jest około 300 m od zabudowań wsi Kamienicki Młyn, na zachodnim stoku niewielkiego wzgórza, na zalesionym terenie, po wschodniej stronie linii kolejowej Kartuzy – Lębork. W 1955 r. miejsce miało odkrycie przypadkowe, w tym samym roku L.J. Łuka przeprowadził badania powierzchniowe. Badania ratownicze przeprowadzono rok później. Podczas badań powierzchniowych i ratowniczych ustalono, że zniszczeniu uległy cztery groby skrzynkowe, dwa dalsze groby przebadano. Cmentarzysko wydatowane zostało wczesną epokę żelaza (VII-V w. p.n.e.).¹³⁵

Mojusz – piecice garncarskie z wczesnego średniowiecza (C-107). Miejsce produkcji wyrobów ceramicznych – położone jest w lesie, po południowej stronie torów kolejowych linii Kartuzy-Lębork, około 100 m na południe od dawnego przystanku kolejowego Mojusz. Piecice w Mojuszu ze względu na brak badań nie są datowane, pochodzą prawdopodobnie z okresu wczesnośredniowiecznego lub średniowiecznego¹³⁶.

Załakowo – cmentarzysko płaskie z wczesnej epoki żelaza (C-185), położone w pobliżu jeziora Okonek, po północno-wschodniej stronie drogi z Sierakowic do Bukowiny, na niewielkim wyniesieniu, obecnie teren ten jest zalesiony. Pierwsze odkrycie stanowiska nastąpiło przypadkowo w 1955 r. podczas kopania żwiru. Kolejne przypadkowe odkrycie miało miejsce na początku 1966 r. podczas wybierania piasku. Odkryto wówczas kilkanaście grobów, które zostały zniszczone, a materiał zabytkowy został zniszczony i zagubiony. W czerwcu 1966 r. przeprowadzono badania ratownicze, podczas których odnaleziono groby skrzynkowe zawierające liczny materiał zabytkowy. W 2016 r. podczas weryfikacji stanowiska znaleziono materiał ceramiczny¹³⁷.

Pałubice – osada otwarta datowana jest na starszą fazę okresu wpływów rzymskich (C-368), położona po wschodniej stronie drogi z Sierakowic do Bukowiny, na południowym stoku niewielkiego wzniesienia, po zachodniej stronie wysychającego niewielkiego jeziora. W 1975 r. natrafiono tu na pozostałości pieca kamiennego, paleniska i liczne ułamki ceramiczne. Obiekt ten jest przykładem osady otwartej, produkcyjnej z I-II w. n.e. W 1976 r. przeprowadzono badania ratownicze resztek pieca kamiennego oraz zebrano ułamki ceramiki. Osada niszczone jest wskutek głębokiej orki¹³⁸.

Pałubice – cmentarzysko płaskie z wczesnej epoki żelaza (C-369), położone niedaleko osady otwartej (około 100 m na północny wschód), po wschodniej stronie drogi z Sierakowic do Bukowiny, na południowym stoku niewielkiego wzniesienia, po zachodniej stronie wysychającego niewielkiego jeziora. Cmentarzysko datowane jest na okres na VII-II w. p.n.e. W 1975 r. odkryto tu pozostałości grobu ciałopalnego – ceramikę i przepalone kości ludzkie. Ponadto na tym terenie znajdują się pozostałości osady ze starszego okresu wpływów rzymskich (I-II w. n.e.) W toku badań przeprowadzonych w 1975 r. odkryto tu liczną ceramikę osadniczą¹³⁹.

W gminie Somonino znajduje się 6 stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków:

Babi Dół-Borc – cmentarzysko kurhanowe z epoki żelaza (C-71) położone jest na wzgórzu około 600 m na południe od prawego brzegu Raduni, przy leśnej drodze wiodącej z Babiego Dołu do przysiółka o nazwie Trątkownica, kilkaset metrów na południe od ostatnich zabudowań wsi Borc. Stanowisko znane było już w l.

¹³⁴ M. Fudziński, F. Rożnowski, Cmentarzysko ludności kultury pomorskiej w Rębie..., s. 7, Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, AZP 10-40/80, st. 5, autor: O. Felczak, 1998 r. (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹³⁵ Zbiór dokumentów decyzji Nr 4/A, Kamienicki Młyn pow. Kartuzy – cmentarzysko kultury pomorskiej – 30.07.1959 r., ob. nr C-14 (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹³⁶ Zbiór dokumentów decyzji Nr 85/A, Mojusz pow. Kartuzy – piecice garnc. – 09.01.1970 r., ob. nr C-107 (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹³⁷ Zbiór dokumentów decyzji Nr 147/A, Załakowo gm. Sierakowice – cmentarzysko płaskie – 31.03.1971 r., ob. nr C-185 (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹³⁸ Zbiór dokumentów decyzji Nr 292/A, Pałubice gm. Sierakowice – osada otwarta – 1.X.1976 r., ob. nr C-368 (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹³⁹ Zbiór dokumentów decyzji Nr 293/A, Pałubice gm. Sierakowice – cmentarzysko płaskie – 16.X.1976 r., ob. nr C-369 (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

40-tych XX w. Zapomniane odkryte zostało ponownie na pocz. I. 70-tych XX w. podczas badań powierzchniowych, kiedy to zlokalizowano pięć kurhanów i trzy kręgi kamienne. Na stanowisku badania prowadzono w latach 1978 – 2015. W wyniku badań odkryto groby szkieletowe i ciałopalne, paleniska, zabytków ruchomych odnaleziono przęśliki, zapinki i bransolety z brązu, paciorki szklane, bursztynowe, szkatułki drewniane, ceramika kultury wielbarskiej¹⁴⁰. Łącznie na odsłoniętym obszarze zarejestrowano dwa lub trzy kręgi i pięć kurhanów (zrekonstruowanych po zakończeniu badań) z 11 grobami, 115 grobów płaskich oraz 16 obiektów niesepulkralnych z okresu wpływów rzymskich, a także 78 obiektów starszych – datowanych niemal wyłącznie na okres od fazy Ha C do starszej fazy młodszego okresu przedrzymskiego. Nekropola ta jest pierwszym w pełni rozpoznanym wykopaliskowo cmentarzyskiem z kurhanami i kręgami kamiennymi na południowych pobrzeżach Bałtyku¹⁴¹.

Piotrowo – grodzisko z wczesnego średniowiecza (C-213). Usytuowane około 500 m na pd.-zach. od wsi Piotrowo, północnej stronie drogi prowadzącej z Piotrowa do Kłobuczyna, po wsch. stronie rzeki Wierzycy, na zalesionym terenie. Grodzisko odkryte zostało już w XIX w.; zbudowane zostało na planie owalu o wymiarach około 50 m na 60 m, otoczone podkowiastym wałem, zachowanym z trzech stron, od zachodu, od strony rzeki wał poprzeczny, oddzielony od wału podkowiastego. W 1971 r. przeprowadzono badania weryfikacyjne, nie znaleziono materiału zabytkowego¹⁴².

Piotrowo – osada otwarta (C-214) zlokalizowana jest około 200 m od grodziska, datowana jest na okres wczesnego średniowiecza. Podczas badań powierzchniowych w 1971 r. zebrano dużą ilość materiału zabytkowego. (ceramikę i polepę) i nikłe ślady osadnictwa późnośredniowiecznego. Wraz z pobliskim grodziskiem osada wchodzi w skład kompleksu osadniczego z okresu wczesnego średniowiecza¹⁴³.

Borc – grodzisko wczesnośredniowieczne (C-343) zlokalizowane na wyniesieniu nad rzeką Radunią, w odległości około 3 km na północny wschód od wsi Borc. Odkryte zostało przypadkowo w końcu XIX w. Odnaleziono tu różne przedmioty w brązu. W 1993 r. podczas badań powierzchniowych potwierdzono istnienie grodziska z zachowanym wałem i majdanem¹⁴⁴.

Rąty – cmentarzysko płaskie z wczesnej epoki żelaza (C-503) zlokalizowane jest we wschodniej części Wzniesienia Kolońskiej Huty na jednej z jego teras w rejonie jeziora Rąty. Cmentarzysko odkryte zostało w 1984 r. podczas prac polowych i w tym samym roku przeprowadzono doraźne prace ratownicze. W 1986 r. rozpoczęto już systematyczne badania wykopaliskowe¹⁴⁵, które trwały do 1992 r. Ogółem przebadano obszar o powierzchni ponad 3300 m², odkryto i przebadano 72 obiekty, z czego wyróżniono: 23 groby skrzynkowe o różnym stanie zachowania, 1 grób jamowy – bezpopielnicowy, 1 miejsce ciałopalenia, 29 palenisk, 5 skupisk ceramiki, 10 skupisk kamieni¹⁴⁶. W wyniku badań cmentarzysko zostało wydatowane na schyłek pierwszej fazy rozwojowej kultury pomorskiej przypadającej na koniec okresu halsztackiego HAD oraz początek drugiej fazy rozwojowej tej kultury przypadającej na wczesny okres lateński LTA¹⁴⁷.

Wyczechowo – cmentarzysko kurhanowe z epoki brązu (C-518) położone jest w lesie, na wysokim wzniesieniu prawobrzeżnej doliny rzeki Raduni, oddalone około 1880 m na północny wschód od centrum wsi Wyczechowo, około 550 m na północny wschód od wybudowania Trątkownica. Cmentarzysko liczy 6 kurhanów o średnicy 10 do 16 m. W latach 1981-1982 przeprowadzono badania archeologiczne. Przebadano

¹⁴⁰ M. Mączyńska, Babi Dół – Borc, st. 2, gm. Somonino, woj. gdańskie, w: Informator Archeologiczny, Badania Rok 1993, Warszawa 1998, s. 50-51, M. Mączyńska, Babi Dół – Borc, st. 2, gm. Somonino, woj. gdańskie, w: Informator Archeologiczny, Badania Rok 1994, Warszawa 1998, s. 51-52, M. Mączyńska, Babi Dół – Borc, st. 2, gm. Somonino, woj. gdańskie, w: Informator Archeologiczny, Badania Rok 1996, Warszawa 2005, s. 148-149, M. Mączyńska, Babi Dół – Borc, st. 2, gm. Somonino, woj. gdańskie, w: Informator Archeologiczny, Badania Rok 1997, Warszawa 2006, s. 130-131, M. Mączyńska, Babi Dół – Borc, st. 2, gm. Somonino, woj. gdańskie, w: Informator Archeologiczny, Badania Rok 1998, Warszawa 2009, s. 126-127, M. Mączyńska, Babi Dół – Borc, st. 2, gm. Somonino, woj. gdańskie, w: Informator Archeologiczny, Badania Rok 1999, Warszawa 2011, s. 80;

¹⁴¹ M. Mączyńska, I. Jakubczyk, A. Urbaniak, Babi Dół-Borc. Cmentarzysko kultury wielbarskiej z kręgami kamiennymi i kurhanami na Pomorzu, Warszawa-Gdańsk 2021, s. 11, 14;

¹⁴² Zbiór dokumentów decyzji Nr 158/A, Piotrowo pow. Kartuzy – grodzisko – 21.11.1971 r., ob. nr C-213 (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹⁴³ Zbiór dokumentów decyzji Nr 159/A, Piotrowo pow. Kartuzy – osada otwarta – 21.11.1971 r., ob. nr C-214 (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹⁴⁴ Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, AZP 13-41/1, st. 11, autor: O. Felczak, 1993 r. (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹⁴⁵ M. Fudziński, E. Kurylak, Rąty, gm. Somonino, woj. gdańskie, Stanowisko 1, Informator Archeologiczny: Badania Rok 1986, Warszawa 1987 s. 79; M. Fudziński, E. Kurylak, Rąty, gm. Somonino, woj. gdańskie, Stanowisko 1, Informator Archeologiczny: Badania Rok 1987, Warszawa 1988 s. 104; M. Fudziński, B. Babińska, Rąty, gm. Somonino, woj. gdańskie, Stanowisko 1, Informator Archeologiczny: Badania Rok 1989, Warszawa 1993 s. 43-44; M. Fudziński, B. Babińska, E. Kuryluk, Rąty, gm. Somonino, woj. gdańskie, Stanowisko 1, w: Informator Archeologiczny: Badania Rok 1990, Warszawa 1994, s. 50;

¹⁴⁶ M. Fudziński, J. J. Gładkowska-Rzeczycka, Cmentarzysko ludności kultury pomorskiej w Rątach gmina Somonino, Gdańsk 2000, s. 13;

¹⁴⁷ Tamże, s. 142;

kurhan I o średnicy 10,5 m i wysokości 1 m usypany z piasku, z niedużą warstwą kamieni u jego podnóża. Bezpośrednio na jego calcu odsłonięto 3 paleniska z dość znaczną ilością węgla drzewnych, odkryto dwie popielnice oraz znaczną ilość luźnej ceramiki i przepalonych kości ludzkich. Poza kurhanem odkryto dwa dalsze paleniska zawierające węgiel drzewny, małą ilość ceramiki i kamienie w małej ilości¹⁴⁸. W 1982 roku przebadano kurhan V o średnicy około 12,5 m i wysokości 0,70 m. Kurhan usypany był wyłącznie z piasku, jedynie w kilku miejscach luźno zalegały w małej ilości drobne kamienie. Znalaziono przepalone jedną popielnicę, kości ludzki i fragmenty ceramiki¹⁴⁹.

W gminie Stężycza znajduje się 12 stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków:

Kamienica Szlachecka – grodzisko wczesnośredniowieczne (C-5), położone nad parowem i strumykiem naprzeciw Borucina, w lesie w odległości około 530 m na pn.-zach. od północnego brzegu jeziora Boruckiego.

Czaple (stanowisko znane jako Gołubie) – grodzisko i osada przygodowa z wczesnego średniowiecza (IX-XIII w.?) (C-6). Usytuowane na naturalnym wyniesieniu, tuż przy południowym brzegu jeziora Zamkowisko. Znane jedynie z penetracji powierzchniowych: w 1934 r., w 1953 r. (polepa i ułamek ceramiki), 1958 r. (materiał zabytkowy zebrany u podnóża grodziska), 1967 r. (ułamki ceramiki), 1969 r. (ułamki ceramiki), 1974 r. (ułamki ceramiki), 1996 r. (2 ułamki ceramiki wczesnośredniowiecznej i polepa)¹⁵⁰.

Czaple (stanowisko wpisane do rejestru zabytków jako Przewóz) – grodzisko wczesnośredniowieczne (C-50) położone na cyplu w północno-zachodniej części jeziora Ostrzyckiego. W 1974 r. badania powierzchniowe na stanowisku przeprowadził L. J. Łuka. Podczas badań zweryfikowano stanowisko jako grodzisko i odnaleziono ułamki ceramiki. Stanowisko datowane jest na okres wczesnośredniowieczny (IX-XIII w.)¹⁵¹

Uniradze – cmentarzysko kurhanowe (C-82) położone jest w lesie pomiędzy wsiami Stężycza na południu i Przewóz na północy, na wschód od jeziora Raduńskiego, długość stanowiska wzdłuż linii brzegowej wynosi ok. 6 km, największa szerokość ok. 1,5 km w pobliżu leśniczówki Uniradze. Na obszarze cmentarzyska zlokalizowano trzy koncentracje kurhanów. Na cmentarzysku znajduje się ponad 3000 kurhanów. Pierwsze znane badania archeologiczne na tym terenie prowadził w 1874 r. Otto Helm. Odkrył on groby z wczesnej epoki żelaza, w których znajdowały się naczynia ceramiczne oraz ozdoby z brązu. W l. 1896-1898 prowadzono kolejne badania wykopaliskowe kilku kurhanów z epoki brązu. Badania archeologiczne prowadzone były także w okresie międzywojennym. W 1922 r. prowadził je Józef Kostrzewski. Przebadał jeden kurhan zawierający siedem pochówków. We wrześniu 1934 r. Jacek Delekta przebadał cztery kurhany datowane na podstawie wyposażenia na X-XI wiek. Po II wojnie światowej w 1966 r. L.J. Łuka dokonał częściowej inwentaryzacji stanowiska oraz ratunkowych wykopalisk jednego kurhanu¹⁵². W 1985 r. Jerzy Fellman wykonał plan inwentaryzacyjny oddziałów 43 (część południowa) i 48 leśnictwa Uniradze, na terenie których zidentyfikowano 605 kurhanów. W 1995 r. obszar cmentarzyska został częściowo opisany w ramach rejestru tzw. Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP)¹⁵³. W 2001 r. został rozpoczęty wspólny projekt Zakładu Antropologii Historycznej IA UW oraz Muzeum Archeologicznego w Gdańsku mający na celu inwentaryzację stanowiska, a także przeprowadzenie badań wykopaliskowych na zagrożonych obiektach, który zakończył się w 2011 r. utworzeniem ścieżki archeologicznej według projektu prof. Mariusza Ziółkowskiego¹⁵⁴.

Łączyno – cmentarzysko płaskie z wczesnej epoki żelaza (C-216), położone na polu uprawnym, po zachodniej stronie drogi z Kamienicy Szlacheckiej do Borucina. W 1960 r. na stanowisku odkryty został grób skrzynkowy, w którym znajdowała się zniszczona popielnica z pokrywą, dwie główki szpil żelaznych oraz kółko żelazne. W kolejnych latach miejsce miały przypadkowe odkrycia grobów skrzynkowych, które

¹⁴⁸ A. Szymańska, Wyczechowo, woj. gdańskie, Stanowisko 1, w: Informator Archeologiczny: Badania Rok 1981, Warszawa 1982, s. 94;

¹⁴⁹ A. Szymańska, Wyczechowo, woj. gdańskie, Stanowisko 1, w: Informator Archeologiczny: Badania Rok 1982, Warszawa 1983, s. 107;

¹⁵⁰ Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, AZP 14-38, stan. 9/32, autor: M. Kochanowski, 1996 r. (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹⁵¹ Zbiór dokumentów decyzji Nr Czaple 29/A, Czaple pow. Kartuzy – grodzisko – 27.11.1968 r., ob. nr C-50 (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹⁵² P. Kalka, M. Ellwart, Archeologiczne zabytki Pomorza, województwo pomorskie, Region 2020, s. 75-78;

¹⁵³ M. Ziółkowski i H. Paner, Cmentarzysko kurhanowe Uniradze – Przewóz,

www.koronapirsna.pl/atrakcje_regionu/cmentarzysko_uniradze_przewoz.html [strona Stowarzyszenia Warownia Pirsneńska, dostęp 7.08.2023 r.];

¹⁵⁴ Tamże;

zniszczono. W 1963 r. w wyniku prowadzonych przez Leona J. Łukę i Elżbietę Erzepki badań ratowniczych znaleziono grób skrzynkowy zawierający siedem popielnic, z których dwie zachowały się w całości, reszta była mniej lub bardziej zniszczona¹⁵⁵.

Borucino – cmentarzysko płaskie (C-290), stanowisko położone jest około 1,2 km na południowy zachód od wsi na wzniesieniu, 100 m na południe od drogi Kartuzy-Bytów. W kwietniu 1972 r. odkryto tu przypadkowo grób skrzynkowy, w maju tego samego roku Janusz Podgórski przeprowadził badania ratownicze. Grób zawierał 3 zniszczone popielnice oraz kolczyk brązowy. W 1986 r. podczas badań powierzchniowych znaleziono nieliczne fragmenty ceramiki¹⁵⁶. Kolejne badania miały miejsce w 1988 r. Odkryto wówczas 12 obiektów, w tym: 1 grób skrzynkowy 4-popielnicowy, 1 grób obwarowany 3-popielnicowy, 3 groby jamowe, 6 jam odpadkowych. Z cmentarzyska pozyskano ceramikę (fragmenty i całe popielnice, kubek, amforę, misę), przepalone kości ludzkie, fragment łańcuszka, kolczyk, węgiel drzewny, ozdoby brązowe, z jam wydobyto nieliczne ułamki ceramiki i węgiel drzewny¹⁵⁷. W 1990 r. podczas badań odkryto 6 obiektów: 2 groby skrzynkowe, 3 jamy i skupisko ceramiki. Pozyskano materiał zabytkowy, na który składała się ceramika (naczynia, fragmenty naczyń, pokrywy), przepalone kości ludzkie oraz węgiel drzewny¹⁵⁸. Podczas badań w l. 1988-1990 przebadano obszar około 700 m², na którym odkryto łącznie 28 obiektów; były to groby, jamy, skupisko ceramiki oraz bruk kamienny. Cmentarzysko wydatowane zostało na początek drugiej fazy rozwojowej tej kultury (ok. 450-300 p.n.e.) przypadającej na wczesny okres lateński LTA¹⁵⁹.

Niesiołowice – cmentarzysko płaskie z epoki żelaza (C-294), położone jest na niewielkim wzniesieniu, na przesmyku pomiędzy jeziorem Czarnym, Skrzynka a Długim, w lesie, po północnej stronie wsi. W l. 60-tych XX w. odkryto tu grób skrzynkowy zawierający popielnice i przepalone kości ludzkie, grób uległ zniszczeniu¹⁶⁰.

Niesiołowice – cmentarzysko kurhanowe (C-295) usytuowane jest W 1974 r. prowadzono badania archeologiczne, podczas których przebadano 2 kurhany. Kurhan I o średnicy ok. 9,5 m x 10,5 m i wysokości 1,4 m, z podstawą z kręgu kamiennego zbudowanego z dużych otoczków, w centrum kręgu znajdowała się jama zawierająca przepalone kości ludzkie i węgiel drzewny. Kurhan II był mocno zniszczony, posiadał średnicę prawdopodobnie 8 m. Między kurhanami odkryto ponadto owalne skupisko węgla drzewnego, sugerujące istnienie w tym miejsca stosu ciepłopalnego. Z zabytków ruchomych znaleziono fragmenty popielnic, przepalone kości ludzkie oraz węgiel drzewny¹⁶¹.

Czaple (Stare Czaple) – cmentarzysko kurhanowe o nieokreślonej chronologii (C-488) usytuowane w obrębie przysiółka zwanego dawniej Kluzypowo, w północnej części niewielkiego zadrzewionego wyniesienia. Cmentarzysko odnaleziono w wyniku przypadkowego odkrycia w 1978 r. W wyniku badań ratowniczych odkryto 3 kurhany oraz luźne skupiska kamieni. W trakcie badań w 1996 r. zweryfikowano odkryte wcześniej kurhany i znaleziono ułamek ceramiki¹⁶².

Łosienice – cmentarzysko płaskie z wczesnej epoki żelaza (C-489), po północnej stronie z Kamienicy Szlacheckiej do Mściszewic, na polu uprawnym, na łagodnym, południowym stoku znacznego wyniesienia. Brak informacji czy na stanowisku zostały przeprowadzone badania archeologiczne.

Klukowa Huta – cmentarzysko płaskie z wczesnej epoki żelaza (C-490), otoczone polami uprawnymi, porośnięte drzewami, po wschodniej stronie ul. Rzemieślniczej (Danachowo). Prawdopodobnie w 1978 r. na stanowisku zostały przeprowadzone badania archeologiczne¹⁶³.

¹⁵⁵ M. Fudziński, P. Fudziński, L. Cymek, F. Roźnowski, Dwa cmentarzyska..., s. 15;

¹⁵⁶ M. Fudziński, P. Fudziński, L. Cymek, F. Roźnowski, Dwa cmentarzyska ludności kultury pomorskiej w Borucinie, gm. Stężycza. Studium Archeologiczno-Antropologiczne, Gdańsk 2022, s. 21;

¹⁵⁷ J. Podgórski, Borucino, gm. Stężycza, woj. gdańskie, Stanowisko 1, w: Informator Archeologiczny: Badania Rok 1988, Warszawa 1992, s. 60;

¹⁵⁸ J. Podgórski, Borucino, gm. Stężycza, woj. gdańskie, Stanowisko 1, w: Informator Archeologiczny: Badania Rok 1991, Warszawa 1997, s. 140-141;

¹⁵⁹ M. Fudziński, P. Fudziński, L. Cymek, F. Roźnowski, Dwa cmentarzyska..., s. 56;

¹⁶⁰ Zbiór dokumentów decyzji Nr 236/A, Niesiołowice, pow. Kartuzy – cmentarzysko płaskie – 6.12.1972, ob. nr C-294 (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹⁶¹ Z. Szafrński, A. Szymańska, Niesiołowice, pow. Kartuzy, stanowisko 7, w: Informator Archeologiczny: Badania Rok 1974, Warszawa 1975, s. 64-65;

¹⁶² Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, AZP 14-38, stan. 6/29, autor: M. Kochanowski, 1996 r. (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹⁶³ fotografie wykonane podczas badań archeologicznych prowadzonych w 1978 r., udostępnione przez Muzeum Archeologiczne https://archoportal.pl/fotografie?miejsce_znalezienia=Klukowa+Huta&saz=&nr_katalogowy=&nr_inw_muzealium=&opis=&nr_inw_arch_nazwa=&rodzaj_nosnika=&autor_fotografii=&rodzaj_dokumentacji=&foto_kolekcja=&lacznie=0#lista [strona Muzeum Archeologicznego, dostęp: 4.09.2023 r.];

Borucino – cmentarzysko płaskie i osada otwarta (C-494) – stanowisko położone jest około 400 m na południowy zachód od wsi, na wzniesieniu, między doliną rzeki Borucinką a drogą Kartuzy – Bytów. Cmentarzysko zostało odkryte przypadkowo w 1979 r., przeprowadzono wówczas badania ratownicze, w wyniku których zbadano grób skrzynkowy, zawierający 3 ozdobne popielnice, w tym 2 twarzowe, szpilę kościaną i fragment kolczyka brązowego. W 1983 r. w wyniku ponownego zgłoszenia zbadano mały grób skrzynkowy, zawierający zniszczoną popielnicę. W 1985 r. odkryto 13 obiektów, w tym zniszczony grób popielnicowy i 12 jam. Jamy w rzucie poziomym owalne lub nieregularne, z wypaleniskiem w kształcie niecki. Zawierały niewiele materiału zabytkowego, przede wszystkim węgiel drzewny oraz nieliczne ułamki ceramiki i kości zwierzęce¹⁶⁴. W 1985 r. na stanowisku przeprowadzone zostały pod kierownictwem Janusza Podgórskiego badania wykopaliskowe, w wyniku których odkryto 13 obiektów: jeden zniszczony grób popielnicowy i dwanaście jam. Jesienią 1985 r. po raz kolejny doszło do przypadkowego odkrycia dwóch grobów, po którym J. Podgórski, D. Rudnicka i W. Łuczak przeprowadzili badania ratownicze. W 1986 r. J. Podgórski prowadził badania wykopaliskowe i odkrył cztery obiekty: trzy jamy i palenisko. Ostatnimi badaniami były prace prowadzone przez M. Fudzińskiego w 1995 r., podczas których znaleziono jedenaście obiektów: siedem jam, trzy paleniska i jedno skupisko kamieni. Cmentarzysko wydatowane zostało na schyłek pierwszej fazy rozwojowej kultury pomorskiej, przypadającej na koniec okresu halsztackiego HaD oraz początek drugiej fazy rozwojowej tej kultury przypadającej na wczesny okres lateński LTA¹⁶⁵.

W gminie Sulęcyno znajduje się 6 stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków:

Węsiory – cmentarzysko kurhanowe z kręgami kamiennymi z wczesnej epoki żelaza (C-1) położone ok. 1,5 km na południe od wsi Węsiory, na północnym brzegu Jeziora Długiego. Miejsce pochówku Gotów i Gepidów z I-III wieku. Na cmentarzysku znajdują się kręgi kamienne i kurhany. Cmentarzysko powstało w l. 70. i 80. n.e. Badania archeologiczne cmentarzyska w Węsiorach zapoczątkowano w 1956 r., kiedy to w przeprowadzono badania 3 kamiennych kręgów, 16 kurhanów oraz 110 pochówków ciałopalnych i szkieletowych (groby popielnicowe oraz groby ziemne). W wyniku kolejnych badań na cmentarzysku stwierdzono następujące formy pochówków: kręgi kamienne, kurhany z kręgami koncentrycznymi, kurhany ze stelami i bez nich, groby płaskie ze stelarni i bez nich, w których odnaleziono następujące rodzaje pochówków: groby popielnicowe, groby jamowe, groby szkieletowe, groby z popieliskiem¹⁶⁶.

Podjazzy (gm. Sulęcyno) – grodzisko o nieokreślonej chronologii (C-4), położone na zalesionym wzniesieniu, na południowy wschód od jez. Pręgożyno. Brak informacji czy na stanowisku zostały przeprowadzone badania archeologiczne¹⁶⁷.

Mściszewice - cmentarzysko kurhanowe z epoki brązu? (C-215), składające się z 5 kurhanów, położone jest około pół kilometra na zachód od wsi po obu stronach drogi leśnej prowadzącej z Mściszewic do Opoki, w lesie. W l. 1984-1985 przeprowadzono badania archeologiczne dwóch kurhanów pod kierownictwem Aleksandry Szymańskiej. Pierwszy z nich posiadał około 12 metrów średnicy i miał 1 m wysokości. Podstawę kurhanu stanowił pojedynczy krąg o średnicy 5 m, zbudowany z dużych kamieni przylegających ściśle do siebie. W centralnej części kurhanu znajdował się pochówek: w skrzyni zbudowanej z niedużych płaskich kamieni stała pojedyncza popielnica przykryta misą, wypełniona przepalonymi kośćmi ludzkimi. Nad pochówkiem zagłębionym w calcu znajdował się wyodrębniony, prostokątny bruk kamienny, a nad nim we wszystkich warstwach występowała luźno nieliczna ceramika i przepalone kości ludzkie¹⁶⁸. W 2009 r. pod kierownictwem Radosława Janiaka przebadano kolejne trzy kurhany. Podczas prac archeologicznych odkryto ślady pochówków ciałopalnych, znaleziono liczne ułamki ceramiki i kamienne żarna. Pozyskany materiał pozwolił określić chronologię stanowiska na okres od schyłku epoki brązu do początkowych faz wczesnej epoki żelaza¹⁶⁹.

¹⁶⁴ J. Podgórski, Borucino, gm. Stężycza, woj. gdańskie, Stanowisko 2, w: Informator Archeologiczny, Badania Rok 1985, Warszawa 1986, s. 62-63;

¹⁶⁵ M. Fudziński, P. Fudziński, L. Cymek, F. Rożnowski, Dwa cmentarzyska..., s. 57 i 78;

¹⁶⁶ Węsiory (cmentarzysko) - hasło w Wikipedii, [https://pl.wikipedia.org/wiki/W%C4%99siory_\(cmentarzysko\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/W%C4%99siory_(cmentarzysko)) [strona MediaWiki, dostęp 30.12.2022 r.];

¹⁶⁷ Zbiór dokumentów decyzji Nr 10/A, Podjazzy, pow. Kartuzy – grodzisko – 11.11.1947, ob. nr C-4 (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹⁶⁸ A. Szymańska, Mściszewice, gm. Kartuzy, woj. gdańskie, Stanowisko 3, w: Informator Archeologiczny, Badania Rok 1984, Warszawa 1985, s. 52;

¹⁶⁹ P. Kalka, M. Ellwart, Archeologiczne..., s. 55-56;

Węsiory - cmentarzysko płaskie z wczesnej epoki żelaza (C-292), położone na obszarze, gdzie w latach 80-tych i 90-tych XX w. powstały domki letniskowe, 50 m na północ od jeziora Długiego. Stanowisko zostało w 2010 r. zweryfikowane pozytywnie podczas ratowniczych badań grobu skrzynkowego.

Mściszewice – cmentarzysko płaskie z wczesnej epoki żelaza (C-487) położone jest około 800 m na zachód od wsi po północnej stronie drogi leśnej prowadzącej z Mściszewic do Opoki, w lesie. W 1983 r. przeprowadzono zabezpieczenie zniszczonych grobów oraz prowadzono badania archeologiczne, w wyniku których odkryto trzy groby w tym dwa z wieńcami kamiennymi ze skrzynkami kamiennymi wewnątrz wieńca i 1 grób obwarowany obsypany resztkami stosu. Skrzynie grobowe zbudowane były z niewielkich łupanych kamieni, dna ich były wyłożone drobnymi kamieniami. W każdej skrzyni znajdowała się jedna popielnica przykryta pokrywą. Ponadto odkryto dwa nieregularne bruki kamienne, w których nie było żadnych pochówków¹⁷⁰.

Żakowo – cmentarzysko płaskie z wczesnej epoki żelaza (C-525) datowane na wczesną epokę żelaza. W 1987 r. dokonano przypadkowego odkrycia, jeszcze w tym samym roku przeprowadzono badania ratownicze, w wyniku których odnaleziono 6 grobów skrzynkowych, a w nich: przepalone kości ludzkie, popielnice, fragmenty popielnic, kubek, dno naczynia, fragment misy, kółko żelazne, nieokreślone przedmioty żelazne, fragment zdobionej pokrywy, fragment żelaznego kolczyka¹⁷¹.

W gminie Żukowo znajduje się 6 stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków:

Tuchom – grodzisko wczesnośredniowieczne (C-161) położone około 800 metrów na północny zachód od Tuchomia, na cyplu dawnego jeziora Mały Tuchom (obecnie całkowicie zarośniętego), na zalesionym terenie. Posiada własną formę krajobrazową, ma kształt zbliżony do trójkąta o obłych krawędziach. Pierwsza wzmianka o grodzie w Tuchomiu pochodzi ze sprawozdania Hugo Conwenza z 1885 r., powtórzył ją Abraham Lissauer w 1887 r.¹⁷², a w polskiej literaturze ks. S. Kujot¹⁷³. Pierwsze prace archeologiczne przeprowadził pod koniec I. 50-tych XX w. Henryk Wiklak. Kolejne miały miejsce dopiero w 2006 r. pod kierownictwem Zdzisławy Ratajczyk. Przebadano wówczas fragment wału, wewnątrz grodziska oraz wykonano badania sondażowe na obszarze domniemanej osady przyrodowej. Podczas badań znaleziono ułamki ceramiki, narzędzia żelazne i gliniane, liczne kości zwierzęce oraz fragmenty prażnicy. Znalezione artefakty pozwoliły wydatować użytkowania grodziska na okres od IX do połowy X wieku¹⁷⁴.

Banino – cmentarzysko płaskie grobów skrzynkowych kultury wschodniopomorskiej, datowane na wczesną epokę żelaza (C-291), położone w polu, około 1,5 km na południe od Banina, na południowym stoku niewielkiego wzniesienia, znajdującego się po zachodniej stronie drogi prowadzącej z Pępowa w kierunku Rębiechowa. Pierwsze przypadkowe odkrycie miało miejsce w 1958 r., kiedy to odnaleziono grób z trzema popielnicami, który następnie zasypano. W 1970 r. podczas badań powierzchniowych znaleziono 3 ułamki naczyń¹⁷⁵.

Niestępowo – cmentarzysko płaskie datowane na wczesną epokę żelaza (C-293). Położone jest na zalesionym wzniesieniu, około 500 m na południowy zachód od wsi, przy drodze do Mąkocina. W 1964 r. miało miejsce odkrycie przypadkowe grobów skrzynkowych, w wyniku zgłoszenia przebadano 12 grobów skrzynkowych, które zawierały od 1 do 10 popielnic twarzowych w skrzyniach kamiennych lub w obstawie kamiennej oraz liczne ozdoby z brązu, żelaza i szkła. W 1992 r. i w 2016 r. w trakcie badań powierzchniowych na stanowisku nie znaleziono żadnego materiału zabytkowego¹⁷⁶.

Glincz – cmentarzysko płaskie z wczesnej epoki żelaza (C-365), położone jest 500 m na wschód od drogi Żukowo-Kościeryna. Po raz pierwszy odkryte zostało przypadkowo w 1960 r. W tym samym roku

¹⁷⁰ M. Tuszyńska, M. Pietrzak, Mściszewice, gm. Sulęcyno, woj. gdańskie. Stanowisko 5, w: Informator Archeologiczny, Badania Rok 1983, Warszawa 1984, s. 91;

¹⁷¹ Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, AZP 14-36, st. 2/2, autor E. Przytarska, 2017 r. (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹⁷² A. Lissauer, Die Prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete, s. 195;

¹⁷³ S. Kujot, Dzieje Prus Królewskich, cz. 1, do roku 1309, w: Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, R. 20, Toruń 1913, s. 144, zob. także H. Wiklak, Stanowiska w najbliższej okolicy Gdańska, w: Sprawozdania Archeologiczne, Wrocław-Kraków 1959, s. 167;

¹⁷⁴ P. Kalka, M. Ellwart, Archeologiczne ..., s. 174;

¹⁷⁵ Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, AZP 11-42, st. 1/57, autor: H. Paner, O. Felczak, 1983 r. (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹⁷⁶ Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, AZP 12-42/84, st. 3, autor: T. Zielenkiewicz, 2017 r. (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

przeprowadzono ratownicze badania archeologiczne, podczas których eksplorowano 3 groby skrzynkowe. Systematyczne badania cmentarzyska kontynuowane były w 1963 r., odkryto wtedy dalszych 12 grobów skrzynkowych. W grobach odnaleziono 40 popielnic z przepalonymi kośćmi, 2 żelazne okucia pochwy miecza, szczytce brązowe i żelazne, brzytwę żelazną, naszyjnik brązowy, szpilę żelazną i paciorki bursztynowe oraz szklane. W 1982 r. przeprowadzono weryfikację stanowiska, jednak wówczas nie odnaleziono zabytkowego materiału. Cmentarzysko datowane jest na wczesny i środkowy okres lateński (IV-II w. p. n. e.)¹⁷⁷.

Przyjaźń – cmentarzysko płaskie z wczesnej epoki żelaza (C-366). Cmentarzysko grobów skrzynkowych kultury wschodniopomorskiej, datowane jest na okres halsztacki D (VI w. p. n. e.). Położone jest na wzniesieniu, około 2250 m na południe od wsi. W 1884 r. odkryto tu kilka grobów skrzynkowych, z których zbadano trzy, zawierające 4 popielnice, w tym 3 twarzowe oraz ozdoby z brązu i szkła oraz muszelkę Kauri. W 1974 r. i 1976 r. w toku badań powierzchniowych odkryto ułamki ceramiczne, pochodzące z uszkodzonych grobów¹⁷⁸.

Przyjaźń – cmentarzysko płaskie z wczesnej epoki żelaza (C-367). Cmentarzysko grobów skrzynkowych kultury wschodniopomorskiej, datowane na wczesną epokę żelaza (VII-II w. p.n.e.). W 1969 r. odkryto tu grób skrzynkowy, zawierający ceramikę i przepalone kości ludzkie. W 1975 r. przeprowadzono badania powierzchniowe, które ujawniły zabytkowy materiał pochodzący ze zniszczonych grobów skrzynkowych¹⁷⁹.

5.2.8. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych

Na terenie powiatu istnieją następujące muzea:

- Muzeum Kaszubskie im. F. Tredera, w którym znajdują się przykłady tradycyjnej i współczesnej sztuki ludowej Kaszub, podstawowe narzędzia związane z uprawą roli, narzędzia stosowane do mierzenia pól rolnych, ich przechowywania, przetwarzania żywności oraz podstawowy sprzęt kuchenny, jest również ekspozycja związana z rybołówstwem (czółna i narzędzia rybackie), ceramika kaszubska, przedmioty wchodzące w skład posagu panny młodej, wyposażenie tradycyjnej izby kaszubskiej, obiekty związane z obrzędami i zwyczajami dorocznymi, instrumenty muzyczne oraz zabawki ludowe;

- Muzeum Ceramiki Kaszubskiej Neclów w Chmielnie, w którym można obejrzeć pracę garncarza na kole i samemu spróbować sztuki wykonania naczynia glinianego;

- Muzeum Gospodarstwa Domowego w Centrum Edukacji Promocji Regionu (CEPR) w Szymbarku, w którym znajdują się ekspozycje różnego rodzaju narzędzi ciesielskich, kołodziejskich, rolniczych, furmańskich, medycznych i gospodarstwa domowego z okresu pomiędzy wiekiem XVIII a wybuchem drugiej wojny światowej;

- Stała Ekspozycja Muzealna Ziemi Sierakowskiej, zawiera około 500 eksponatów. Przedstawia wyposażenie tradycyjnego kaszubskiego domu. Najbogatsze są zbiory naczyń i narzędzi gospodarstwa domowego. Jest też spora kolekcja mebli, starych narzędzi rolniczych i dokumentów. W ekspozycji organizowane są lekcje muzealne dla szkół i okolicznościowe wystawy;

- Izba Regionalna „KASZĘBSKŌ CHĚCZ” w Chmielnie - mieści się w budynku, wokół którego wyekspozowane zostały stare maszyny rolnicze oraz inne urządzenia wykorzystywane do pracy na wsi. W chwili obecnej w izbie i wokół niej zgromadzone zostało ponad 500 eksponatów. Są wśród nich m.in. stare meble, przedmioty codziennego użytku w gospodarstwach domowych oraz tradycyjnej sztuki ludowej i kaszubskiego rzemiosła tradycyjnego, prezentowany jest również tradycyjny sposób przygotowania tabaki – symbolu kultury kaszubskiej.

- Dwór szlachecki w Sikorzynie - w zrekonstruowanym wnętrzu znajdują się oryginalne piece kaflowe, meble i sprzęty z końca XIX i z pocz. XX wieku – udostępnione do zwiedzania,

- Muzeum Pożarnictwa w Przodkowie - jedyne muzeum pożarnictwa na terenie województwa pomorskiego, w muzeum znajdują się m.in. strażackie wozy, konne i ręczne sikawki drewniane, urządzenia

¹⁷⁷ Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, AZP 12-41, st. 1/66, autor: O. Feleczak, bd (mps, w: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku);

¹⁷⁸ Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku;

¹⁷⁹ Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku;

alarmowe, dawne motopompy, hełmy, sztandary strażackie z 1925 r., dokumenty sprzed I wojny światowej oraz przedwojenne reklamy i sztandary.

5.2.9. Dziedzictwo niematerialne

17 października 2003 r. w Paryżu sporządzono Konwencję UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego¹⁸⁰. Polska stała się jej sygnatariuszem 8 lutego 2011 r. Jest to pierwszy międzynarodowy traktat, który stwarza ramy prawne, administracyjne i finansowe umożliwiające prowadzenie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego i podnoszenie jego rangi¹⁸¹. Stanowi zachętę dla krajów świata do dostrzegania wagi tego dziedzictwa i do otaczania go opieką. Głównymi celami Konwencji jest:

- ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- zapewnianie poszanowania niematerialnego dziedzictwa kulturowego wspólnot, grup i jednostek,
- wzrost na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym, świadomości znaczenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz zapewnienie, aby dziedzictwo to było wzajemnie doceniane,
- zapewnianie międzynarodowej współpracy i pomocy.

Niematerialne dziedzictwo kulturowe przejawia się między innymi w następujących działaniach¹⁸²:

- tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- sztuki widowiskowe i tradycje muzyczne,
- praktyki społeczno-kulturowe,
- wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata,
- wiedza i umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym.

Zachowanie niematerialnego dziedzictwa przyczynia się do zapewnienia społeczeństwu poczucia tożsamości i ciągłości kulturowej¹⁸³.

Przyjęcie przez nasze Państwo w/w Konwencji powinno skutkować podjęciem na poziomie nie tylko rządu, ale też samorządów działań ochronnych i działań mających na celu podniesienie świadomości na temat znaczenia dziedzictwa niematerialnego i promowania działań edukacyjnych na rzecz tego dziedzictwa. Wypełnienie tych zobowiązań polegać powinno na tworzeniu spisów regionalnego niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz angażowaniu w proces jego identyfikacji i ochrony grup, wspólnot i jednostek z nim związanych, a także organizacji pozarządowych. Dlatego też Powiat Kartuski powinien tworzyć ramy do działania oraz podejmować współpracę z instytucjami zajmującymi się działalnością kulturalną w celu badania, dokumentowania i propagowania dziedzictwa niematerialnego z obszaru powiatu.

Powiat Kartuski położony jest na obszarze Kaszub – regionu, który wyróżnia się swoją kulturą i językiem. Osobliwość i archaiczność kultury Kaszubów wynika częściowo z dawnej izolacji politycznej i etniczno-językowej tego regionu. Dotyczy to m.in. wierzeń w siły nadprzyrodzone, magii i mitów, zwłaszcza w przyrodzie (np. kult słońca, księżyc, gwiazdy; nazwy i wyobrażenia mrozu i wiatru), śmierci (np. wieszci, *pustô noc*, zaśpiewywanie, sądy boże, o których m.in. Majkowski w *Judica, Domina, nocentes me*). Dawne pogańskie wierzenia i obrzędy niekiedy zlewały się z chrześcijańskimi. Widać jednak rozkład najbogatszych weselnych czy pogrzebowych. Dobrze zachował się rok obrzędowy (m.in. w widowiskach), np. w Ceynowy *Skôrbie*: wyganianie starego roku, tj. *gwiżdże czy gwioźdzezi*, palenie ogni na św. Jana, tzw. *sobotczy i scynanie kani*¹⁸⁴.

Najcenniejszym dziedzictwem niematerialnym ziemi kartuskiej jest zachowany, wciąż żywy język kaszubski. Język kaszubski został zarejestrowany w 2003 r. i został mu przyporządkowany kod CSB. Kaszubszczyzna jako język wywodzi się z grupy języków zachodniosłowiańskich, powstał na bazie dialektów

¹⁸⁰ Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r. (Dz.U. 2011 nr 172 poz. 1018);

¹⁸¹ Wikipedia Wolna Encyklopedia, hasło: Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, https://pl.wikipedia.org/wiki/Konwencja_UNESCO_w_sprawie_ochrony_niematerialnego_dziedzictwa_kulturowego [strona Wikimedia, dostęp: 30.12.2022 r.];

¹⁸² Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego...;

¹⁸³ Niematerialne Dziedzictwo Kulturowe, oprac. Narodowy Instytut Dziedzictwa, UNESCO 2011, s. 3;

¹⁸⁴ J. Treder, Kultura niematerialna Kaszub, w: Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe, pod red. Haliny Karaś, <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?11=kaszubszczyzna&l2=kultura-niematerialna-kaszub> [strona Zakład Historii Języka Polskiego i Dialektologii UW i Towarzystwa Kultury Języka, dostęp: 30.12.2022 r.];

pomorskich. Na jego współczesną formę wpływ miał język polski i niemiecki. Pierwsze próby zapisu tekstów w języku kaszubskim podjął w połowie XIX w. Florian Ceynowa, który zauważył, że kaszubski jest odrębnym językiem słowiańskim. W swojej książce „Zarés do Grammatikj Kašébsko-Słowjnskjè Mòvé” wydanej w 1879 roku w Poznaniu zaproponował sposób zapisu tego języka. Najstarsze druki napisane po kaszubsku to „Duchowne piesnie Dra Marcina Luthera i inszych nabożnich mężów” autorstwa Szymona Krofeya z 1586 r. i „Mały Catechism Niemiecko Wándalski abo Słowiński” autorstwa Michała Pontanusa z 1643 r.¹⁸⁵

Kultywowane są tradycje zażywania tabaki. Jest to jeden z najstynniejszych zwyczajów tego regionu. Tabakę (zmielony na proszek liść tytoniu) przechowuje się w tabakierach, które mogą przybierać najróżniejsze, najbardziej dekoracyjne formy, wykonywane są nadal z rogów zwierzęcych. Zażywana jest codziennie przez blisko 100 tys. osób na całych Kaszubach. Organizowane są konkursy w zażywaniu tabaki.

Ludowe, kaszubskie zwyczaje opisane przez etnografów na początku XX w. w wielu miejscach już zupełnie zanikły, w innych uległy zmianie, dostosowując się do tego, jak zmienił się otaczający świat. Zachowały się zwyczaje związane z rokiem obrzędowym; są one w niektórych wypadkach różne od obyczajów spotykanych gdzie indziej na wsi w Polsce. Ważną rolę w życiu mieszkańców odgrywa wiara i uczestnictwo w obrzędach kościelnych. Stąd powszechny wciąż zwyczaj wspólnego odmawiania różańca w październiku oraz nabożeństw majowych, zazwyczaj samorzutnie organizowanych przy wiejskich kapliczkach czy krzyżach¹⁸⁶. Nadal popularne jest wykonywanie palm wielkanocnych (warsztaty tworzenia palm wielkanocnych organizowane są w Muzeum Kaszubskim w Kartuzach). Traktowane obecnie bardziej jako zabawa niż wierzenia są obrzędy sobótkowe, w najkrótszą noc w roku z 23 na 24 czerwca pali się ogniska i organizuje zabawy plenerowe. 23 czerwca to także dzień Ścinania Kani: w obrzędzie tym ptak kania uosabia sprawcę całego zła, które spotkało mieszkańców wsi w ostatnim roku. Odprawiany jest więc sąd nad symbolizującą kanię kukłę i na koniec wydawany jest wyrok, a ptak za swoje przewiny traci głowę. Dziś *Scynanie Kani* można zobaczyć w wykonaniu grup folklorystycznych m.in. w Chmielnie. Zimą w okresie bożonarodzeniowym po wsiach chodzą gwizdże – kołędnicy poprzebierani m.in. za śmierć, żandarma, białego konia i diabła¹⁸⁷.

Zachowała się do dziś duża ilość tradycyjnych kaszubskich pieśni i tańców wykonywana przez zespoły ludowe: Regionalny Zespół Pieśni i Tańca „Kaszuby”, Kaszubski Zespół "Mali Hopowianie" im. Jana Właśniewskiego z Egiertowa, Kaszubski Zespół Pieśni i Tańca "Chmielanie" z Chmielna, "Garecznica" z Borzestowa, "Kapela Kazimierza" z Borzestowskiej Huty, Kapela "Plėskota" z Chmielna, Kapela "Grėłka" ze Sznurków, Kaszubski Zespół Pieśni i Tańca „Przodkowianie” z Przodkowa, Kaszubski Zespół Pieśni i Tańca „Sierakowice” z Sierakowic.

Niematerialnymi elementami dziedzictwa kulturowego są również historyczne i geograficzne nazwy miejscowości. Historyczną nazwą jest nazwa „Kaszuby”, której zapis znajduje się w papieskiej bulli z 1238 r. Nazwy geograficzne (miejscowości, rzek, jezior, wzgórz itd.) biorą swój początek albo od właściwości terenu (nazwy topograficzne), na którym powstały albo od człowieka, który na tym terenie zamieszkiwał i go przekształcał¹⁸⁸. Wszystkie nazwy na terenie powiatu kartuskiego są pochodzenia słowiańskiego, wyłączając te, które pochodzą od niemiecko brzmiących nazwisk (np. Deyk, Egiertowo, Legart, Lemany). Zdarzało się jednak, że polskie i kaszubskie słowa zostały zniemczone czy to w okresie krzyżackim czy później podczas zaborów.

Przez obszar powiatu kartuskiego przebiega Szlak św. Jakuba: z kierunku Gdańsk Oliwa biegnie przez Barniewice, Rębiechowo, Żukowo poprzez Otomino, Babi Dół, Mezowo w kierunku Kartuz, a dalej przez Pomieczynską Hutę, Sianowo, Stryszą Budę do granicy powiatu wejherowskiego. Camino de Santiago (szlak św. Jakuba) jest pierwszym kulturowym szlakiem ustanowiony przez Radę Europy. Na szlak składa się sieć tras w całej Europie kształtujących się od IX w., biegnąca do Santiago de Compostella, miasta położonego w północno-zachodniej części Półwyspu Iberyjskiego. Szlak biegnący przez Polskę pojawił się w wyniku przystąpienia w latach 2003 -2004 przez Polskę do grona państw pragnących odtworzyć średniowieczne

¹⁸⁵ Język Kaszubski – hasło w Wikipedii, https://pl.wikipedia.org/wiki/J%C4%99zyk_kaszubski, [strona MediaWiki, dostęp 30.12.2022 r.];

¹⁸⁶ J. Ellwart, Szwajcaria Kaszubska, Gdynia 2013, s. 16;

¹⁸⁷ *Tamże*, s. 76;

¹⁸⁸ E. Breza, Nazwy miejscowości powiatu kartuskiego, Kartuzy 2017, s. 38;

pątnicze trakty¹⁸⁹. Szlak oznaczony jest symbolem żółtej muszli na niebieskim tle - logo Europejskiego Szlaku Pielgrzymkowego Rady Europy.

5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

5.3.1. Wykaz zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków

Lp.	nr rejestru zabytków województwa pomorskiego	organ wpisujący do rejestru zabytków	data wpisu do rejestru zabytków	obiekt	adres	miejsowość	gmina
1.	251	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1961-12-01, 1961-12-02, 1961-12-02, 1971-02-20, 1971-02-20, 1971-02-20, 1971-02-20, 1971-02-20	zespół klasztoru kartuzów -Kartuzja Gdańska / kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia NMP, refektarz poklasztorny, erem, d. słodownia, d. gorzelnia, d. młyn, d. browar, mury klasztorne - ob. cmentarne/	ul. Klasztorna 5, 10, 14, 16, 18	Kartuzy	Kartuzy
2.	253	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1961-12-02	kościół parafialny p.w. Św. Jana Ewangelisty	Przyjaźń	Przyjaźń	Żukowo
3.	254	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1961-12-02	kościół parafialny p.w. Św. Katarzyny Aleksandryjskiej	Stężycza	Stężycza	Stężycza
4.	255	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1961-12-04	zespół klasztoru norbertanek /kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia NMP-kolegiata, dwa budynki klasztorne, mur klasztorny/	Żukowo	Żukowo	Żukowo
5.	512	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1971-02-20	kaplica p.w. Krzyża Św.	wzgórze Góra Spiczasta	Kartuzy	Kartuzy
6.	513	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1971-02-20	dom - dom Aleksandra Majkowskiego	ul. Majkowskiego 9	Kartuzy	Kartuzy
7.	514	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1971-02-20	kościół parafialny p.w. Trójcy Świętej i Wszystkich Świętych	Goręczyno	Goręczyno	Somonino
8.	515	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1971-02-20	kościół filialny p.w. Św. Jana Chrzciciela	Gdańska	Żukowo	Żukowo
9.	516	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1971-02-20	kaplica p.w. Św. Jana Nepomucena	Żukowo	Żukowo	Żukowo
10.	517	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1971-02-20	kościół parafialny p.w. Narodzenia NMP	Sianowo	Sianowo	Kartuzy
11.	518	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1971-02-20	kościół parafialny p.w. Św. Michała Archanioła	ul. Ks. A. Arasmusa 44	Kiełpino	Kartuzy
12.	519	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1971-02-20, 1971-02-20	zespół dworski /kaplica p.w. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy - d. kaplica dworska oraz dwór/	Mirachowo	Mirachowo	Kartuzy

¹⁸⁹ K. Orzechowska-Kowalska, Szlak kulturowy formą ochrony dziedzictwa przeszłości. Szlaki św. Jakuba, w: Ochrona Zabytków 2012 Nr 3/4, s. 95;

13.	851	Wojewódzki Konservator Zabytków w Gdańsku	1976-10-11	kościół poewangelicki - ob. galeria	Sulmin	Sulmin	Żukowo
14.	915	Wojewódzki Konservator Zabytków w Gdańsku	1978-05-30	układ urbanistyczny miasta Kartuzy	Kartuzy	Kartuzy	Kartuzy
15.	940	Wojewódzki Konservator Zabytków w Gdańsku	1979-02-16	dom	ul. Jeziorna 26	Kartuzy	Kartuzy
16.	941	Wojewódzki Konservator Zabytków w Gdańsku	1979-02-16	dom	ul. Jeziorna 24	Kartuzy	Kartuzy
17.	942	Wojewódzki Konservator Zabytków w Gdańsku	1979-02-16	dom	ul. Jeziorna 22	Kartuzy	Kartuzy
18.	943	Wojewódzki Konservator Zabytków w Gdańsku	1979-02-16	dom	ul. Jeziorna 20	Kartuzy	Kartuzy
19.	944	Wojewódzki Konservator Zabytków w Gdańsku	1979-02-16	dom	ul. Jeziorna 18	Kartuzy	Kartuzy
20.	945	Wojewódzki Konservator Zabytków w Gdańsku	1979-02-16	dom	ul. Jeziorna 16	Kartuzy	Kartuzy
21.	946	Wojewódzki Konservator Zabytków w Gdańsku	1979-02-16	dom	ul. Jeziorna 28	Kartuzy	Kartuzy
22.	947	Wojewódzki Konservator Zabytków w Gdańsku	1979-02-16	dom	ul. Jeziorna 38	Kartuzy	Kartuzy
23.	948	Wojewódzki Konservator Zabytków w Gdańsku	1979-02-16	dom - d. Państwowa Szkoła Muzyczna	ul. Dworcowa 1	Kartuzy	Kartuzy
24.	949	Wojewódzki Konservator Zabytków w Gdańsku	1979-02-16	budynek-poczta	ul. Parkowa 1	Kartuzy	Kartuzy
25.	950	Wojewódzki Konservator Zabytków w Gdańsku	1979-02-16	dom	ul. Parkowa 8	Kartuzy	Kartuzy
26.	951	Wojewódzki Konservator Zabytków w Gdańsku	1979-02-16	dom	ul. 3 Maja 5	Kartuzy	Kartuzy
27.	952	Wojewódzki Konservator Zabytków w Gdańsku	1979-02-16	dom	ul. 3 Maja 15	Kartuzy	Kartuzy
28.	954	Wojewódzki Konservator Zabytków w Gdańsku	1979-02-16	dom	Plac Św. Brunona 6	Kartuzy	Kartuzy
29.	955	Wojewódzki Konservator Zabytków w	1979-02-16	dom	Plac Św. Brunona 7	Kartuzy	Kartuzy

		Gdańsku					
30.	956	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1979-02-16	dom	ul. Bielińskiego 2a i 2b	Kartuzy	Kartuzy
31.	964	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1979-04-30	dom	ul. 3 Maja 3	Kartuzy	Kartuzy
32.	965	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1979-04-30	dom	ul. 3 Maja 19	Kartuzy	Kartuzy
33.	966	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1979-04-30	dom	ul. Gdańska 8	Kartuzy	Kartuzy
34.	967	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1979-04-30	dom	ul. Gdańska 10	Kartuzy	Kartuzy
35.	968	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1979-04-30	dom	ul. Kościuszki 26	Kartuzy	Kartuzy
36.	979	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1980-07-14	zagroda /dom, budynek gospodarczy, kapliczka, piec chlebowy, piwnica- ziemianka/	Łączyńska Huta 114	Łączyńska Huta	Chmielno
37.	1113	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1986-04-15	willa z budynkiem gospodarczym	ul. Kościerska 1	Kartuzy	Kartuzy
38.	1120	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1986-06-10	kościół ewangelicki	Stężycza	Stężycza	Stężycza
39.	1123	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1986-07-05	zagroda (dom)	Ręboszewo 23	Ręboszewo	Kartuzy
40.	1137	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1986-12-10	zespół dworsko-parkowy (dwór; oficyna; obora ze stodołą; chlewnia i magazyn; park z aleją południową)	Leżno 45	Leżno	Żukowo
41.	1138	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1986-12-10	zespół dworsko-parkowy (dwór; budynek gospodarczy; park z aleją doprowadzającą)	Przyjaźń	Przyjaźń	Żukowo
42.	1162	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1987-04-30	kościół parafialny p.w. Św. Apostołów Piotra i Pawła z cmentarzem	ul. Gryfa Pomorskiego 26	Chmielno	Chmielno
43.	1163	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1987-04-30	cmentarz	Chmielno	Chmielno	Chmielno
44.	1191	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1987-11-27	zajazd - ob. dom mieszkalny	ul. Długa 40-42	Kiełpino	Kartuzy
45.	1233	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1988-06-25	zespół papirni i kanału rzeki Słupnicy (Słupiny) z zespołami urządzeń wodnych (budynek młyna z zespołem turbiny Francis'a, dom	ul. Parkowa 7	Żukowo	Żukowo

				dzierżawcy papierni, upust, przelew, jaz)			
46.	1238	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1988-07-20	zespół dworsko-parkowy z folwarkiem (dwór; budynek magazynowy; dwa budynki inwentarskie; gorzelnia; park)	Borcz	Borcz	Somonino
47.	1254	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1988-05-24	kościół parafialny p.w. Św. Józefa	Pomieczyno	Pomieczyno	Przodkowo
48.	1257	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1988-09-24	zespół dworsko-parkowy z folwarkiem (dwór; zabudowania gospodarcze: magazyn pasz i chlewnia; park)	Wyczechowo	Wyczechowo	Somonino
49.	1305	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1990-03-21	kościół parafialny p.w. Św. Apostołów Szymona i Judy Tadeusza wraz z cmentarzem	Chwaszczyno	Chwaszczyno	Żukowo
50.	1348	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1991-03-06	układ ruralistyczny wsi Żukowo	Żukowo	Żukowo	Żukowo
51.	1445	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1994-03-21	kamienica	ul. Rynek 3	Kartuzy	Kartuzy
52.	1487	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1994-10-27	zespół stacji kolejowej Miechucino z budynkami zaplecza technicznego; z wyposażeniem ruchomym oraz terenem otaczającym: dworzec, budynek przepompowni, wieża ciśnień, budynek sanitariatów, piwnica - magazyn, 7 rozjazdów, 6 semaforów, 4 tarcze i rogatka, 4 powtarzające położenia semafora, nastawnia mechaniczna, silnik spalinowy i pompa zasilająca układ hydrauliczny wieży ciśnień, żuraw wodny do napełniania parowozów wodą, wodna pompa ręczna oraz tory: główny, dodatkowe, ładunkowe, łącznikowe	ul. Kolejowa 1	Miechucino	Chmielno
53.	1497	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1994-12-13	Hotel – ob. placówka Gminnego Ośrodka Pomocy Społecznej	ul. Gdańska 15	Kartuzy	Kartuzy
54.	1525	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1995-03-01	dom wraz z kuźnią	Hopowo 27	Hopowo	Somonino
55.	1555	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1995-07-13	zespół dworsko-parkowy (dwór, park)	Sikorzyno	Sikorzyno	Stężycza
56.	1568	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1995-10-27	kamienica	ul. Gdańska 3/4	Kartuzy	Kartuzy
57.	1622	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1997-03-24	willa z d. apteką "Pod Orłem"	ul. 3 Maja 10	Kartuzy	Kartuzy
58.	1728	Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków	2001-08-21	kościół parafialny pw. Św. Andrzeja Apostoła wraz z cmentarzem przykościelnym i plebanią	Przodkowo	Przodkowo	Przodkowo

59.	1729	Pomorski Wojewódzki Konservator Zabytków	2001-11-14	kościół parafialny p.w. Św. Marcina wraz z terenem przykościelnym w obrębie muru kościelnego	Sierakowice	Sierakowice	Sierakowice
60.	1745	Pomorski Wojewódzki Konservator Zabytków	2003-12-22	chata wraz z terenem zagrody	Chmielonko 66	Chmielonko	Chmielno
61.	1762	Pomorski Wojewódzki Konservator Zabytków	2005-10-14	kościół parafialny p.w. Świętej Trójcy wraz z terenem przykościelnym i znajdującym się na nim starodrzewem	ul. Kościelna 1	Sulęczyno	Sulęczyno
62.	1779	Pomorski Wojewódzki Konservator Zabytków	2009-06-15	kościół filialny p.w. Św. Andrzeja Boboli wraz z terenem przykościelnym oraz kamiennym murem zachowanym wzdłuż granicy pd. działki	Połączyno	Połączyno	Somonino
63.	1837	Pomorski Wojewódzki Konservator Zabytków	2008-10-29, 2015-09-03	1.zespół kościoła parafialnego rzym.-kat. p.w. Św. Józefa, w skład którego wchodzi następujące obiekty: kościół (1), kaplica przedpogrzebowa (2), atrium (3), mur kościelny (4) z bramą (5), plebania (6), budynek gospodarczy I z garażem (7), budynek gospodarczy II (8), zachowany fragment kamiennego cokołu pierwszej kaplicy katolickiej w Wygodzie (9), starodrzew w granicach wpisu do rejestru zabytków, część działki o nr 246, na której zabytek jest usytuowany, w granicach określonych na załączniku graficznym 2. otoczenie w.w. zabytku obejmujące: plac przykościelny (P), działkę o numerze geodezyjnym 22/3, na którym w.w. plac jest usytuowany, drogę do kościoła, prowadzącą wzdłuż muru północnego do bocznego wejścia do kościoła, usytuowaną na części działki nr 246	Wygoda 19, 20	Wygoda	Stężycza
64.	1877	Pomorski Wojewódzki Konservator Zabytków	2011-05-10	kościół ewangelicki , obecnie rzymskokatolicki kościół parafialny p.w. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny wraz z działką	Hopowo	Hopowo	Somonino
65.	1882	Pomorski Wojewódzki Konservator Zabytków	2012-01-12	kościół ewangelicki, obecnie rzymskokatolicki kościół parafialny p.w. św. Jana Chrzciciela wraz z działką	Mirachowo	Mirachowo	Kartuzy
66.	1891	Pomorski Wojewódzki Konservator Zabytków	2013-02-28	1.cmentarz ewangelicki z kaplicą grobową rodziny Gralath; 2. zachowana część parku dworskiego z oficyną	Sulmin	Sulmin	Żukowo
67.	1928	Pomorski Wojewódzki Konservator Zabytków	2016-01-21	kościół parafialny pw. Św. Teresy od Dzieciątka Jezus na terenie działki nr 90/1 w obr. ew. 0015 po obrysie murów	Szymbark	Szymbark	Stężycza
68.	1955	Pomorski Wojewódzki Konservator Zabytków	2018-01-18	młyn wodny w Gołubiu wraz z: I. historycznym wyposażeniem tego młyna, integralnie związanym z nim funkcjonalnie i konstrukcyjnie: turbiną wodną typu Francis'a, pędnia główną, pędnia pomocniczą, łuszczarką (?) firmy „Kapler A.G. Berlin. 23257”, mlewnikiem walcowym firmy „SECK DRESDEN	ul. Młyńska 7	Gołubie	Stężycza

				Nr. 16249”, mlewnikiem walcowym firmy „AMME GIESECKE & KONEGEN Aktiengesellschaft BRAUNSCHWEIG No 16893”, szafą aspiracyjną firmy „Kapler A.G. Berlin”, gniotownikiem, drewnianymi podnośnikami kubełkowymi, wewnętrznym koszem zsywowym, odsiewaczem graniastym, częścią rur spadowych, kamieniem młyńskim; II. stawem młyńskim będącym elementem systemu hydrotechnicznego młyna; III. urządzeniami wodno-melioracyjnymi, związanymi z napędem młyna: jazem pomiędzy stawem młyńskim a kanałem dopływowym, kanałem dopływowym z żelazną kratą zabezpieczającą turbinę, komorą turbiny z elementami silnika, turbinownią, kanałem jałowym; IV. terenem, na którym przedmiotowy zabytek jest usytuowany, obejmującym działki o numerach geodezyjnych: 124/2, 126/2, część działki 124/1, część działki 125			
--	--	--	--	--	--	--	--

5.3.2. Wykaz zabytków ruchomych wpisanych do rejestru zabytków

Lp.	miejsowość	miejsce położenia lub przechowywania zabytku	obiekty	nr rejestru zabytków	data wpisu do rejestru zabytków
1.	Chmielno	kościół parafialny rzym.-kat. p.w. Św. Apostołów Piotra i Pawła, ul. Gryfa Pomorskiego 41, 83-333 Chmielno	gotyckie i barokowe wyposażenie sakralne	B/108	31.05.1975 r., 11.01.2018 r.
2.	Chwaszczyno	kościół parafialny rzym.-kat. pw. Św. Apostołów Szymona i Judy Tadeusza, ul. Mickiewicza 5, 84-209 Chwaszczyno	barokowe i rokokowe wyposażenie sakralne	B/78	17.11.1971 r.
3.	Goręczyno	kościół parafialny rzym.-kat. p.w. Trójcy Świętej i Wszystkich Świętych, ul. Kasztelańska 60, 83-311 Goręczyno	gotyckie i nowożytnie wyposażenie sakralne	B/98	30.09.1972 r., 27.10.2014 r.
4.	Gowidlino	kościół parafialny rzym.-kat. p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP, ul. Kościelna 9, 83-341 Gowidlino	wyposażenie sakralne	B/382	31.10.2019 r.
5.	Kartuzy	kościół parafialny rzym.-kat. p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, ul. Klasztorna 5, 83-300 Kartuzy	gotyckie i nowożytnie wyposażenie sakralne	B/6	12.06.1957 r., 23.08.1971 r., 8.11.1971 r., 12.01.1973 r., 13.01.1973 r.
6.	Kiełpino	kościół parafialny rzym.-kat. p.w. Św. Michała Archanioła, 83-307 Kiełpino, ul. Ks. A. Arasmasa 2	barokowe wyposażenie sakralne	B/103	30.09.1972 r.
7.	Mirachowo	kościół parafialny rzym.-kat. pw. Św. Jana Chrzciciela, ul. Kartuska 5, 83-329 Mirachowo	neogotyckie wyposażenie sakralne	B/342	20.08.2012 r.
8.	Przodkowo	kościół parafialny rzym.-kat. pw. Św. Andrzeja Apostoła, ul. Kartuska 3, 83-304 Przodkowo	gotyckie wyposażenie sakralne: rzeźba	B/326	22.03.2010 r.
9.	Przyjaźń	kościół parafialny rzym.-kat. p.w. Św. Jana Ewangelisty, 83-331 Przyjaźń	renesansowe i barokowe wyposażenie sakralne	B/100	30.09.1972 r.

10.	Sianowo	kościół parafialny rzym.-kat. p.w. Narodzenia NMP (Sanktuarium NMP Królowej Kaszub), 83-328 Sianowo	gotyckie i barokowe wyposażenie sakralne	B/102	30.09.1972 r.
11.	Sierakowice	kościół (drewniany) pw. Św. Marcina, 83-340 Sierakowice, ul. Ks. B. Łosińskiego 1B	nowożytnie i ludowe wyposażenie sakralne	B/101	30.09.1972 r.
12.	Stężycza	kościół parafialny p.w. Św. Katarzyny Aleksandryjskiej, ul. Jana III Sobieskiego 14, 83-322 Stężycza	gotyckie i nowożytnie wyposażenie sakralne	B/84	4.01.1973 r., 11.03.2006 r.
13.	Sulęczyno	kościół parafialny rzym.-kat. p.w. Świętej Trójcy, Al. Zwycięstwa 8, 83-320 Sulęczyno	barokowe wyposażenie sakralne	B/99	30.09.1972 r.
14.	Żukowo	kościół parafialny rzym.-kat. pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, ul. 3-ego Maja 4, 83-330 Żukowo	gotyckie i nowożytnie wyposażenie sakralne	B/3	24.05.1956 r., 04.01.1983 r., 20.12.1990 r., 12.12.1991 r., 11.12.2015 r., 25.03.2015 r., 13.05.2016 r., 13.12.2016 r., 16.01.2018 r.
15.	Żukowo	Kościół filialny p.w. Św. Jana Chrzciciela, 83-330 Żukowo, ul. Gdańska	manierystyczne i nowożytnie wyposażenie sakralne	B/364	14.01.2016 r.
16.	Żukowo	Kaplica p.w. Św. Jana Nepomucena	barokowe wyposażenie sakralne	B/3/1	24.02.2020 r.

5.3.3. Wykaz stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków

Lp.	miejsowość	obiekt	chronologia	Nowy nr w rej. zab.	Dawny nr w rej. zabytków	data wpisu do rejestru zabytków
Gmina Chmielno						
1.	Borzestowo	grodzisko wyżynne	wczesne średniowiecze	C-3	9/Archeol.	11.11.1947 r.
2.	Chmielno	grodzisko nizinne	wczesne średniowiecze	C-7	14/Archeol.	11.11.1947 r.
3.	Reskowo	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	C-173	135/Archeol.	25.03.1971 r.
4.	Chmielno - Chmielonko	cmentarzysko płaskie	okres wpływów rzymskich	C-174	136/Archeol.	26.03.1971 r.
5.	Chmielno - Chmielonko	osada otwarta	wczesna epoka żelaza	C-175	137/Archeol.	26.03.1971 r.
6.	Chmielno - Chmielonko	osada otwarta	wczesne średniowiecze	C-176	138/Archeol.	26.03.1971 r.
7.	Garcz	osada otwarta	mł. epoka żelaza/ wczesne średniowiecze	C-186	148/Archeol.	31.03.1971 r.
8.	Miechucino	osada otwarta	wczesna epoka żelaza/ wczesne średniowiecze	C-364	288/Archeol.	30.09.1976 r.
9.	Miechucino	osada otwarta	wczesne średniowiecze	C-389	313/Archeol.	6.12.1976 r.
Gmina Kartuzy						
10.	Mirachowo	cmentarzysko kurhanowe	epoka żelaza	C-12	2/Archeol.	29.07.1959 r.
11.	Kartuzy	grodzisko wyżynne	wczesne średniowiecze	C-49	28/Archeol.	27.11.1968 r.
12.	Mirachowo	cmentarzysko kurhanowe	chronologia nieokreślona	C-296	238/Archeol.	06.12.1972 r.
13.	Głusino	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	C-446	368/Archeol.	27.04.1982 r.
14.	Głusino	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	C-492	408/Archeol.	24.04.1985 r.
15.	Staniszewo	cmentarzysko płaskie	epoka żelaza	C-493	409/Archeol.	15.05.1985 r.
Gmina Przdkowo						
16.	Kzewo Młynek	grodzisko z podgroziem	wczesne średniowiecze	C-11	1/Archeol.	29.07.1959 r.

17.	Rąb	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	C-15	5/Archeol.	30.07.1959 r.
18.	Pomieczyno	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	C-172	134/Archeol.	25.03.1971 r.
19.	Załęże	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	C-370	294/Archeol.	16.10.1976 r.
20.	Kłosowo	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	C-388	312/Archeol.	6.12.1976 r.
21.	Rąb	cmentarzysko kurhanowe	chronologia nieokreślona	C-390	314/Archeol.	6.12.1976 r.
22.	Rąb	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	C-417	339/Archeol.	16.10.1978 r.
23.	Rąb	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	C-539	446/Archeol.	20.11.1989 r.
Gmina Sierakowice						
24.	Kamienicki Młyn	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	C-14	4/Archeol.	30.07.1959 r.
25.	Mojusz	piecze garncarskie	wczesne średniowiecze	C-107	85/Archeol.	9.01.1969 r.
26.	Załakowo	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	C-185	147/Archeol.	31.03.1971 r.
27.	Pałubice	osada otwarta	okres wpływów rzymskich	C-368	292/Archeol.	1.10.1976 r.
28.	Pałubice	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	C-369	293/Archeol.	16.10.1976 r.
Gmina Somonino						
29.	Borcz/Babi Dół	cmentarzysko kurhanowe	epoka żelaza	C-71	048/Archeol.	28.05.1969 r.
30.	Piotrowo	grodzisko	wczesne średniowiecze	C-213	158/Archeol.	21.11.1971 r.
31.	Piotrowo	osada otwarta	wczesne i późne średniowiecze	C-214	159/Archeol.	21.11.1971 r.
32.	Borcz	grodzisko	wczesne średniowiecze	C-343	261/Archeol.	22.12.1975 r.
33.	Rąty	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	C-503	417/Archeol.	15.12.1986 r.
34.	Wyczechowo	cmentarzysko kurhanowe	epoka brązu	C-518	424/Archeol.	26.10.1987 r.
Gmina Stężyca						
35.	Kamienica Szlachecka	grodzisko	wczesne średniowiecze	C-5	011/Archeol.	11.11.1947 r.
36.	Czaple (Gołubie)	grodzisko i osada przyrodowa	wczesne średniowiecze	C-6	013/Archeol.	11.11.1947 r.
37.	Czaple (Czapielski Młyn)	grodzisko wyżynne	wczesne średniowiecze	C-50	029/Archeol.	27.11.1968 r.
38.	Uniradze	cmentarzysko kurhanowe	epoka brązu i wczesne średniowiecze	C-82	060/Archeol.	01.12.1969 r.
39.	Łączyno	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	C-216	161/Archeol.	21.11.1971 r.
40.	Borucino	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	C-290	232/Archeol.	06.12.1972 r.
41.	Niesiołowice	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	C-294	236/Archeol.	06.12.1972 r.
42.	Niesiołowice	cmentarzysko kurhanowe	chronologia nieokreślona	C-295	237/Archeol.	06.12.1972 r.
43.	Czaple (Stare Czaple)	cmentarzysko kurhanowe	chronologia nieokreślona	C-488	404/Archeol.	24.04.1985 r.
44.	Łosienice	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	C-489	405/Archeol.	24.04.1985 r.
45.	Klukowa Huta	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	C-490	406/Archeol.	24.04.1985 r.
46.	Borucino	cmentarzysko płaskie i osada otwarta	wczesna epoka żelaza	C-494	410/Archeol.	15.05.1985 r.
Gmina Sulęcino						
47.	Węsiory	cmentarzysko kurhanowe z kręgami kamiennymi	wczesna epoka żelaza	C-1	06/Archeol.	5.09.1947 r.
48.	Podjazzy	grodzisko wyżynne	brak	C-4	10/Archeol.	11.11.1947 r.
49.	Mściszewice	cmentarzysko kurhanowe	epoka brązu (?)	C-215	160/Archeol.	21.11.1971 r.
50.	Węsiory	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	C-292	234/Archeol.	6.12.1972 r.
51.	Mściszewice	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	C-487	403/Archeol.	21.03.1985 r.
52.	Żakowo	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	C-525	433/Archeol.	18.12.1987 r.
Gmina Żukowo						
53.	Tuchom	grodzisko	wczesne średniowiecze	C-161	123/Archeol.	23.12.1970 r.
54.	Banino	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	C-291	233/Archeol.	6.12.1972 r.
55.	Niestępowo	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	C-293	235/Archeol.	6.12.1972 r.

56.	Glinicz	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	C-365	289/Archeol.	30.09.1976 r.
57.	Przyjaźń	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	C-366	290/Archeol.	1.10.1976 r.
58.	Przyjaźń	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	C-367	291/Archeol.	1.10.1976 r.

5.3.4. Parki kulturowe

Lp.	Nazwa parku	Uchwała powołująca	Plan ochrony	Plan zarządzenia	MPZP
1.	Park kulturowy „Ołtarz ośmiu błogosławieństw” w Sierakowicach	Uchwała Rady Gminy Sierakowice Nr XLII/321/06 z dnia 28.03.2006 r., zmieniona uchwałą XLIV/347/06 z dnia 20 czerwca 2006 r, uzupełniona uchwałą nr ZLVIII/384/06 z 24.10.2006 r.	brak	brak	Uchwała nr XXVI/308/13 Rady Gminy Sierakowice z dnia 7 marca 2013r. w sprawie uchwalenia zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego rejonu wsi Sierakowice uchwalonego uchwałą nr XIII/152/11 Rady Gminy Sierakowice z dnia 13 grudnia 2011 r.

5.3.5. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego

Na terenie powiatu kartuskiego ponad 30 % obszaru obłożone jest aktualnymi miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego, w tym gmina Chmielno objęta jest planami miejscowymi w 25%, gmina Kartuzy w 20%, gmina Przdokowo w 17%, Sierakowice w 15%, gmina Somonino w 35%, gmina Stężyca w 95%, gmina Sulęcyno w 20%, gmina Żukowo w 32%.

W planach miejscowych uchwalonych w latach 1996-1999 brakuje informacji o znajdujących się na obszarach planów stanowiskach archeologicznych. We wszystkich planach uchwalonych przed utworzeniem przez daną gminę gminnej ewidencji zabytków brakuje informacji o obiektach i obszarach włączonych do tych ewidencji. Obiekty te nie są jednak pozbawione ochrony konserwatorskiej, ponieważ w planach uchwalanych w latach 2000-2022 znajdują się informacje o występujących na obszarach planów strefach ochrony archeologicznej, obiektach wpisanych do rejestru zabytków, posiadających walory kulturowych czy współtworzących historyczny klimat wsi, a także wyznaczone zostały strefy ochrony konserwatorskiej. Określone w planach miejscowych z lat 2000-2022 zasady ochrony konserwatorskiej są adekwatne do wartości zasobu kulturowego gmin i właściwie je chronią. Określają dokładnie przedmiot ochrony i zasady realizacji inwestycji przy zabytkowych obiektach i obszarach.

Biorąc pod uwagę niewielki procent powierzchni powiatu objętej miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego należy stwierdzić, że większość zasobu materialnego dziedzictwa kulturowego powiatu nie jest należycie chroniona pod względem konserwatorskim.

Dla następujących obszarów powinno się sporządzić miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego:

a) w Gminie Kartuzy:

- miasto Kartuzy – zespół urbanistyczny w częściach, dla których brakuje miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego,

- wieś Kolonia – zespół ruralistyczny włączony do gminnej ewidencji zabytków,

- wieś Staniszewo – zespół ruralistyczny włączony do gminnej ewidencji zabytków,

- obszar historycznej wsi Prokowo wraz z zespołem podworskim,

- obszar historycznej wsi Mirachowo wraz z zespołem dworsko-parkowym,

b) w gminie Przdokowo:

- obszar historycznej wsi Warzenko wraz z zespołem dworsko-parkowym,

c) w gminie Somonino:

- obszar historycznej wsi Goręcyno.

d) w gminie Sulęcyno:

- obszar historycznej wsi Węsiory,

f) w gminie Żukowo:

- obszar historycznej wsi Przyjaźń,
- obszar historycznej wsi Sulmin.

5.4. Zabytki na terenie powiatu ujęte w gminnych ewidencjach zabytków

Na terenie powiatu kartuskiego w gminnych ewidencjach zabytków ujętych zostało łącznie 1222 zabytków nieruchomych: w tym zespoły urbanistyczne, układy ruralistyczne, zespoły zabudowy i obiekty nieruchome. Natomiast w wojewódzkiej ewidencji łącznie zostały ujęte 856 zabytki.

Gminna Ewidencja Zabytków Gminy Chmielno wykonana została w 2013 r. zgodnie z obowiązującym wówczas Rozporządzeniem Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. Nr 113, poz. 661). W Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Chmielno jest 76 zabytkowych zespołów i obiektów. Najwięcej jest budynków mieszkalnych, jest ich 41, większość z nich jest murowana, 7 obiektów jest wzniesionych w konstrukcji szachulcowej, 6 w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, 1 w konstrukcji mieszanej (część z kamienia polnego, część w konstrukcji szkieletowej opieranej deskami). Większość budynków mieszkalnych pochodzi z początku XX w., nieco mniej z końca XIX w., sporadycznie z 2 poł XIX w., pojedyncze przykłady są z 1928 r., 1930 r. i 1938 r. Dwa budynki pełnią funkcję usługowo-mieszkalną i pochodzą z pocz. XX w. Zewidencjonowanych budynków gospodarczych jest 7, pochodzą one przeważnie z pocz. XX w., są wśród nich budynki murowane, drewniane i ryglowe. Na terenie gminy występują trzy szkoły z czego dwie nie pełnią już swoich funkcji, szkoły są murowane z czerwonej cegły licowej, z niewielkimi tynkowanymi wstawkami; pochodzą one z 1888 r., 1905 r. i 1907 r. W Chmielnie znajduje się budynek dawnej poczty, który obecnie pełni funkcje mieszkalne, jest to budynek murowany z pocz. XX w. Wśród zabytków techniki znajdują się 2 dworce kolejowe (k. XIX w., p. XX w.), wieża ciśnień z 1905 r., młyn z pocz. XX w., pozostałości młyna i śluzy z pocz. XX w. Na terenie gminy Chmielno znajduje się jeden zabytkowy kościół z l. 1845-1860, dwa cmentarze: parafialny z pocz. XX w. i przykościelny z XIX w., 6 kapliczek przydrożnych, większość murowanych, jedna drewniana słupowa, pochodzących przeważnie z k. XIX lub pocz. XX w. W gminnej ewidencji zabytków ujęto 3 układy ruralistyczne – jeden z XIII w., dwa z XIV w., relikwiarz parku dworskiego z XIX w., piec chlebowy z k. XIX w., piwniczkę z k. XIX w. i budynek toalet na stacji kolejowej z pocz. XX w. Zespół Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Chmielno jest kompletny pod względem takich zabytków jak: zespoły ruralistyczne, dzieła architektury i budownictwa, obiekty techniki, zieleni komponowana i cmentarze. W gminnej ewidencji zabytków nie ujęto stanowisk archeologicznych wpisanych do wojewódzkiej ewidencji zabytków¹⁹⁰.

Gminna Ewidencja Zabytków Gminy Kartuzy wykonana została w 2021 r. zgodnie z obowiązującym Rozporządzeniem Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (t.j. Dz. U. z 2021 r. poz. 56). Ujęto w niej 352 zespołów i obiektów zabytkowych. Z układów przestrzennych włączono do ewidencji: 1 układ urbanistyczny (XIV w., XIX w.), 3 układy ruralistyczne (2 średniowieczne, jeden z przełomu XVIII/XIX w.), 1 układ przestrzenny osiedla z l. 40-tych XX w., układ przestrzenny zespołu dworsko-folwarcznego (k. XVIII w.). Wśród zabytków przeważają budynki mieszkalne, których jest 193, większość z początku XX w. – 63, z przełomu XIX/XX w. jest ich 38, z l. 20-30-tych XX w. – 27, z 1 ćw. XX w., - 25, z k. XIX w. – 18, pozostałe z XIX w. Wśród nich przeważają obiekty murowane, drewnianych jest 28, w tym szachulcowych – 22, a wieńcowo-zrębowych – 6. Oprócz nich występują 3 plebanie (1859 r., XIX/XX w., 1937 r.), pastorówka (XIX/XX w.) i organistówka (1 ćw. XX w.), 2 dwory (k. XVIII i XIX/XX w.), rządówka (k. XIX w.), 4 zagrody (złożone z budynków mieszkalnych i gospodarczych). Budynków gospodarczych zewidencjonowano 36, jest wśród nich 20 budynków murowanych (w tym 2 z kamienia polnego) i 16 drewnianych (8 szachulcowych i 8 szkieletowych opieranych deskami). Z zabytków sakralnych zewidencjonowanych zostało 5 kościołów w tym 1 ewangelicki z XIX w., pozostałe katolickie – jeden gotycki, pozostałe z XIX w. i l. 30-

¹⁹⁰ Obecnie ze względu na to, że wojewódzka ewidencja stanowisk archeologicznych jest przygotowaniu brak danych liczbowych dla zasobów archeologicznych (stan na 20.01.2020 r.);

tych XX w., erem z dawnego klasztoru kartuzów (l. 1383-1405), fragmenty małego i dużego krużganka z dawnego klasztoru kartuzów (l. 1383-1405), refektarz z dawnego klasztoru kartuzów (l. 1383-1405), 2 kaplice (pocz. XVII w., 1740 r.), 14 kapliczek przydrożnych, większość murowana typu wnękowego z latarnią otwartą z trzech stron, wśród nich jest też kapliczka słupowa z figurą i drewniany krzyż (większość z nich pochodzi z 1 ćw. XX w.). Z budynków użyteczności publicznej zewidencjonowano: dawny szpital z l. 1907-1908 oraz zespół szpitala z okresu II wojny światowej; 13 szkół, w tym 3 nadal pełnią swoje pierwotne funkcje (budynki szkół pochodzą z k. XIX w., przełomu XIX/XX w., 1915 r.), dom towarowy z pocz. XX w., budynek administracyjny z 1839 r., d. hotel (XIX/XX w.), 7 leśniczówek (większość z k. XIX w. z przełomu XIX/XX w., jedna z 1934 r.), 2 budynki sądu i prokuratury (dawniej budynki mieszkalne) z pocz. XX w., poczta (k. XIX w.). Zabytki techniki reprezentowane są przez: gorzelnię (1682 r.), 3 młyny (XV w., XIX/XX w., pocz. XX w.), zespół rzeźni (1912 r.), słodownię (XIV/XV w.), dworzec kolejowy (4 ćw. XIX w.), nastawnię kolejową (ok. 1920 r.), wieżę ciśnień (pocz. XX w.), wieżę remizy strażackiej (pocz. XX w.). Na terenie gminy jest 13 cmentarzy, w tym 7 katolickich (zakładanych od średniowiecza po pocz. XX w.), 4 ewangelickie z XIX w. i 2 wojenne z okresu II wojny światowej. Zielen komponowana reprezentowana jest przez 6 parków miejskich i skwerów, 2 aleje, park podworski, starodrzew w 3 zespołach zabytkowej zabudowy. W gminnej ewidencji zabytków znajdują się 3 bramy z ogrodzeniami (z XV i XIX w.). Ponadto zewidencjonowano: pomnik z 1882 r., historyczny punkt widokowy (2 poł. XIX w.), grodzisko wczesnośredniowieczne. Zasób Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Kartuzy jest kompletny pod względem takich zabytków jak: zespoły urbanistyczne i ruralistyczne, dzieła architektury i budownictwa, obiekty techniki, zielen komponowana i cmentarze. W gminnej ewidencji zabytków nie ujęto stanowisk archeologicznych wpisanych do wojewódzkiej ewidencji zabytków¹⁹¹.

Gminna Ewidencja Zabytków Gminy Przdokowo wykonana została w 2012 r. zgodnie z obowiązującym wówczas Rozporządzeniem Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. Nr 113, poz. 661). Znajduje się w niej 136 pozycji. Najwięcej jest budynków mieszkalnych – 46, większość z nich pochodzi z 1 ćw. XIX w., wśród nich jest rządcówka z k. XIX w. i 3 plebanie (k. XIX w., XIX/XX w., l. 20-30 XX w.). Kolejną grupą pod względem liczebności są budynki gospodarcze, których jest 27, w większości z 1 ćw. XIX w., murowane, rzadziej wzniesione w konstrukcji mieszanej (murowane i drewniane), wśród nich są m.in. obory, stodoły, chlewnie oraz piwnica. Na terenie gminy Przdokowo jest 17 kapliczek, większość murowana, typu wnękowego, najwięcej z 1 ćw. XX w., wśród nich są dwa krzyże (drewniane i betonowe) oraz figura świętego z betonu z 1949 r. Szkół jest 7 w większości z przełomu XIX/XX w. i 1 ćw. XX w., tylko jedna z nich pełni swoją pierwotną funkcję. Zabytkowe kościoły na terenie gminy są 3: murowane z 1878 r. i z 1925 r. oraz drewniany z 1925 r. Cmentarzy jest 6: dwa przykościelne katolickie (2 poł. XIX w., l. 20-te XX w.), dwa parafialne katolickie (2 poł. XIX w., l. 90-te XX w.), dwa ewangelicko-augsburskie (2 poł. XIX w.). Dwory są 3: z 1889 r., k. XIX w., 1 ćw. XX w. Parki są 3: jeden z XVIII w., dwa z 1 ćw. XX w. Ponadto zewidencjonowano organistówkę (pocz. XX w.), kostnicę (1 ćw. XIX w., murowana), nagrobek żeliwny (1862 r.), oficynę dworską (XIX/XX w.), leśniczówkę (1 ćw. XX w.), karczma (XIX/XX w.), poczta (1 ćw. XIX w.), ogrodzenie murowane (2 poł. XIX w.), trzy kamienie graniczne z 1 ćw. XX w. Z zabytków techniki zachował się młyn z 4 ćw. XIX w., jaz z 4 ćw. XIX w., kuźnia z l. 20-30 XX w., transformator z 1 ćw. XX w. Zasób Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Przdokowo jest kompletny pod względem takich zabytków jak: dzieła architektury i budownictwa, obiekty techniki, zielen komponowana i cmentarze. W gminnej ewidencji zabytków nie ujęto zabytkowych zespołów ruralistycznych (tj. Przdokowo, Czczewo), a ponadto stanowisk archeologicznych wpisanych do wojewódzkiej ewidencji zabytków¹⁹².

Gminna Ewidencja Zabytków Gminy Sierakowice wykonana została w 2015 r. zgodnie z obowiązującym wówczas Rozporządzeniem Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011

¹⁹¹ Obecnie ze względu na to, że wojewódzka ewidencja stanowisk archeologicznych jest przygotowaniu brak danych liczbowych dla zasobów archeologicznych (stan na 20.01.2020 r.);

¹⁹² Obecnie ze względu na to, że wojewódzka ewidencja stanowisk archeologicznych jest przygotowaniu brak danych liczbowych dla zasobów archeologicznych (stan na 20.01.2020 r.);

r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. Nr 113, poz. 661). W gminnej ewidencji zabytków znajduje się 109 zespołów i obiektów zabytkowych, w tym 1 układ ruralistyczny o średniowiecznej proveniencji. Najwięcej jest budynków mieszkalnych – 61, większość z nich jest murowana, 3 szachulcowe i 4 wieńcowo-zrębowe. Budynki mieszkalne wznoszone były przeważnie w 4 ćw. XIX w. i 1 ćw. XX w. Wśród nich są dwie organistówki (4 ćw. XIX w.) i plebania (1866-1868). Budynków gospodarczych zewidencjonowano 14, większość pochodzi z 4 ćw. XIX i pocz. XX w., są to budynki przeważnie murowane z cegły, 1 kamienny, 1 szkieletowy opierany deskami, 2 szachulcowe, 2 wzniesione w konstrukcji mieszanej (ryglowej i murowanej). Z zabytków sakralnych i sepulkralnych zewidencjonowano: 4 kościoły (l. 1866-1868, 1890 r., l. 1820-1822, 1904 r.), w tym jeden ewangelicki, jedna ze świątyń jest wieńcowo-zrębowa, dwie murowane z cegły licowej, jedna z ociosanego kamienia polnego; jedną kaplicę cmentarną z XIX/XX w.; 8 kapliczek murowanych, większość typu wnękowego, jedna słupowa, 5 cmentarzy pochodzących z przełomu XIX i XX w., w tym 1 ewangelicki. Z architektury użyteczności publicznej zewidencjonowano: 3 szkoły z 4 ćw. XIX w. i 1 ćw. XX w., 2 dworce kolejowe (pocz. XX w.), budynek stacyjny (pocz. XX w.), leśniczówkę (1907 r.). Zasób Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Sierakowice jest kompletny pod względem takich zabytków jak: zespoły ruralistyczne, dzieła architektury i budownictwa, obiekty techniki, zielen komponowana i cmentarze. W gminnej ewidencji zabytków nie ujęto stanowisk archeologicznych wpisanych do wojewódzkiej ewidencji zabytków¹⁹³.

Gminna Ewidencja Zabytków Gminy Somonino wykonana została w 2008 r. według zasad obowiązujących przed wejściem w życie Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. Nr 113, poz. 661). W Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Somonino znajduje się 130 zespołów i obiektów zabytkowych. Najwięcej występuje budynków mieszkalnych – 46 (w tym 2 plebanie), większość pochodzi z przełomu XIX i XX w., ponad połowa z nich to budynki murowane, pozostałe wzniesione są w konstrukcji szachulcowej bądź mieszanej. Budynków gospodarczych jest 38, większość pochodzi z przełomu XIX/XX w., część z nich jest murowana, część szachulcowa, część szkieletowa (drewniany szkielet obity deskami), część zaś w konstrukcji mieszanej, wśród nich są również stodoły, obory, chlewnie, spichlerz i magazyn pasz. Z zabytków rezydencjonalnych zewidencjonowano dwa dwory (mur., mur./szach.) z 1885 r. i 1911 r. oraz 2 parki z XIII/XIX w. i pocz. XX w. Z zabytków sakralnych i sepulkralnych występują 3 murowane kościoły (1639 r., 1910 r., 1911 r.), kapliczka murowana typu wnękowego z 1911 r., 2 krzyże przydrożne, drewniane, z 1930 i 1948 r., nagrobek (mur/metal) z przełomu XIX i XX w., 1 cmentarz z XIX w. Z zabytków techniki zachowały się 2 kuźnie murowane z l. 20-tych XX w., gorzelnia murowana z przełomu XIX i XX w. Z zabytków kolejnictwa – 2 dworce z pocz. XX w. Ponadto zewidencjonowano 8 szkół, murowanych, większość z 1 dekady XX w., najstarsza z 1878 r., leśniczówkę z 1 poł. XX w., budynek administracyjny z 1914 r., bramę kościelną oraz mur i ogrodzenia z przełomu XIX i XX w. Zasób Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Somonino jest kompletny pod względem takich zabytków jak: dzieła architektury i budownictwa, obiekty techniki, zielen komponowana i cmentarze. W gminnej ewidencji zabytków nie ujęto zabytkowych zespołów ruralistycznych (tj. Goręczyno, Hopowo), a ponadto stanowisk archeologicznych wpisanych do wojewódzkiej ewidencji zabytków¹⁹⁴.

Gminna Ewidencja Zabytków Gminy Stężycza wykonana została w 2014 r. zgodnie z obowiązującym wówczas Rozporządzeniem Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. Nr 113, poz. 661). Znajdują się w niej 84 pozycje. Wśród nich jest 6 układów ruralistycznych, 4 – średniowieczne, 1 z pocz. XVII w., 1 z XVIII w. Najwięcej jest budynków mieszkalnych – 32, są to najczęściej budynki murowane, 4 szachulcowe, 1

¹⁹³ Obecnie ze względu na to, że wojewódzka ewidencja stanowisk archeologicznych jest przygotowaniu brak danych liczbowych dla zasobów archeologicznych (stan na 20.01.2020 r.);

¹⁹⁴ Obecnie ze względu na to, że wojewódzka ewidencja stanowisk archeologicznych jest przygotowaniu brak danych liczbowych dla zasobów archeologicznych (stan na 20.01.2020 r.);

wieńcowo-zrębowy. Większość pochodzi z początku XX w., wśród nich jest organistówka (1903 r.), pastorówka (pocz. XX w.) i 2 plebanie (pocz. XX w.). Budynków gospodarczych jest 5, wszystkie z 1 ćw. XX w., 2 ceglane, 2 kamienno-ceglane i 1 z pustaków. Z obiektów architektury rezydencjonalnej zachował się 3 dwory (3 ćw. XVII w. i pocz. XX w.), przy czym zachował się tylko jeden park z 3 ćw. XVIII w. i jeden folwark z pocz. XX w. Z zabytków sakralnych i sepulkralnych zewidencjonowano: 4 kościoły w tym 3 katolickie (XVIII, k. XIX, 1914 r.) i 1 ewangelicki (l. 1890-1907), wszystkie murowane; 1 kaplicę pogrzebową z pocz. XX w., murowaną, 11 kapliczek, murowanych typu wnękowego (od poł. XIX do poł. XX w.), 8 cmentarzy, w tym 4 ewangelickie (2 poł. XIX w.), 1 poepidemiczny (XVIII w.), 2 katolickie (ost. ćw. XIX w., 1911 r.), 1 komunalny (l. 30-te XX w.). Z budynków użyteczności publicznej zewidencjonowano: 4 szkoły, które nie pełnią dziś swoich pierwotnych funkcji, z 1 ćw. XX w., budynek siedziby policji z 1909 r., dworzec kolejowy z 1901 r.. Z zabytków techniki zewidencjonowano młyn ze śluzą z pocz. XX w. Ponadto elementy małej architektury – mur oraz atrium przy kościele z 1914 r. Zasób Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Stężycza jest kompletny pod względem takich zabytków jak: zespoły ruralistyczne, dzieła architektury i budownictwa, obiekty techniki, zieleń komponowana i cmentarze. W gminnej ewidencji zabytków nie ujęto stanowisk archeologicznych wpisanych do wojewódzkiej ewidencji zabytków¹⁹⁵.

Gminna Ewidencja Zabytków Gminy Sulęczyo wykonana została w 2007 r., znajdują się w niej 131 zespoły i obiekty zabytkowe. Najwięcej jest budynków mieszkalnych – 57, większość z nich pochodzi z 1 ćw. XX w., wśród nich jest organistówka (ok. 1920 r.), pastorówka (4 ćw. XIX w.) i plebania (ok. 1900 r.), przeważają budynki murowane, szachulcowych jest 11, wieńcowo-zrębowych 1. Budynków gospodarczych jest 41, większość z 1 ćw. XX w., zarówno murowane, szachulcowe, kamienne czy w konstrukcji mieszanej. Za zabytków sakralnych i sepulkralnych zewidencjonowano 2 kościoły z 1921 r. – ceglany i z 1872 r. – kamienny, kaplicę pogrzebową z l. 1936-38; 10 kapliczek przeważnie z 1 ćw. XX w., murowanych, wnękowych, wśród nich 1 słupowa (kamienna); 5 drewnianych krzyży przydrożnych z 1 poł. XX w.; 2 cmentarze – katolicki z ok. 1890 r. i ewangelicki z 2 poł. XIX w. Z budynków użyteczności publicznej zewidencjonowano 2 gospody (k. XIX w. i 1914 r.) jedna w konstrukcji szachulcowej, druga murowana; leśniczówkę z 1898 r.; pocztę z 1908 r.; 3 szkoły z 1 dekady XX w. oraz budynek będący siedzibą urzędu katastralny z pocz. XX w. Z zabytków techniki zachował się młyn z 1 ćw. XX w. w konstrukcji mieszanej (drewno/cegła) oraz most kamienny z pocz. XX w. Do gminnej ewidencji włączono tylko jedno stanowisko archeologiczne – cmentarzisko kurhanowe z I-II w. n.e. Zasób Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Sulęczyo jest kompletny pod względem takich zabytków jak: dzieła architektury i budownictwa, obiekty techniki, zieleń komponowana i cmentarze. W gminnej ewidencji zabytków nie ujęto zabytkowych zespołów ruralistycznych (tj. Sulęczyo, Mściszewice), a ponadto stanowisk archeologicznych wpisanych do wojewódzkiej ewidencji zabytków¹⁹⁶.

Gminna Ewidencja Zabytków Gminy Żukowo wykonana została w 2015 r. zgodnie z obowiązującym wówczas Rozporządzeniem Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. Nr 113, poz. 661), zaktualizowana została w 2018 r. Zarządzeniem Nr 79/2018 Burmistrza Gminy Żukowo z dnia 14 maja 2018 r. w sprawie przyjęcia Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Żukowo. Ujęto w niej 214 zespołów i obiektów. Zewidencjonowano 1 układ ruralistyczny z 1210 r. Najwięcej jest budynków mieszkalnych – 59, przeważnie z 1 ćw. XX w., większość budynków jest murowana, tylko jeden wieńcowo-zrębowy. Budynków gospodarczych jest 33 – murowane z cegły lub kamienia, drewniane i w konstrukcji mieszanej, najwięcej z 1 ćw. XX w., wśród nich są stajnie, chlewnie, obory, magazyn oraz piwnica ziemna. Z zabytków sakralnych i sepulkralnych zewidencjonowano 6 kościołów, w tym 5 katolickich – najstarszy z 1209 r., wszystkie murowane, jeden z wieżą w konstrukcji ryglowej, 1 kościół ewangelicki z ok. 1880 r. murowany; 6 kapliczek przydrożnych z końca XIX w., murowanych, wnękowych, 1 krzyż betonowy z 1931 r., betonową figurę Matki Boskiej z l. 20

¹⁹⁵ Obecnie ze względu na to, że wojewódzka ewidencja stanowisk archeologicznych jest przygotowaniu brak danych liczbowych dla zasobów archeologicznych (stan na 20.01.2020 r.);

¹⁹⁶ Obecnie ze względu na to, że wojewódzka ewidencja stanowisk archeologicznych jest przygotowaniu brak danych liczbowych dla zasobów archeologicznych (stan na 20.01.2020 r.);

XX w., kaplicę grobową z ok. 1890 r., kaplicę cmentarną z 1754 r., kostnicę z k. XIX w., zespół klasztorny z XIII w., dawny klasztor z XIV-XV w., 14 cmentarzy – większość z 2 poł. XIX w., dwa najstarsze z XVIII w., w tym 7 katolickich, 6 ewangelickich i 1 wojenny z 1945 r. Z dawnych majątków zachowało się 7 zespołów dworsko-parkowych z folwarkiem z 2 poł. XIX w., zespół folwarczny z pocz. XVII-XIX w., 11 parków przeważnie z 2 poł. XIX w., nastrasz z XVIII w., 9 dworów – najstarszy z pocz. XVIII w., część z 2 poł. XIX w. i pocz. XX w., dwie oficyny dworskie z 1 poł. XIX w. i k. XIX w. Z zabytków użyteczności publicznej zewidencjonowano: dawną pocztę z 1899 r., 4 szkoły z 1 ćw. XX w. (3 z nich nadal pełnią swoje funkcje), dawne kino z 1905 r. Z zabytków techniki zewidencjonowano 3 wiadukty (dwa z 1930 r., jeden z 1927 r.), 3 dworce dwa z 1886 r. i jeden z 1914 r.), 2 młyny (XVI/XVII w., 1909 r.), 3 transformatory (1 ćw. XX w.), wieżę ciśnienia (1914 r.), budynek urządzeń wodociągowych z 1878 r., basen ze śluzami z ok. 1910 r., kaskada na kanale burzowym ok. 1910 r., jaz z XVI/XVII w., kanał z urządzeniami wodnymi (XVI/XVII w.), upust (XVI/XVII w.), przelew burzowy (XVI/XVII w.), siłownia (1910 r.), budynek warsztatów (1925 r.), zapora wodną (ok. 1910 r.), zespół elektrowni wodnej (1910 r.), zespół papierni (XVI/XVII w.). Ponadto zewidencjonowano 11 kamieni granicznych z 1 ćw. XX w., przepust dla zwierząt z 1930 r., 6 ogrodzeń z przełomu XIX i XX w. (murowanych lub kamiennych), altanę drewnianą z 1 ćw. XX w., budynek stróżówki z 1921 r. Zespół Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Żukowo jest kompletny pod względem takich zabytków jak: zespoły ruralistyczne, dzieła architektury i budownictwa, obiekty techniki, zieleń komponowana i cmentarze. W gminnej ewidencji zabytków nie ujęto stanowisk archeologicznych wpisanych do wojewódzkiej ewidencji zabytków¹⁹⁷.

5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla powiatu

5.5.1. Stanowiska archeologiczne

Na obszarze powiatu kartuskiego znajduje się wiele ważnych dla przeszłości regionu obiektów archeologicznych. Są to przede wszystkim grodziska i cmentarzyska kurhanowe oraz ślady dawnego osadnictwa, cmentarzysk szkieletowych i ciałopalnych, obiektów produkcyjnych, a także zabytki znajdujące się pod wodą (np. łodzie dębaki). Najcenniejsze dla krajobrazu to te, które są eksponowane w terenie – cmentarzyska kurhanowe i grodziska.

Szczególne znaczenie w powstaniu i rozwoju ziemi chmielńskiej miał gród nizinny w Chmielnie usytuowany między dwoma jeziorami – Kłodno i Białym. Grodzisko będące pozostałością tego grodu datowane jest na okres wczesnośredniowieczny. Z tego okresu pochodzi również grodzisko wyżynne w Borzestowie, osada otwarta z Chmielonka oraz osada otwarta w Miechucinie. Nieco wcześniejszą metrykę mają cmentarzyska płaskie w Reskowie i Chmielnie oraz osady otwarte w Chmielonku, Garczu i Miechucinie.

Najwcześniejsze stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków na terenie gminy Kartuszy to cmentarzyska płaskie w Głusinie i Staniszewie pochodzące z wczesnej epoki żelaza i cmentarzysko kurhanowe w miejscowości Mirachowo. Na okres wczesnośredniowieczny datowane jest grodzisko w Kartuzach oraz cmentarzysko w Mirachowie.

W gminie Przdokowo największe znaczenie poznawcze dla tego regionu ma wczesnośredniowieczne grodzisko w miejscowości Kczewo Młynek. Pozostałe z nich to cmentarzyska płaskie w miejscowościach Rąb, Pomieczyno, Załęże, Kłosowo, Nowy Rąb oraz cmentarzysko kurhanowe w miejscowości Rąb.

Na terenie gminy Sierakowice największymi wartościami pod względem naukowym i kulturowym odznaczają się cmentarzysko i osada znajdujące się w miejscowości Pałubice datowane na epokę żelaza, cmentarzysko w Kamiennickim Młynie oraz cmentarzysko kultury zachodniopomorskiej w Złakowie. Ponadto w miejscowości Mojusz znajdują się pozostałości pieców garncarskich mające duże znaczenie dla poznania przeszłości produkcyjnej tego regionu.

Intensywny rozwój osadnictwa pradziejowego na terenie gminy Somonino wiąże się przede wszystkim z warunkami środowiska przyrodniczego, gdzie duży wpływ miała rzeka Radunia wraz z licznymi jeziorami, co sprzyjało zakładaniu osad i obozowisk na tym terenie. Do najważniejszych stanowisk należy cmentarzysko

¹⁹⁷ Obecnie ze względu na to, że wojewódzka ewidencja stanowisk archeologicznych jest przygotowaniu brak danych liczbowych dla zasobów archeologicznych (stan na 20.01.2020 r.);

kurhanowe z kręgami kamiennymi (datowane na I – II w. n.e.) zaliczane do tzw. „Szlaku wędrówki Gotów” – Babi Dół, Borcz, Węsiory. Ponadto na terenie gminy znajduje się grodzisko wczesnośredniowieczne w miejscowości Borcz, grodzisko i osada wczesnośredniowieczne w miejscowości Piotrowo, grodzisko wczesnośredniowieczne z miejscowości Rąty oraz cmentarzysko kurhanowe z epoki brązu znajdujące się w miejscowości Wyczechowo.

Cechą charakterystyczną gminy Stężycza jest obecność stanowisk o randze ponadregionalnej. Są to przede wszystkim grodziska w Czapiewskim Młynie, Kamienicy Szlacheckiej i Czaplach (wraz z osadą przygodową), cmentarzyska kurhanowe w Niesiołowicach, Zgorzałem, Starych Czaplach. Ponadto ważną rolę poznawczą mają występujące tu cmentarzyska płaskie w Łosienicach, Klukowej Hucie, Borucinie, Niesiołowicach i Łączynie oraz osada otwarta w Borucinie.

Szczególne znaczenie dla krajobrazu gminy Sulęczyno mają grodzisko wczesnośredniowieczne w Podjazach oraz cmentarzysko kurhanowe w Węsiorach, leżące na szlaku wędrówki Gotów. Ponadto w gminie znajdują się cenne pod względem naukowym cmentarzyska płaskie w Mściszewicach, Węsiorach i Żakowie.

W gminie Żukowo największe znaczenie poznawcze dla tego regionu mają cmentarzyska płaskie datowane na wczesną epokę żelaza w Baninie, Nowym Glinclu, Przyjaźni i Niestępowie oraz grodzisko wczesnośredniowieczne w Nowym Tuchomiu.

Stanowiska te obrazują bogaty rozwój kulturowy na terenie powiatu w okresach pradziejowych. Wskazują przede wszystkim, że region ten był bardzo atrakcyjny dla osadników zamieszkujących Pomorze, zwłaszcza w okresie epoki brązu i epoki żelaza i w okresie wczesnego średniowiecza, głównie ze względu na atrakcyjność środowiska naturalnego.

5.5.2. Zabytki nieruchome

Gmina Chmielno

Chmielno, ul. Gryfa Pomorskiego 41, kościół parafialny p.w. Św. Apostołów Piotra i Pawła zbudowany w l. 1845 – 1846 na miejscu XIII-wiecznej świątyni należącej do norbertanek żukowskich, w 1860 r. do korpusu nawowego od zachodu dobudowano wieżę, w 1887 r. dobudowano część zachodnią korpusu, włączając tym samym wieżę w jego bryłę. Wydarzenie to upamiętnia metalowy krzyż na dachu wieży wykonany przez Feliksa Gilmeistra (działacza powstania styczniowego). W latach 2016-2018 elewacje kościoła poddano pracom konserwatorskim. Kościół wzniesiony w stylu neoromańskim, salowy, na planie prostokąta, murowany z cegły licowej, na wysokim kamiennym fundamencie. Od północy do korpusu przylega kruchta na rzucie prostokąta. Od wschodu w kalenicy dachu, jednocześnie wieńcząca szczyt elewacji wschodniej – niewielka sygnaturka. Wieża od zachodu na rzucie kwadratu, wtopiona w bryłę korpusu. Kościół i kruchta kryte dachami dwuspadowymi, sygnaturka kryta dachem dwuspadowym, wieża - namiotowym zwieńczonym kulą z krzyżem. Dachy pokryte łupkiem. Elewacje boczne artykułowane się otworami okiennymi zwieńczonymi łukiem

pełnym, zdobione prostymi gzymsami międzyokiennymi i rozbudowanym kostkowym gzymsem wieńczącym. W elewacji północno-wschodniej brak otworów okiennych, jedynie przy wschodnim narożniku znajduje się niewielki otwór drzwiowy zwieńczony łukiem odcinkowym. W szczycie elewacji północno-wschodniej ceglane tondo z krzyżem. Elewacje wieży na każdej kondygnacji artykułowane parą okien zwieńczonych łukiem pełnym, zdobione gzymsami międzykondygnacyjnymi i rozbudowanym gzymsem wieńczącym z elementami naśladującymi maswerki. Między trzecią a czwartą kondygnacją wieży, w każdej z czterech elewacji, znajduje się tarcza zegara. Wewnątrz znajduje się posadzka z płyt granitowych. Wśród XVIII i XIX-wiecznego wyposażenia kościoła znajdują się malowidła ścienne wykonane w latach 50-tych XX w. przez prof. Wacława Szczeblewskiego.

Przy kościele znajduje się cmentarz, który założony został prawdopodobnie wraz z budową pierwszej świątyni, o nieregularnym kształcie, otoczony metalowym ogrodzeniem na wysokim kamiennym cokole, od północy aleja głogowa prowadząca w kierunku kościoła, od południa plac z krzyżem misyjnym i mogiłami zgrupowanymi przy murze kościelnym, w narożu południowo-wschodnim figura Chrystusa upamiętniająca ks. Ludwika Rosiaka, zamordowanego przez hitlerowców w 1939 r.

Chmielno, cmentarz parafialny założony w 1884 roku, usytuowany w centrum wsi, przy głównej drodze biegnącej przez wieś. Najstarsze, nieliczne zachowane pochówki pochodzą z końca XIX wieku. Układ kompozycyjny oparty na rzucie wydłużonego prostokąta z główną aleją prostopadłą do drogi, obsadzoną w przedniej części drzewami liściastymi (klony, jesiony), w tylnej iglastymi (żywotniki zachodnie, świerki). Otoczony nasadzeniami granicznymi od strony północnej i południowej – starodrzew składający się z klonów i jesionów, od strony zachodniej szpaler młodych jarzębów pospolitych.

Chmielonko 66, chata pochodzi prawdopodobnie z 2 połowy XIX w., jednak istnienie zabudowy w miejscu chaty i równoległego do niej budynku gospodarczego udokumentowano na przeł. XVIII i XIX w. Jest to obiekt na planie prostokąta, pierwotnie dwutraktowy, trójczłonowy. W części środkowej posiada szeroki komin, tzw. czarną kuchnię i dwie sienie po obu stronach. Bryła chaty jest zwarta, jednokondygnacyjna z nieużytkowanym poddaszem, podpiwniczona. Dwuspadowy dach o drewnianej więźbie konstrukcji krokwiowo-jętkowej pokryty jest słomą. Ściany budynku, na kamiennej podmurówce, zbudowano w konstrukcji drewnianej, szkieletowej, wypełnionej gliną, opierzone deskami. Ściany piwnic zbudowano z kamienia polnego. Wnętrze chaty nieznacznie przebudowano, jednak zachowały się drewniane stropy belkowe.

Łączyńska Huta, zabytkowa zagroda składa się z domu, budynku gospodarczego, kapliczki, pieca chlebowego i piwnicy-ziemianki. W latach 1976-1979 budynek mieszkalny przeniesiony został ze wsi Tuszkowy w gminie Lipusz, budynek gospodarczy przeniesiony został ze wsi Rotembark w gminie Kościerzyna. Budynek mieszkalny drewniany, wzniesiony w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, opierany deskami w układzie pionowym, z lisciami, posadowiony na kamiennym fundamencie, dwukondygnacyjny, druga kondygnacja w formie użytkowego poddasza. Założony na planie prostokąta, kryty dachem dwuspadowym pokrytym strzechą. W elewacji wschodniej drewniany ganek, przekryty dachem dwuspadowym. Wnętrze dwutraktowe z sienią na osi środkowej, z wbudowanym kominem. Budynek gospodarczy drewniany, w konstrukcji mieszanej – częściowo szkieletowej opieranej deskami, częściowo wieńcowo-zrębowy, posadowiony na kamiennym fundamencie. Bryła przekryta dwuspadowym dachem pokrytym strzechą. Budynek ten pełnił funkcje owczarni i wozowni. Na terenie zagrody znajdują się także piec chlebowy, piwnica-ziemianka oraz ogród, po stronie zachodniej - kapliczka. Całość stanowi typowy przykład

zagrody drobnoszlacheckiej i gburskiej budowanej w drugiej połowie XIX wieku na Kaszubach.

Miechucino, stacja kolejowa jest typowym obiektem kolejowym na Pomorzu zbudowanym na początku XX stulecia w ramach budowy sieci kolejowej w ówczesnych Prusach Zachodnich. W skład zespołu stacji wchodzi obiekty architektoniczne, urządzenia techniczne i elementy wyposażenia: tor główny, tor dodatkowy, tor ładunkowy, tor łącznikowy, budynek dworca, budynek przepompowni, wieża ciśnień, budynek sanitariatów, piwnica-magazyn, siedem rozjazdów, sześć semaforów, cztery tarcze, roгатka, cztery powtarzaczki położeń semafora, nastawnia mechaniczna, silnik spalinowy, pompa zasilająca układ hydrauliczny wieży ciśnień, żuraw wodny, wodna pompa ręczna. Stacja zachowała oryginalną postać z przełomu XIX/XX wieku. Dworzec kolejowy parterowy, na planie krzyża, z krótkimi poprzecznymi ramionami, murowany, na kamiennym fundamencie, elewacje częściowo z cegły licowej, częściowo otynkowane, kryty dachem naczółkowym pokrytym dachówką esówką. W elewacji frontowej i tylnej ryzalit zwieńczony dachem dwuspadowym. Elewacje artykułowane otworami okiennymi i drzwiowymi zwieńczonymi łukiem odcinkowym. Wieża ciśnień dwukondygnacyjna, na planie ośmioboku, trzon murowany z cegły licowej z tynkowanym detalem architektonicznym, głowica w konstrukcji drewnianej, szkieletowej opieranej deskami. Kryta dachem ośmiopłóciowym, pokrytym papą. Otwory okienne i drzwiowe trzonu zwieńczone łukiem odcinkowym, otwory okienne w głowicy – prostokątne.

Gmina Kartuzy

Kartuzy, ul. Bielińskiego 2, kamienica - secesyjny budynek wzniesiony w 1905 r., trójkondygnacyjny, murowany, tynkowany, podpiwniczony, z dachem kolankowym, połąć od frontu kryta dachówką ceramiczną,

od podwórza - papą. Elewacja frontowa (południowo-zachodnia) siedmioosiowa, na osi środkowej otwór drzwiowy zwieńczony łukiem pełnym, powyżej na drugiej i trzeciej kondygnacji balkony z kutymi balustradami zdobionymi motywami kwiatowymi. Oś elewacji wieńczy szczyt o neobarokowej formie z oknem w tynkowej opasce z kostkami w narożach, otoczonym płaskorzeźbionym, stylizowanym motywem okuciovym z wijącą się taśmą. W górnej, półokrągłej, obwiedzionej gzymsem partii szczytu znajduje się płaskorzeźbiony smok, szczyt zwieńczony wazonem zdobionym liśćmi akantu. W przestrzeniach międzyokiennych przez wszystkie kondygnacje biegają lizeny, a pod okapem znajduje się pas fryzu z sześcioma stylizowanymi tryglifami, w osi data budowy „MCMV”. W dachu po obu stronach szczytu znajdują się drewniane lukarny z dwuspadowym daszkiem krytym dachówką. W elewacji północno-wschodniej klatka schodowa z drzwiami w parterze. Do części południowo-wschodniej przylega niewielkie skrzydło oficyny wysokości budynku głównego. Drzwi główne dwuskrzydłowe, płycinowe, zdobione motywem roślinnym. W przedsiönku prowadzącym na klatkę schodową zachowała się boazeria, kanelowane, drewniane pilastry, pod stropem wydatny gzymś, dwuskrzydłowe wahadłowe drzwi, szklone w górnej części, z mosiężnymi uchwytnymi i dużym, półokrągłym nadświetlem. Klatka schodowa z drewnianą balustradą tralkową, pochwytny zakończony głową smoka, zespół płycinowych drzwi do mieszkań z nadświetlami.

Kartuzy, pl. Św. Brunona 6, kamienica - dwukondygnacyjny murowany budynek, eklektyczny o formach klasycyzujących, wzniesiony w końcu XIX w. Elewacja frontowa (północno-wschodnia) z boniowanym w tynku parterem. Okna i drzwi wejściowe w tynkowych, profilowanych opaskach. W części północnej boniowany ryzalit, nad wejściem okno ujęte dwoma kolumnami ustawionymi na cokołach, na nich wysunięty z lica, gładki pas fryzu i tympanon. Okna drugiej kondygnacji ujęte pilastrami na wysokich cokołach, dźwigającymi naczółki. W polach podokiennych prostokątne płyciny w tynku. W partii poddaszowej dwa profilowane gzymśy, w polu między nimi pięć okrągłych okien. Kondygnacje oddzielone gzymsem kordonowym.

Kartuzy, pl. Św. Brunona 7, kamienica – dwukondygnacyjny murowany budynek eklektyczny o formach klasycyzujących wzniesiony w końcu XIX w. Elewacja frontowa (północno-wschodnia) ośmioosiowa, w parterze na osi otwór bramny zwieńczony łukiem koszowym. Elewacja artykułowana prostokątnymi otworami okiennymi i drzwiowymi, okna drugiej kondygnacji ujęte profilowanymi opaskami, zwieńczone prostymi naczólkami, parapety wsparte na konsolkach. W partii poddaszowej małe, prostokątne ślepe okna. Trzy ostatnie od południa osie zwieńczone są trójkątnym szczytem, zdobionym płaskimi pseudosterczynami.

Kartuzy, Dworcowa 1, dawny budynek Publicznego Liceum dla Dziewcząt (Öffentlichen Höheren Mädchenschule), po II wojnie światowej budynek mieścił szkołę muzyczną, obecnie siedziba Starostwa Powiatowego – budynek wzniesiony pod koniec XIX w., w stylu neogotyckim, dwukondygnacyjny, murowany z cegły licówki, z dachem czterospadowym, krytym płaskimi płytkami cementowymi ułożonymi w karo. Elewacja frontowa (południowa) siedmioosiowa, z ryzalitem w części środkowej, zwieńczonym trójkątnym szczytem. Wejście główne zamknięte ostrołukowo, nad nim okno w ostrołukowej wnęce. Wszystkie otwory okienne zamknięte łukiem odcinkowym, ujęte opaskami z układanych na przemian jasno- i ciemnoczerwonych cegieł. Pod oknami drugiej kondygnacji wnęki z geometrycznymi zdobieniami. Wszystkie elewacje zdobione profilowanym gzymsem kordonowym. W elewacji północnej szeroki ryzalit w osi, w parterze drzwi wejściowe, obok nich dwa niesymetrycznie ułożone okna klatki schodowej, ryzalit zwieńczony trójkątnym szczytem, przeszklony w całości współczesnym oknem. Elewacja wschodnia bez artykulacji, zdobiona jedynie gzymsem kordonowym.

Kartuzy, ul. Gdańska 4, kamienica - budynek wzniesiony w 1907 r. w stylu eklektycznym, z neobarokowym i secesyjnym detalem architektonicznym oraz malarską dekoracją wnętrza o charakterze romantycznym. Trójkondygnacyjny, murowany z cegły, o częściowo tynkowanych elewacjach. Układ wewnątrz jest dwutraktowy, symetryczny, z dwiema przelotowymi sieniami oraz klatkami schodowymi w trakcie tylnym. W kompozycji fasady podkreślona jest osiowość i symetria poprzez zróżnicowane wysokości szczytów, umieszczenie na osi głównej podcienia wnekowego, a na bocznych liniach - pozornych ryzalitów z balkonami w linii drzwi do przedsionka. Plastyka płaszczyzny elewacji podkreślona kontrastem fakturowym lica ceglanego (wtórnie pomalowanego) i partii otynkowanych, z rytmiką uzyskaną dzięki odmiennie ukształtowanym ceglany nadprożom okiennym. Osiowość i rytmikę fasady równoważą profilowane gzymsy oraz pasy z cegły licówki.

Kartuzy, ul. Gdańska 8, kamienica – budynek neoklasycystyczny wzniesiony w końcu XIX w., o zwartej bryle, trójkondygnacyjny, ostatnia kondygnacja w formie użytkowego poddasza, zbudowany na planie prostokąta, kryty dachem dwuspadowym, pokrytym papą. W elewacji frontowej asymetrycznie usytuowany (na 3, 4 i 5 osi od wschodu) trójosiowy ryzalit pozorny zwieńczony attyką. Elewacja frontowa na wysokości parteru jest zdobiona boniowaniem z tynku, wyższe partie licowane cegłą (wtórnie pomalowane), zdobione tynkowanym detalem architektonicznym, z boniowanymi narożami. W parterze znajdują się 4 witryny oraz 2 pary dwuskrzydłowych drzwi o bogatej snycerze, dwie pozostałe pary drzwi - współczesne. Okna ryzalitu na drugiej kondygnacji rozdzielone kanelowanymi pilastrami o kompozytowych głowicach. Okna drugiej kondygnacji ujęte profilowanymi opaskami oraz zwieńczone trójkątnymi naczółkami. Okna trzeciej kondygnacji ujęte profilowanymi opaskami z kwadratowymi uszakami, pomiędzy oknami w ryzalicie medaliony z siedzącymi postaciami kobiet. Attyka zdobiona balaskami podtrzymującymi masywny,

profilowany i gierowany gzyms. Wnętrze z drewnianą klatką schodową z balustradą tralkową oraz drewnianymi drzwiami o bogatej snycerce.

Kartuzy, ul. Gdańska 10, kamienica - trójkondygnacyjny, murowany budynek neobarokowy, wzniesiony na początku XX w., na planie prostokąta, kryty dachem dwuspadowym pokrytym papą. Pierwsza kondygnacja boniowana, pozostałe licowane cegłą, z dekoracją tynkarską imitującą okładzinę kamienną. Elewacja frontowa (północna) jest siedmioosiowa, ujęta z obu stron jednoosiowymi ryzalitami, zwieńczonymi neobarokowymi, półokrągłymi szczytami z okrągłym oknem i kulami na postumentach. Na pierwszej kondygnacji na trzech środkowych osiach - trzy pary półkoliście zwieńczonych, dwuskrzydłowych drzwi płycinowych, na skrajnych osiach znajdują się cztery okna zwieńczone łukiem koszowym z kłińcami. Na drugiej kondygnacji, na osi znajdują się drzwi balkonowe z dwoma oknami po bokach, drzwi i okna zwieńczone półkolistymi nadprożami ze sztukatorskimi motywami roślinnymi, przed nimi wsparty na czterech wspornikach balkon ograniczony kutą balustradą, mocowaną na czterech słupkach z kulą. Po bokach okna zwieńczone łukiem odcinkowym z kłińcem i prostymi nadprożami. Okna ryzalitu na drugiej kondygnacji zwieńczone półkolistymi nadprożami zdobionymi motywem muszli. W trzeciej kondygnacji okna zwieńczone nadprożami, trzy środkowe – półkolistymi, zewnętrzne – trójkątymi z dekoracją roślinną i okuciovą.

Kartuzy, ul. Gdańska 15, dawny hotel „Gdański Dwór” i gospoda Artura Ellewalda (1939-1945), dawniej: hotel Bergmanna, „Pruski Dwór” (do 1920 r.), hotel „Kaszubski Dwór” (1920-1939), po wojnie Centrum Kultury i biblioteka „Kaszubski Dwór”, ob. Gminny Ośrodek Pomocy Społecznej – budynek zbudowany na przełomie XIX i XX w., w stylu neomanierizmu niderlandzkiego.

W latach 2017-2018 budynek poddany został pracom konserwatorskim, od strony elewacji tylnej dobudowana została winda. Budynek trójkondygnacyjny, ostania kondygnacja w formie nieużytkowego poddasza, murowany, z cegły licowej, elewacja frontowa (południowa) i boczna (wschodnia) z tynkowanym detalem architektonicznym nawiązującym do form manieryzmu niderlandzkiego, na kamiennym fundamencie, kryty dachem kolankowym, połacie od strony południowej i wschodniej kryte łupkiem, pozostałe - papą. Elewacja frontowa 12-osiowa, z czterema pozornymi ryzalitami, boniowanymi na narożach, jeden z ryzalitów - z wejściem głównym w parterze, zwieńczony hełmem o formie nawiązującej do kopuły, wtopionym w połacie dachu, trzy pozostałe - zwieńczone wolutowymi szczytami. Wejście główne akcentowane przez masywny portal utworzony przez szerokie filary, dźwigające łukowy gzyms i szerokie bonia. Okna pierwszej kondygnacji zwieńczone półkolistymi naczółkami z kłińcami, pod oknami drugiej kondygnacji proste tynkowane płyciny. Elewacja wschodnia artykułowana otworami okiennymi o formach identycznych jak w elewacji frontowej.

Kartuzy, Góra Spiczasta, kaplica p.w. św. Krzyża wzniesiona została ok. poł. XVII w., na północny-zachód od zespołu klasztorного zakonu kartuzów, na Górze Szpiczastej. Po zniszczeniu w pierwszej ćwierci XIX w. zachowała się w ruinie wieża z elewacją zachodnią i fragmentami murów bocznych. W 1989 r. kaplica została odbudowana jako votum nawiedzenia obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej z darów parafian. Orientowana, salowa, na planie prostokąta z trójbocznie zamkniętym prezbiterium od wschodu i wtopioną w korpus nawowy wieżą od zachodu. Murowana z cegły, otynkowana, na kamiennym fundamencie, kryta dachem dwuspadowym przechodzącym nad prezbiterium w trójpołaciowy, wieża kryta dachem namiotowym.

Kartuzy, ul. Jeziorna 16, kamienica - budynek mieszkalny wzniesiony w 1897 r. w stylu neorenesansowym,

w 2017 r. elewacje poddane pracom konserwatorskim, trójkondygnacyjny, ostatnia kondygnacja w formie poddasza użytkowego, murowany, podpiwniczony, na kamiennej podmurówce z dwuspadowym dachem krytym papą. Pierwsza kondygnacja boniowana, pozostałe licowane cegłą, z dekoracją tynkarską imitującą okładzinę kamienną. Na dwóch pierwszych osiach od południa elewacji frontowej ryzalit pozorny, zwieńczony trójkątnym tympanonem obwiedzionym gzymsem, boniowany na narożach. Okna drugiej kondygnacji ujęte profilowanymi opaskami z uszakami, zwieńczone naczółkami, okna w ryzalicy – trójkątnymi, pozostałe – prostymi. Okna trzeciej kondygnacji ujęte profilowanymi opaskami, w ryzalicy dodatkowo zdobione kłińcami. Okna ryzalitu na trzeciej kondygnacji flankowane pilastrami. Elewacja południowa z boniowaniem w tynku w pierwszej kondygnacji, natomiast górne partie ceglane, podzielona poziomo gzymсами. W drugiej kondygnacji znajdują się okna i wnęka w profilowanych opaskach z uszakami, nad nimi odcinki gzymsu na konsolach. Elewacja północna jest bezokienna, tynkowana, z wysokim kamiennym cokółem. Elewacja zachodnia czteroosiowa, analogiczna do pozostałych, tynkowana, z dwoma otworami okiennymi i dwoma drzwiami w cokole. We wnętrzu drewniana klatka schodowa z tralkową balustradą, zespół płycinowych drzwi wejściowych do mieszkań, w przedsiönku posadzka z białych i czarnych płytek ceramicznych.

Kartuzy, ul. Jeziorna 18, kamienica – budynek mieszkalno-usługowy wzniesiony w 1901 r. w stylu neorenesansowym, trójkondygnacyjny, murowany, na rzucie prostokąta. Elewacja frontowa licowana cegłą z narożami boniowanymi w tynku, w osi wysunięty nieznacznie ryzalit, zwieńczony szczytem z wolutami. Szczyt podzielony w pionie i w poziomie i obwiedziony opaskami tynkowymi, z okrągłym oknem w centrum oraz z boniowanymi narożami. Okna ujęte profilowanymi opaskami z kłińcami. W drugiej kondygnacji występują podokienniki na konsolkach. Trzecia kondygnacja wsparta jest na gzymsem kordonowym. Pomiędzy oknami pierwszej i drugiej kondygnacji prostokątne płyciny ujęte profilowanym gzymsem (miejsce na malowane szyldy). Elewacja południowa jest bezokienna, zwieńczona trójkątnym szczytem obwiedzionym gzymsem. Elewacja północna analogiczna do elewacji południowej. Elewacja zachodnia jest siedmioosiowa, tynkowana, zwieńczona trójkątnym szczytem obwiedzionym gzymsem. Okna zamknięte są łukiem odcinkowym. Jednokondygnacyjna oficyna wzniesiona została na wysokiej podmurówce. W części środkowej elewacji znajduje się drewniany ganek ze schodami. We wnętrzu kamienicy drewniana balustrada tralkowa, posadzka z białych i czarnych płytek ceramicznych. Zachowane oryginalne drzwi główne w elewacji frontowej.

Kartuzy, ul. Jeziorna 20, kamienica - budynek mieszkalno-usługowy, wzniesiony w 1880 r. w stylu neorenesansowym, trójkondygnacyjny, ostatnia kondygnacja w formie poddasza użytkowego, na planie prostokąta, kryty dachem kolankowym, murowany, pierwsza kondygnacja boniowana, pozostałe licowane cegłą, z dekoracją tynkarską imitującą okładzinę kamienną. W elewacji frontowej trójosiowy ryzalit pozorny na 3, 4 i 5 osi od południa, zwieńczony trójkątnym szczytem. Otwory okienne pierwszej kondygnacji zwieńczone łukiem – na dwóch pierwszych od południa osiach – łukiem pełnym, na dwóch ostatnich – łukiem koszowym, ujęte od góry profilowanymi opaskami z klincami. Okna drugiej kondygnacji prostokątne, ujęte profilowanymi opaskami, na trzech pierwszych osiach nad oknami klince, nad oknami ryzality półkoliste naczółki z klincami. Okna w szczycie ryzality zwieńczone łukiem pełnym, w połaci dachowej – dwie niewielkie lukarny. Elewacja północna jest bezokienna, w połaci dachowej znajduje się lukarna. Elewacja zachodnia tynkowana, na wysokiej podmurówce kamiennej, pierwsza kondygnacja trójosiowa, druga i trzecia kondygnacja pięćosiowe. W narożu południowo – wschodnim znajduje się dobudowane parterowe skrzydło gospodarcze na wysokiej podmurówce. We wnętrzu kamienicy drewniana klatka schodowa z balustradą tralkową, zespół płytynowych drzwi dwuskrzydłowych do mieszkań, w szerokiej, profilowanej oprawie, z nadświetlami ze szkłem matowym z ornamentem geometrycznym, zdobione klamki z lwimi głowami.

Kartuzy, ul. Jeziorna 22, budynek mieszkalny wzniesiony w połowie XIX w., dwukondygnacyjny druga kondygnacja w formie poddasza użytkowego, wzniesiony w konstrukcji szkieletowej wypełnionej cegłą, tynkowany, na kamiennej podmurówce. Dach dwuspadowy, kryty papą, z rzeźbionymi krokwiami w partii okapowej. Elewacja frontowa (wschodnia) trójosiowa ze współczesnymi, płytynowymi drzwiami na trzeciej osi od południa, zwieńczona dwuosiową lukarną tzw. erklem.

Kartuzy, ul. Jeziorna 24, budynek mieszkalny wzniesiony ok. XIX w., w konstrukcji szkieletowej wypełnionej cegłą, tynkowany, dwukondygnacyjny, druga kondygnacja w formie poddasza użytkowego. Dach dwuspadowy kryty papą. Elewacja frontowa (wschodnia) pięciosiowa, artykułowana prostokątnymi otworami okiennymi, w parterze na osi środkowej znajdują się drewniane drzwi płycinowe, powyżej dwuosiowa lukarna (tzw. erkiel) przekryta dachem dwuspadowym. Końcówki krokwi w partii okapowej są rzeźbione. W części południowej do budynku przylega parterowa przybudówka kuchenna o dwóch oknach, kryta dachem pulpitowym, do której prowadzą betonowe schody.

Kartuzy, ul. Jeziorna 26, kamienica – budynek mieszkalny wzniesiony w połowie XIX w., dwukondygnacyjny, druga kondygnacja w formie poddasza użytkowego, w konstrukcji szkieletowej wypełnionej cegłą, tynkowany, podpiwniczony, przekryty dachem dwuspadowym, ustawiony szczytowo do ulicy. Elewacja frontowa (wschodnia) trójosiowa, artykułowana prostokątnymi oknami, na osi środkowej drzwi z nadświetlem. Szczyt czterosiowy, akcentowany przez dwa większe i dwa mniejsze prostokątne okna.

Kartuzy, ul. Jeziorna 28, kamienica – budynek mieszkalny wzniesiony około 1890 r. w stylu neorenesansowym, trójkondygnacyjny, ostatnia kondygnacja w formie poddasza użytkowego, na rzucie prostokąta, kryty dachem dwuspadowym. Murowany, z cegły licowej, z tynkowanym detalem architektonicznym. Na pierwszych dwóch osiach od południa elewacji frontowej ryzalit pozorny zwieńczony trójkątnym szczytem. Elewacja zdobiona profilowanymi gzymсами międzykondygnacyjnymi i artykułowana prostokątnymi oknami, z wyjątkiem pierwszej osi od południa na parterze, gdzie znajduje się półkoliście zwieńczona płycina. Okna ujęte prostymi opaskami. Szczyt ryzalitu ujęty profilowanym gzymsem, po bokach flankowany kulami na profilowanych postumentach.

Kartuzy, ul. Jeziorna 38, kamienica – budynek mieszkalny wzniesiony w 1905 r., w stylu secesyjnym, trójkondygnacyjny, na rzucie prostokąta, kryty dachem dwuspadowym. Murowany, otynkowany, na kamiennej podmurówce. Sześćoosiowa elewacja frontowa (wschodnia) jest bogato zdobiona płaskorzeźbionymi motywami secesyjnymi. Pośrodku elewacji dwuosiowy ryzalit pozorny. Parter oddzielony od wyższych kondygnacji gzymsem kordonowym, na dwóch środkowych osiach parteru otwory okienne i drzwiowe zwieńczone łukiem pełnym. W ryzalicie na drugiej i trzeciej kondygnacji znajduje się trójboczny wykusz nakryty cebulastym dachem, do którego od strony północnej przylegają balkony. Ryzalit ujęty jest z obu stron dwoma pilastrami o fantazyjnych głowicach z motywem wolut i kobiecej głowy oraz stylizowanym motywem kartuszy, zwieńczony szczytem ujętym od góry profilowanym gzymsem, z płaskorzeźbą uśmiechniętego słońca. Po obu bokach ryzalitu pod oknami II i III kondygnacji znajdują się płyciny zdobione sztukatorsko motywami wijących się roślin, stylizowanych kwiatów, głów maszkar i amorków. Elewacje boczne również zdobione płaskorzeźbionymi motywami secesyjnymi. W elewacji południowej znajduje się przybudówka zwieńczona półkolistym szczytem zdobionym sztukaterią w postaci wieńców kwiatów oraz wijących się

wstęg. We wnętrzu budynku znajduje się drewniana klatka schodowa z balustradą tralkową, płycinowe drzwi do mieszkań z ozdobnymi klamkami i szyldami.

Kartuzy, ul. Kościerska 1, willa wzniesiona została w pierwszej ćwierci XX wieku. W latach 1945 -1947 mieściło się tu więzienie i siedziba powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego. 1 maja 1947 r. otwarte zostało tu Muzeum Kaszubskie, w którym eksponowano zbiory gromadzone od lat 20-tych XX w., przekazane przez Franciszka Tredera, Franciszkę Majkowską, Henrykę Kotowską oraz Edwarda Ogórka. Organizacją muzeum zajmował się Franciszek Treder.

Budynek muzeum jest wolnostojący, trójkondygnacyjny, ostatnia kondygnacja w formie użytkowego poddasza, podpiwniczony, na niewysokim kamiennie-ceglany cokole, kryty dachem naczółkowym pokrytym dachówką holenderką. Murowany w konstrukcji mieszanej, parter murowany z cegły, tynkowany, druga i trzecia kondygnacja w konstrukcji szkieletowej wypełnionej cegłą, pola pomiędzy ryglami tynkowane. Końce płatów i krokwi profilowane. W elewacji frontowej ryzalit na od strony południowej, zwieńczony dachem naczółkowym. Od strony północnej drewniana przeszklona weranda. Część otworów okiennych w parterze zwieńczona jest łukiem odcinkowym z cegły licówki, pozostałe okna prostokątne. Zachowana jest oryginalna stolarka drzwiowa, okienna, drewniane schody i podłogi. Wnętrze zaadaptowane na sale wystawowe. W głębi podwórza, na którym usytuowana jest willa stoi budynek gospodarczy, który dawniej pełnił rolę obory, stajni i mieszkania dozorca. Założony na planie prostokąta, podpiwniczony, dwukondygnacyjny. Dolna część ścian licowana jest cegłą. Szczyt budynku o widocznej konstrukcji ryglowej w kondygnacji poddasza. Dach naczółkowy, kryty dachówką ceramiczną. Okna zwieńczone łukiem odcinkowym podkreślonym przez łuki z cegły licowej.

Kartuzy, ul. Kościuszki 26, dawna siedziba starostwa (Landratsamt) wraz z mieszkaniem starosty, po II wojnie światowej siedziba dwóch prezydów: Miejskiej oraz Powiatowej Rady Narodowej, na początku lat 80-tych XX w. był tu również Urząd Stanu Cywilnego, a w części Bank Spółdzielczy. W l. 1985-1986 budynek wraz z budynkiem przy ul. 3 Maja 8 został poddany remontowi kapitalnemu, przebudowany i dostosowany do potrzeb Sądu Rejonowego, który powrócił do Kartuz z Kościerzyny w 1986 r. W l. 2022-2023 budynek został odrestaurowany i rozbudowany na potrzeby dwóch wydziałów Starostwa Powiatowego w Kartuzach (Wydziału Budownictwa i Wydziału Geodezji) oraz Powiatowego Inspektora Nadzoru Budowlanego. Wzniesiony w początkach XX w., w stylu secesyjnym, trójkondygnacyjny, ostatnia kondygnacja w formie użytkowego poddasza, murowany, otynkowany, na planie prostokąta, kryty dachem wielospadowym pokrytym dachówką karpówką. Elewacja frontowa (zachodnia) siedmioosiowa, cztery pierwsze osie od północy zwieńczone secesyjnym szczytem o swobodnym, falistym rysunku, ostatnia oś od północy zwieńczona podobnym, ale mniejszym szczytem. Elewacja artykułowana otworami okiennymi i drzwiowymi o różnych wykrojach: występują tu otwory prostokątne, zwieńczone łukiem odcinkowym lub łukiem pełnym. Drzwi główne na trzeciej osi od północy dwuskrzydłowe, zamknięte łukiem odcinkowym, nad nimi znajduje się pięcioboczny wykusz z balkonem wspartym od północy na wydatnej konsoli, z kamienną, tralkową balustradą. Wykusz nakryty jest cebulastym hełmem, wsparty jest na zdwojonej konsoli o formie kielichowej. Pod oknami wykusza płyciny zdobione maskaronami, nad oknami - fryz z ornamentem roślinnym.

Kartuzy, ul. Klasztorna 5, kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia NMP w d. zespole klasztorным Kartuzji Gdańskiej. Klasztor zakonu kartuzów ufundował w 1380 r. Jan z Różęcina. Obecny kościół wzniesiony został w latach 1383 – 1403 z inicjatywy gdańskiego patrycjusza Jana Thiergata. Do kościoła od północy przylegał kapitularz i mały krużganek, zamykający w swoim wnętrzu ogród, łączący świątynię z domem Braci Laików (Konwersów) oraz refektarzem i kuchnią. Kościół otaczało z trzech stron 18 eremów, które łączył wspólny, wielki krużganek, w części mieszczący cmentarz mnichów. W niewielkiej odległości od klasztoru, nad brzegiem jeziora Klasztornego Małego usytuowano budynki gospodarcze: słodownię, młyn, piekarnię, browar, spichlerz, stajnię, dom pożarny i rybacki. W latach 1731 – 1733 dach świątyni uzyskał dzisiejszy kształt i wzbogacony został o dwie sygnaturki, wieżę zachodnią przebudowano i zwieńczono cebulastym hełmem z latarnią. Zmian tych dokonał mistrz Piotr Lethan. W 1826 r., po całkowitej kasacji klasztoru, rząd pruski rozparcelował dobra klasztorne. Kościół z zakrystią przekazany został domowi emerytalnemu dla kapłanów diecezji chełmińskiej. W 1840 r. zlikwidowano dom emerytów, a kościół przeszedł pod opiekę katolickiej gminy kościelnej, która od 1842 r. otrzymała pozwolenie na odprawianie w kościele nabożeństw. W 1844 r. powstała kuracja kapelańska w Kartuzach. W l. 1844-1850 rozebrano lektorium, kapitularz, wschodnią i zachodnią część małego krużganka, dom Braci Laików, fragment wielkiego krużganka oraz eremy G i O, zaś w l. 1850-1858 rozebrano eremy D, E, M, N i B. W l. 1853-1855 kościół i zachowane budynki poklasztorne poddano remontowi (wnętrze, dach kościoła i wieży) i przebudowie (zachowany południowy fragment małego krużganka włączono w bryłę kościoła). W 1861 r. w Kartuzach erygowano parafię katolicką. W ostatniej ćwierci XIX w. rozebrano ostatnie ocalałe eremy – pozostawiając tylko tzw. erem P (który w 1598 r., przy okazji pobytu w klasztorze, zwiedził król Zygmunt III Waza). W okresie międzywojennym i po II wojnie światowej kościół poddano kilkakrotnie pracom konserwatorskim. Ostatnie kompleksowe prace renowacyjne i konserwatorskie miały miejsce w latach 2007-2013.

Kościół gotycki, orientowany, jednonawowy, na planie wydłużonego prostokąta, z zamkniętym trójbocznie, niewyodrębnionym prezbiterium, z wbudowaną od zachodu w korpus nawowy wieżą. Od północy przylega fragment małego krużganka (obecnie spowiednica), od południa zakrystia, Złota Kaplica oraz kaplica św. Brunona. Świątynia zbudowana jest z cegły na kamiennej podmurówce, oskarpowana. Dach o formach barokowych, łamany, pokryty blachą miedzianą. Wnętrze kościoła, zakrystii i kaplicy kryte sklepieniem gwiazdzistym, krużganek kryty jest sklepieniem krzyżowym. Na wyposażenie kościoła składają się wyjątkowe zabytki w przeważającej większości z okresu baroku, chociaż spotkać tu możemy dzieła sztuki gotyku, późnego renesansu oraz rokoka.

Kartuzy, ul. Klasztorna 5, refektarz w d. zespole klasztornym Kartuzji Gdańskiej wzniesiony został na przełomie XIV i XV wieku. Do refektarza od północnego wschodu przylegał erem B, zaś od południa mały krużganek. Na początku lat 40-tych XIX w. budynek ten państwo pruskie oddało do przejściowego użytkowania ewangelickiej gminie kościelnej należącej do Przyjaźni. Pierwsze nabożeństwo odprawił w nim ks. Fischer, duchowny z Przyjaźni, dnia 8 października 1842 r. Nabożeństwa ewangelików odbywały się w refektarzu do 1887 r., kiedy to poświęcono nowo wybudowany kościół ewangelicki w rynku. W tym też okresie w refektarzu często urządzano próby chóru luterańskiego. Po przeniesieniu się ewangelików do nowego kościoła refektarz postanowiono rozebrać, jednak dzięki staraniom proboszcza kartuskiego – ks. Emiliana Neumanna oraz jego następcy ks. Maksymiliana Brandenburga w 1894 r. refektarz stał się własnością katolickiej gminy kościelnej. W l. 1895 -1900 refektarz został odrestaurowany. Nadzór nad pracami konserwatorskimi objął w 1896 r. radca budowlany Johannes Heise z Gdańska, na miejscu kierował nimi Schultess, który zatwierdził plany przebudowy refektarza, m.in. regotyzację szczytów. Za prace murarskie odpowiedzialni byli mistrz Wilhelm Triebess i Antoni Rosołowski z Kartuz, od 1899 r. kierownikiem robót zostaje Alojzy Rosołowski. W ramach prac renowacyjnych zamurowano wejście od strony północnej i przywrócono dawne wejście południowe, przebito także nowe wejście do piwnicy od strony zachodniej, wymurowano nowe szczyty (szczyt zachodni otrzymał nowe rozwiązanie). W 1936 r. zreperowano dach refektarza, w kolejnym roku – szczyt zachodni. Od 1958 r. refektarz służył do wszelkich zajęć pozakościelnych jak katechezy, nauki stanowe, ćwiczenia chóru. W 1962 r. refektarz zamieniono na kaplicę Matki Boskiej Częstochowskiej, równocześnie do 1973 r. służył jako salka katechetyczna. W latach 2007-2013 obiekt poddany został kompleksowej renowacji i pracom konserwatorskim. Budynek zbudowany w stylu gotyckim na planie prostokąta, ceglany, na podmurówce kamiennej. Dwuspadowy dach pokryty jest holenderką, a trójkątne szczyty zdobione są ostrołukowymi blendami i rozczłonkowane trójkątnymi w przekroju filarami przechodzącymi ponad dachem w sterczyny. Na elewacji południowej widoczne są pozostałości po dawnym krużganku. Wnętrze kryte jest trójprzęsłowym sklepieniem gwiazdzistym.

Kartuzi, ul. Klasztorna 5, dawny erem w d. zespole klasztornym Kartuzi Gdańskiej wzniesiony został w 1400 roku. Po kasacie klasztoru – od 1857 r. erem zamieszkiwał kościelny. W 1863 r. zapadła decyzja o jego eksmisji. Według opinii mistrza budowlanego Baumgarta stan budynku miał grozić zawaleniem. Kościelny nie opuścił jednak budynku, co przyczyniło się do jego uratowania. W 1886 r. przeprowadzono generalny remont eremu. Przed 1914 r. erem, który wówczas służył jako dom zakrystianina, poddano zabiegom renowacyjnym: dekarz z Koszalina Hugo Vierkant położył nowy dach, a mistrz malarski Edmund Kowalkowski wymalował wnętrze. W latach 2007-2013 elewacje i dach poddane zostały kompleksowej renowacji i pracom konserwatorskim, od 2020 r. trwają prace konserwatorskie i restauratorskie wewnątrz eremu.

Budynek gotycki, zbudowany na planie prostokąta zbliżonego do kwadratu, dwukondygnacyjny, druga kondygnacja w formie poddasza użytkowego, kryty dachem polskim pokrytym dachówką esówką. Murowany z cegły, z wtórnie otynkowaną ścianą południową. Elewacje szczytowe (wschodnia i zachodnia) artykułowana ostrołukowymi blendami oraz płycinami o nieregularnych wykrojach. Elewacja południowa pięcioosiowa, osie podkreślone przez otwory okienne i drzwiowe zwieńczone łukiem odcinkowym. Elewacja północna trójosiowa, osie podkreślone przez prostokątne okna. W ścianie przylegającej do dawnego wielkiego krużganka znajdowało się okienko służące do podawania mnichom posiłków oraz główne wejście prowadzące do pracowni. Wszystkie pięć pomieszczeń eremu, z wyjątkiem kaplicy, było krytych sklepieniem krysztalowym. Właściwą celą była kaplica (oratorium), w której mnich spędzał większość życia. Ponadto pustelnia wyposażona była w małą kuchenkę, składzik na narzędzia i dodatkowe pomieszczenie mieszkalne. Bezpośrednio za tylną ścianą znajdował się, poprzedzony przedsionkiem, ganek z ustępem, który prowadził do niewielkiego ogródka. Obecnie wewnątrz eremu są nieznacznie przebudowane.

Kartuzy, ul. Klasztorna 5, mury klasztorne (ob. cmentarne) w d. zespole klasztornym Kartuzji Gdańskiej wzniesione w XV i XVII wieku stanowią zespolony ciąg (ok. 130 metrów długości) składający się z trzech pierwotnie odrębnych funkcjonalnie części: fragmentu gotyckiego muru zewnętrznego, ogradzającego obecnie cmentarz od zachodu, muru gotyckiego stanowiącego prawdopodobnie relikwiant Dawnej Bramy Górnej, łączącej dwa pozostałe odcinki oraz muru wewnętrznego wzniesionego w 1641 r. dla oddzielenia ogrodu od dziedzińca zachodniego. Ostatni odcinek zachowany na całej długości, choć nie pierwotnej wysokości, stanowi obecnie północne ogrodzenie cmentarza z bramą usytuowaną w miejscu XVII-wiecznej furty. Mury stanowią obecnie ogrodzenie cmentarza, założonego w 1865 roku na terenie ogrodu klasztornego i powiększonego w kierunku południowym w 1886 r. Są jedyną pozostałością dawnego ogrodzenia zewnętrznego i wewnętrznego zespołu budowli Kartuzji Gdańskiej. Na dwóch słupach bramnych znajdują się posągi przeniesione tu z nieistniejącej już Bramy Klasztornej, trzeci posąg – rzeźbę Matki Boskiej ustawiono na postumencie w dawnym ogrodzie klasztornym.

Kartuzy, ul. Klasztorna 10, dawna gorzelnia w d. zespole klasztornym Kartuzji Gdańskiej - budynek wzniesiony w 1682 r. na miejscu wcześniejszego o konstrukcji szachulcowej. W połowie XIX w. wnętrze przebudowano na cele mieszkalne. Budynek murowany z cegły, otynkowany, parterowy, z użytkowym poddaszem, wzniesiony na planie prostokąta, kryty dachem dwuspadowym. Elewacja frontowa siedmioosiowa, zwieńczona profilowanym gzymsem, na osi środkowej otwór drzwiowy z płycinowymi półtoraskrzydłowymi drzwiami, otwory okienne prostokątne z częściowo zachowaną stolarką drewnianą. Szczyty elewacji bocznych ujęte profilowanymi gzymсами.

Kartuzy, ul. Klasztorna 14, dawna słodownia w d. zespole klasztornym Kartuzji Gdańskiej wzniesiona w końcu XIV i na początku XV w. na wewnętrznym dziedzińcu klasztoru. Budynek zniszczony został przez pożar w 1690 r. i odbudowany w tym samym roku. Od strony południowej do narożnika słodowni przylegała Brama Dolna. Jeszcze w 1841 r. w budynku mieściła się suszarnia słodu i słodownia, ale już w l. 40-tych XIX w. budynek gruntownie przebudowano na budynek mieszkalny, co zniekształciło pierwotny charakter wnętrza. Zachowały się częściowo gotyckie mury. Budynek trójkondygnacyjny, ostatnia kondygnacja w formie poddasza nieużytkowego, wybudowany na planie prostokąta, kryty dachem dwuspadowym pokrytym dachówką esówką. Elewacja frontowa o nierównej liczbie osi na poszczególnych kondygnacjach, pierwsza kondygnacja 8-osiova, druga 9-osiova, elewację wieńczy profilowany gzyms podokapowy. Elewacja boczna na wysokości pierwszej kondygnacji ceglana, powyżej tynkowana, artykułowana płycinami zwieńczonymi łukiem odcinkowym i łukiem ostrym.

Kartuzy, ul. Klasztorna 16, dawny młyn w d. zespole klasztornym Kartuzji Gdańskiej powstał prawdopodobnie na początku XV w. jako część składowa zabudowań gospodarczych klasztoru. Według wcześniejszych wzmianek (z lat 1595, 1616, 1622 i 1674) budynek mieścił spichlerz i dwa niezależne od siebie młyny uruchamiane przez dwa ciągi turbin napędzanych wodą z kanału biegnącego pod obiektem, łączącego jeziora Karczemne i Klasztorne. Około połowy XIX wieku budowla została podwyższona, a jej wnętrze przebudowane na mieszkania. Zachowany budynek jest murowany z cegły, na planie prostokąta, dwukondygnacyjny, nakryty dachem dwuspadowym, otynkowany. Posiada gotyckie mury zewnętrzne.

Kartuzi, ul. Klasztorna 18, dawny browar w d. zespole klasztornym Kartuzi Gdańskiej mieścił się na zewnętrznym dziedzińcu klasztoru. Pierwsza wzmianka historyczna, świadcząca o istnieniu browaru pochodzi z 1595 r. W latach 1643–1645 obiekt przebudowano: przesklepiono pomieszczenia browarne, a w jego dolnej kondygnacji, obok browaru zlokalizowano warsztaty stolarskie, krawieckie i piekarnie, w górnej urządzono mieszkania gościnne. W połowie XIX w. obiekt adaptowano na cele mieszkalne. Budynek posiada gotyckie mury od strony południowo – zachodniej, stanowiące przedłużenie nieistniejącej już Bramy Klasztornej. Budynek jest trójkondygnacyjny, ostatnia kondygnacja w formie poddasza użytkowego, wzniesiony na planie asymetrycznej litery T, każde skrzydło kryte dwuspadowym dachem, murowany, otynkowany. Elewacje artykułowane prostokątnymi otworami okiennymi i drzwiowymi. Elewacja zachodnia zdobiona profilowanymi gzymsami, elewacja południowa bez zdobień.

Kartuzi, ul. 3-ego Maja 3, kamienica - budynek wzniesiony w połowie XIX w., dwukondygnacyjny, druga kondygnacja w formie poddasza częściowo użytkowanego, z wysoką ścianką kolankową, przekryty dachem dwuspadowym pokrytym papą, od strony wschodniej dobudowane w późniejszym okresie wąskie skrzydło z wysokim dachem. Budynek jest murowany, otynkowany. Końcówki krokwi w partii okapowej opracowane snycersko. W elewacji frontowej (południowej) znajduje się drewniany, ażurowy ganek ustawiony na kamiennym cokole. Elewacja frontowa głównego budynku pięćoosiowa, na osi środkowej dwuskrzydłowe, przeszklone w górnej części drzwi, parter od poddasza oddzielony wąskim, profilowanym gzymsiem kordonowym, nad nim znajdują się okienka poddasza. Elewacja frontowa skrzydła jednoosiowa, podkreślona przez dwuskrzydłowe, przeszklone w górnej części drzwi, nad drzwiami profilowany gzyms, który pośrodku wyciągnięty został w formie wycinka koła, całość wieńczy profilowany gzyms podokapowy. W dachu

skrzydła znajduje się lukarna przekryta dwuspadowym daszkiem ze snycerską dekoracją.

Kartuzi, ul. 3-ego Maja 5, kamienica - budynek usługowo-mieszkalny wzniesiony w poł. XIX w., w stylu neobarokowym, trójkondygnacyjny, ostatnia kondygnacja w formie poddasza użytkowego, podpiwniczony, kryty dachem kolankowym, murowany, tynkowany. Elewacja frontowa (południowa) siedmioosiowa, z dwuosiowym ryzalitem na osi, zwieńczonym neobarokowym szczytem. Kondygnacje rozdzielone profilowanymi gzymsami. Okna pierwszej kondygnacji z kłincami. Okna drugiej kondygnacji ryzalitu ujęte pilastrami, pod oknami płyciny. W szczycie znajdują się dwa wąskie okna w profilowanych opaskach, ujęte po bokach pilastrami. Szczyt zdobiony wolutami, zwieńczony kulami. W parterze znajduje się taras, nad nim balkon na filarach z kamienną balustradą tralkową. Podobny fragment balustrady w narożu południowo-zachodnim nad gzymsem okapowym – w formie attyki. Elewacja zachodnia bez artykulacji. Elewacja północna z wysoką kamienną podmurówką, z prostokątnymi oknami. Od strony zachodniej do budynku przylega skrzydło oficyny. Główne wejście do budynku umiejscowione od strony wschodniej, ujęte dwoma pilastrami, z kopulastym daszkiem. Nad drzwiami znajdują się trzy ułożone schodkowo małe okna klatki schodowej. W dachu na osi znajduje się lukarna. We wnętrzu drewniana klatka schodowa z balustradą tralkową, kilkoro drzwi płycinowych.

Kartuzi, ul. 3-ego Maja 10, willa z dawną apteką "Pod Orłem" - obecnie budynek usługowy. Od końca XVIII w. funkcjonowała tu pierwsza apteka w Kartuzach, przy której znajdowały się zabudowania gospodarcze oraz herbarium z parkiem. Około 1920 r. na miejscu starego, parterowego budynku wzniesiony został przez mistrza budowlanego Ewalda Rengera obecny budynek. Jest to obiekt murowany z cegły, o rozcłonkowanej bryle z dachem mansardowym zaakcentowanym dużymi lukarnami, ze

szczytami wykonanymi w konstrukcji ryglowej o dekoracyjnym, geometrycznym układzie rygli. Do elewacji zachodniej przylega parterowa przybudówka kryta półkolistym dachem, do elewacji wschodniej – murowany ganek przekryty dachem czteropłóciowym. Elewacja północna zdobiona jest płaskimi pilastrami. Dobudówka i ganek zdobione pilastrami z pionowymi płycinami. Elementem zasługującym na uwagę jest dwukondygnacyjna więźba dachowa o skomplikowanej, mieszanej konstrukcji jętkowo – płatwiowej wykonana z drewna sosnowego. We wnętrzu zachowały się ozdobne, przeszklone drzwi, a w elewacji zachodniej witryna apteczna z profilowanym, perełkowym ślemieniem.

Kartuzy, ul. 3-ego Maja 15, kamienica – w okresie międzywojennym mieściła Powiatową Kasę Chorych, obecnie siedziba Prokuratury Rejonowej wzniesiona w 1903 r. w stylu neorenesansowym. Jest to budynek trójkondygnacyjny, ostatnia kondygnacja w formie poddasza użytkowego, murowany, kryty dachem kolankowym pokrytym blachą. Od strony północno-wschodniej przylega dwukondygnacyjna drewniana weranda, przez którą wiedzie obecnie główne wejście do budynku. Elewacje na wysokości parteru zdobione są boniowaniem z tynku, druga kondygnacja licowana cegłą, zdobiona tynkowanym detalem architektonicznym, z tynkowanymi narożami. Elewacja frontowa (południowo-wschodnia) sześcioksiowa, artykułowana prostokątnymi oknami ujętymi profilowanymi opaskami i zwieńczonymi prostymi naczółkami, na 5 i 6 osi od zachodu ryzalit pozorny zwieńczony szczytem schodkowym, schodki zwieńczone gzymsami i połączone pasami tynku, pośrodku szczytu okrągłe ślepe okienko. Przestrzenie międzyokienne zdobione czterema poziomymi paskami tynku. W dachu części południowej znajdują się trzy lukarny z dwuspadowymi daszkami. Elewacja boczna (północno-wschodnia) z ryzalitem w części północnej, zwieńczona szczytem schodkowym niższym niż szczyt frontowy, zdobiony w ten sam sposób. W części wschodniej weranda przykryta dachem pulpityowym, okna werandy o drobnych podziałach, przestrzeń między mieczami szklona, pola między mieczami ornamentowane z motywem kwiatowym. Krokwie w partii okapowej rzeźbione. W elewacji tylnej (północno-zachodniej) płycinowe drzwi w narożniku. Na osi elewacji bocznej (południowo-zachodniej) dwuskrzydłowe drzwi płycinowe, szklone, z ozdobną kratą, ujęte dwoma kanelowanymi pilastrami z tympanonem i prostokątnym daszkiem, nad nimi okno, gzyms w nadprożu i podokiennik. Całość obejmują dwa wysunięte z lica muru pilastry, przechodzące w partii dachowej w trójkątny szczyt schodkowy z okrągłym oknem. W części zachodniej elewacji są trzy schodkowo ułożone małe okna klatki schodowej. We wnętrzu klatka schodowa z drewnianą balustradą tralkową, profilowany, drewniany pochwył balustrady zamocowany w ścianie klatki schodowej, płycinowe drzwi wejściowe do dawnych mieszkań, mosiężne klamki i okucia zamków, posadzka przedsiionka wyłożona białymi i czarnymi płytkami ceramicznymi.

Kartuzy, ul. 3-ego Maja 19, kamienica wzniesiona w końcu XIX w., w stylu eklektycznym, w 2019 r. elewacje poddano pracom konserwatorskim. Budynek murowany, na kamiennym fundamencie, trójkondygnacyjny, ostatnia kondygnacja w formie poddasza częściowo użytkowego, kryty dachem czterospadowym pokrytym dachówką esówką. Elewacje z czerwonej cegły licowej, w elewacji frontowej (wschodniej) płyciny tynkowane. Elewacja frontowa 11-osiowa, artykułowana otworami okiennymi ujętymi ceglany opaskami z uszakami, na skrajnych osiach w elewacji frontowej dwa ryzality pozorne, zwieńczone trójkątnymi szczytami, na osi środkowej wejście główne zaakcentowane przez ozdobny, ceglany portal z nadświetlem zwieńczonym wklęsło-wypukłym gzymsem, okno nadświetla zwieńczone łukiem odcinkowym, ujęte ceglana opaską, podkreślone dodatkowo tynkowanym wklęsłym pasem obiegającym je z trzech stron – od góry i po bokach. Nad częścią środkową, pomiędzy ryzalitami gzyms koronujący, wsparty na konsolach. Szczyty ryzalitów flankowane po obu stronach sterczynami z daszkami namiotowymi, w zwieńczeniu szczytu sterczyny schodkowe. W dachu dwie prostokątne, kryte dachami pulpitemi lukarny z prostokątnymi otworami okiennymi. Elewacja północna jest bezokienna, w górnych narożach znajdują się sterczyny prostokątne, a pod okapem wysunięty przed lico pas ceglany markujący krenelaż i dwie duże, prostokątne płyciny tynkowane. W elewacji zachodniej znajduje się ryzalit z drzwiami wejściowymi oraz oknami klatki schodowej, zaakcentowany szerokimi opaskami ceglany. We wnętrzu znajdują się drzwi wejściowe z secesyjnymi ozdobnikami, klatka schodowa drewniana z balustradą tralkową.

Kartuzy, ul. Majkowskiego 9, willa zbudowana na początku XX w. przez mistrza budowlanego Ewalda Rengera dla weterynarza dr Bahra, w latach 1921 – 1938 mieszkał tu działacz i pisarz kaszubski dr Aleksander Majkowski. Budynek wzniesiony na planie kwadratu, trójkondygnacyjny, ostatnia kondygnacja w formie poddasza użytkowego, przekryty dachem czterospadowym pokrytym dachówką karpiówką. Bryła

rozcłonkowana, na narożnikach południowo-wschodnim i północno-wschodnim wydatne ryzality na rzucie ośmioboku, w elewacji północnej ryzalit na rzucie prostokąta. Od strony południowej i zachodniej przylega parterowa przybudówka na rzucie litery L. Elewacje artykułowane płaskimi lizenami i płycinami, prostokątne okna ujęte płaskimi opaskami, w parterze z kłincami, w południowo-wschodnim ryzalicie pomiędzy oknami pierwszej i drugiej kondygnacji tablica pamiątkowa z tekstem: „W tym domu mieszkał dr Aleksander Majkowski w latach 1921-1938”.

Kartuzy, ul. Parkowa 2, budynek poczty wzniesiony w końcu XIX wieku, w stylu neoklasycystycznym, na planie prostokąta, murowany, dwukondygnacyjny z czterospadowym dachem krytym blachą. Elewacje na wysokości parteru zdobione są boniowaniem z tynku, druga kondygnacja licowana cegłą, zdobiona tynkowanym detalem architektonicznym, z boniowanymi narożami. Pierwsza kondygnacja zwieńczona gładkim pasem fryzu ujętym od dołu i góry profilowanymi gzymsami. Druga kondygnacja zwieńczona mocno wystającym, profilowanym gzymsem okopowym, wspartym na konsolkach. Okna drugiej kondygnacji ujęte profilowanymi opaskami i zwieńczone półkolistymi naczółkami. Elewacja frontowa siedmioosiowa, okna pierwszej kondygnacji zwieńczone łukiem pełnym, okna górnej kondygnacji prostokątne. W narożu południowo – wschodnim, we wnęce ujętej dwoma pilastrami i półkolistym odcinkiem gzymsu znajdują się drzwi wejściowe. Całość obejmują dwa szersze pilastry. Elewacja południowa jednoosiowa, na osi parteru dawne wejście przesłonięte wtórną dobudówką, na osi drugiej kondygnacji okno, po jego bokach plakietki ze sztukatorskimi motywami symbolizującymi urząd pocztowy (trąbka pocztyliona, koło ze skrzydłami). Elewacja zachodnia rozwiązana jak elewacja frontowa.

Kartuzy, ul. Parkowa 8 – kamienica wzniesiona na początku XX wieku w stylu secesyjnym, murowana trójkondygnacyjna. Elewacja frontowa (wschodnia) o nierównej ilości osi na poszczególnych kondygnacjach, parter boniowany, całość zwieńczona attyką o płynnym wklęsło-wypukłym kształcie, zwieńczoną w części środkowej łukiem odcinkowym, w narożach przechodzącym w motyw zgeometryzowanej woluty. W parterze na pierwszej osi od północy wejście główne, z nadświetlem zwieńczonym łukiem wklęsło-wypukłym. Okna drugiej i trzeciej kondygnacji ujęte od góry szerokimi, żłobkowanymi opaskami. Na osi drugiej kondygnacji znajduje się balkon ograniczony masywną barierą zdobioną motywami kwiatowymi, wtórnie zabudowany. Okna trzeciej kondygnacji zwieńczone łukami - boczne koszowymi, środkowe – pełnym. Oś centralną akcentują dwa pionowe pasy tynku łączące się ze szczytem. Elewacja północna z tynkarskim falującym swobodnie rysunkiem secesyjnym.

Kartuzy, ul. Rynek 3, kamienica wzniesiona na początku XX w. w stylu secesyjnym. Budynek trójkondygnacyjny, przekryty dachem płaskim. Elewacja frontowa o nierównej ilości osi na poszczególnych kondygnacjach. Pierwsza kondygnacja 4-osiowa, na trzech osiach witryny, na drugiej osi od północy wejście główne. Na osi drugiej kondygnacji trójboczny wykusz, zwieńczony balkonem z kutą secesyjną balustradą. Na osi elewacji szczyt o płynnych liniach, flankowany fantazyjnymi sterczynami. Okna ujęte szerokimi, żłobkowanymi opaskami. Całość zwieńczona wydatnym gzymsem. Układ wnętrza jest zachowany z niewielkimi zmianami, charakterystyczny dla zabudowy kamienicy mieszczańskiej z usługami w parterze.

Kiełpino, ul. Ks. Arasmsusa 2, kościół parafialny p.w. św. Michała Archanioła - wzniesiony w 1647 r. W 1926 r. został zbudowany transept, wieloboczne prezbiterium, kaplica i zakrystia. W 1989 r. przeprowadzono modernizację świątyni: wyremontowano organy, wymieniono strop drewniany, ławki kościelne oraz drzwi. W l. 2014-2016 rozbudowany po raz kolejny o nawę i nowe prezbiterium. Kościół jest orientowany, wzniesiony z cegły licowej, na planie krzyża, z czworoboczną wieżą od zachodu i sygnaturką na dachu nad dawnym prezbiterium. Otwory okienne i drzwiowe zwieńczone łukiem pełnym, wokół okien tynkowane opaski. Wieża kryta ostrosłupowym hełmem z cebulastym zwieńczeniem, na którym znajduje się chorągiewka z datą 1647.

Kiełpino, ul. Długa, dawny zajazd, obecnie dom mieszkalny, obiekt wzniesiony pod koniec XIX w., pełniący do 1944 roku funkcję zajazdu. Jest to budynek wolnostojący, murowany, posadowiony na wysokiej podmurówce z ciosanego kamienia. Składa się z trzech złączonych ze sobą części na rzucie różnej wielkości prostokątów. W środku znajdowała się sala taneczna, część zasadnicza mieszcząca na parterze jadalnię, kuchnię, spiżarnię, pokoje właścicieli, a na poddaszu pokoje gościnne i strychy. Obecnie pełni funkcje mieszkalne. Obiekt posiada elewację z czerwonej cegły, od frontu i szczytu wschodniego otwory okienne i drzwiowe ujęte tynkowanymi opaskami, na narożach tynkowane boniowanie. W elewacji północnej znajduje się wejście do sali tanecznej przez szerokie obudowane murkiem schody i ozdobne rzeźbione drzwi. Pozostałe wejścia znajdują się od strony południowej, wschodniej i zachodniej.

Mirachowo, kaplica z dawnego zespołu dworsko-parkowego zbudowana w 1740 r., w okresie zaborów uległa zniszczeniu, w 1925 r. staraniem zarządcy dworu Andrzeja Wardyna została odrestaurowana, w okresie 2 wojny światowej ponownie popadła w ruinę, w latach 80-tych XX w. groziła zawaleniem, w 1984 r. została odremontowana. Kaplica jest orientowana, murowana z cegły, otynkowana, na planie prostokąta, z dachem dwuspadowym pokrytym dachówką esówką, pośrodku dachu drewniana sygnaturka z ostrosłupowym hełmem krytym gontem. Otwory okienne w elewacji północnej zwieńczone łukiem odcinkowym, otwór drzwiowy w elewacji północnej oraz otwory okienne w elewacjach zachodniej i wschodniej zwieńczone łukiem pełnym. Wnętrze sklepione krzyżowo i kolebkowo. Kaplica usytuowana była na terenie dworskiego dziedzińca gospodarczego.

Mirachowo, dwór zbudowany w końcu XVIII w., składa się z dwóch połączonych ze sobą jednokondygnacyjnych budynków – północnego w konstrukcji szkieletowej i południowego w konstrukcji wieńcowo-zrębowej opieranej deskami, wzniesionych na planie prostokąta, krytych dwuspadowymi dachami. Wschodnią elewację budynku południowego zdobi wejście z drewnianą werandą. Nad wejściem, w połąci dachu umieszczono dwie rokokowe lukarny z owalnymi otworami okiennymi.

Mirachowo, kościół ewangelicki, obecnie rzymsko-katolicki kościół parafialny p.w. Św. Jana Chrzciciela wzniesiony został w latach 1862-1864 przez gminę ewangelicką. Po 1945 r. ustanowiono tu filię parafii rzymsko-katolickiej w Sianowie, nadając wezwanie św. Jana Chrzciciela, w 1971 r. erygowano obecną parafię. Wzniesiony został w stylu neoromańskim, murowany z cegły licówki, na kamiennym fundamencie. Orientowany, z fasadą wieżową od strony zachodniej, ma układ jednonawowy, z węższym, wydzielonym i wielobocznie zamkniętym prezbiterium oraz prostokątną zakrystią od strony północno-wschodniej.

Ręboszewo 23, dom z zagrody zbudowany został w 1816 r. (data wyryta jest na belce stropowej w sieni), częściowo podpiwniczony, szerokofrontowy, symetryczny, parterowy, przykryty jest dwuspadowym dachem krytym słomą. Podmurówka wykonana jest z kamienia polnego. Ściany o konstrukcji zrębowej, z trzech stron oszalowane deskami, od strony podwórza pokryte są gliną pobielaną wapnem. Szczyty oszalowane deskami. Więźba dachowa o konstrukcji krokwiowej. Krokwie łączone na nakładkę drewnianymi kołkami. Wejście do budynku znajduje się od strony podwórza przez przeszklony ganek z daszkiem dwuspadowym krytym papą. W elewacji zachodniej znajdują się drugie drzwi zewnętrzne z ozdobnymi zawiasami i zasuwą kowalskiej roboty.

Sianowo, kościół parafialny p.w. Narodzenia Najświętszej Marii Panny wzniesiony w 1816 r., w latach 2009-2015 świątynia przeszła gruntowny remont, elewacje poddane zostały pracom renowacyjnym, zmieniono pokrycie dachu. Kościół orientowany, salowy, w konstrukcji szachulcowej, na wysokiej ceglanej podmurówce, na planie prostokąta, z kaplicami od strony północnej i południowej oraz kruchtą od strony zachodniej, kryty wielospadowym dachem. Na konstrukcji dachowej od zachodu znajduje się drewniana wieża, wtopiona w szczyt nawy. Kruchta południowa oraz kaplica północna murowane z cegły, otynkowane.

Gmina Przdkowo

Pomieczyno, kościół parafialny p.w. św. Józefa – neobarokowy, zbudowany w 1925 r. wg projektu inż. Dulnego z Kartuz. Nieorientowany, wydłużony, jednonawowy korpus z kruchtą od zachodu, zbudowany w konstrukcji szkieletowej, z zewnątrz oszalowanej deskami, na cokole z głazów granitowych. Od strony północnej znajduje się poligonalne prezbiterium z bocznymi kwadratowymi zakrystiami. Od południa znajduje się wieża częściowo wtopiona w korpus nawowy z ozdobnym wejściem zewnętrznym w kształcie wiatrołapu. Podobne wiatrołapy mają także kruchta oraz zachodnia zakrystia. Dachy korpusu nawowego, prezbiterium, zakrystii oraz kruchty kryte są płytkami eternitowymi, a baniasty hełm wieży blachą ocynkowaną. Wnętrze kościoła otynkowane jest na biało. Posadzka składa się z płytek betonowych w kolorze szarym i bordowym, ułożonych szachownicowo. W części prezbiterium i w obu zakrystiach podłogi są drewniane. Stropy drewniane, belkowe z podsiębitką. W nawie znajduje się płaski strop z zaskrzynionymi bokami wsparty na słupach rzeźbionych głowicami. Płaszczyznę stropu zdobi listwowanie ułożone we wzory geometryczne. Prezbiterium przykryte jest półkropulą z podniebieniem ozdobionym w 1956 r. malowidłem przedstawiającym koronowanie Najświętszej Marii Panny. Wystrój kościoła bogato rzeźbiony przez artystę – rzemieślnika Dąbka

z Brodnicy n. Drwęca (ołtarz główny, stalle, ławy, chór organowy, głowice słupów) w latach 1930- 1939, po roku 1945 przez Stefańskiego z Kielna (ołtarze boczne) oraz w 1977 przez Antoniego Łeknowskiego z Czarska (ambona). Zachowała się również ozdobna stolarka drzwi, wewnętrznych schodów na chór ścian bocznych wiatrołapów.

Przdkowo, kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła wraz z cmentarzem przykościelnym oraz plebanią. Neogotycki, orientowany kościół wzniesiono w latach 1874 – 78 w centrum wsi, na miejscu wcześniejszego kościoła. Jest to kościół jednonawowy, murowany z cegły, na kamiennym cokole, o elewacjach w obrębie nawy licowanych spoinowanymi ciosami kamiennymi, pozostałych licowanych cegłą. W kompozycji bryły zestawiono masywną nawę, przykrytą dwuspadowym dachem, ujętym sterczynowymi szczytami, z pięciokondygnacyjną, strzelistą wieżą z ceglanyymi sterczynami w narożach oraz sześcioboczną ostatnią kondygnacją z murowanym, stożkowym hełmem. Prostokątne prezbiterium jest trójbocznie zamknięte, ujęte od południa i północy prostokątnymi aneksami. Od południowej strony nawy znajduje się kruchta i wieloboczne klatki schodowe. Wnętrze nawy przykryte jest otwartym wiązaniem dachowym obitym deskami o profilowanych krawędziach, z rozbudowaną ażurową dekoracją wiązarów. Prezbiterium, podobnie jak kruchta podwieżowa, sklepione gwiazdźście, otwarte do nawy ostrołukowym, profilowanym łukiem tęczowym. W części zachodniej znajduje się drewniany chór wsparty na 4 słupach z zastrzałami, z balustradą zdobioną ślepym maswerkiem. Elewacje nawy są rozczłonkowane ostrołukowymi oknami o uskokowych ościeżach i ceglanych laskowaniach. Ściany prezbiterium wsparte w narożach przyporami, zwieńczone ceramicznymi fryzami. Podobne dekoracje znajdują się w obu aneksach i pd. kruchcie. Trójkątne, ceglane szczyty nawy zdobione są schodkowo rozmieszczonymi ostrołukowymi blendami o uskokowych ościeżach i ząbkowymi fryzami. We wnętrzu zachowane jest neogotyckie wyposażenie z czasów budowy kościoła (ołtarza główny, ołtarze boczne, ambona, chrzcielnica, konfesjonały, ławki i stacje drogi krzyżowej). W bocznym ołtarzu północnym zachowała się w zwieńczeniu gotycka rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem. Budynek plebanii zbudowano na początku XX w. Jest to parterowa bryła licowana cegłą z wysokim dwuspadowym dachem.

Gmina Sierakowice

Sierakowice, kościół parafialny p.w. św. Marcina do 2010 roku składał się z dwóch odmiennych pod względem formy i materiału brył: starszej, drewnianej wzniesionej w latach 1820-22 oraz murowanej wzniesionej w latach 1903-1904 przez mistrza murarskiego Hübnera z Dąbrówki. Taka forma świątyni spowodowana była niedokończeniem budowy nowego, murowanego kościoła w miejscu starszego, drewnianego w wyniku braku funduszy na jego ukończenie. Ze względu na konieczność utrzymania funkcji sakralnej budowę rozpoczęto od strony zachodniej; po wzniesienia ceglanej wieży i fragmentu nawy budowa została wstrzymana, zachowując część drewnianej nawy oraz prezbiterium starego kościoła. W latach 2010-2011 świątynia została podzielona: starsza, drewniana część została przeniesiona 100 m na południowy wschód od obecnego kościoła, który został rozbudowany od strony wschodniej o dalszą część nawy i prezbiterium.

Część murowana z 1904 r. wzniesiona została w stylu neogotyckim, z cegły licowej, na kamiennej podmurówce, przekryta dwuspadowym dachem krytym blachą. Od zachodu znajduje się kwadratowa w rzucie wieża z kruchtą w przyziemiu i odrębną klatką schodową. Nawa jest dwuprzęsłowa, z drewnianym chórem w części zachodniej, wspartym na czterech słupach. Elewacje rozdzielone przyporami, artykułowane ostrołukowymi otworami okiennymi o profilowanych ościeżach. Elewacja zachodnia wieży artykułowana jest w przyziemiu ostrołukowym otworem drzwiowym, na wyższych kondygnacjach - pojedyncze i biforyjne okienka, pozostałe elewacje wieży – biforiami. W każdym z czterech szczytów wieńczących wieżę znajduje się zegar.

Współczesna część kościoła wzniesiona w l. 2010 – 2014, wybudowana została w konstrukcji betonowej - żelbetowy szkielet wypełniony pustakami, oblicowana płytkami klinkierowymi, na planie owalu, przekryta dachem dwuspadowym o kalenicy niższej niż kalenica nawy, krytym blachą. Mieści się w niej nawa oraz prezbiterium.

Sierakowice, stary kościół św. Marcina wzniesiony został w latach 1820-22, staraniem ówczesnego proboszcza ks. Michała Dębickiego, z fundacji okolicznej szlachty w miejscu starszego. Kościół był orientowany, z wieżą od zachodu. W 1904 r. rozebrano wieżę i od strony zachodniej dobudowano murowany korpus nawowy i wieżę. W l. 2010-11 drewniana świątynia została przeniesiona w nowe miejsce, w tym też okresie odtworzono wieżę. Kościół jest orientowany, jednonawowy, z wydzielonym węższym prezbiterium, ujętym od południa prostokątną zakrystią i węższym aneksem od północy. Wzniesiony został w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, opieranej deskami w układzie pionowym, na kamiennym fundamencie, przekryty osobnym dachem nad korpusem i prezbiterium, nad korpusem dwuspadowym, nad prezbiterium - wielospadowym. Dach kryty gontem. Wieża trójkondygnacyjna o zwężającym się ku górze trzonem, przekryta ostrosłupowym hełmem krytym gontem, w przyziemiu mieści kruchtę.

Gmina Somonino

Borc, zespół dworsko-parkowy (dwór; budynek magazynowy; dwa budynki inwentarskie; gorzelnia; park) – dwór wzniesiony został w 1911 r., zamyka dziedziniec gospodarczy od strony zachodniej, założony jest na planie prostokąta, dwukondygnacyjny, druga kondygnacja w formie poddasza użytkowego, murowany, na wysokim kamiennym fundamencie. Po północnej stronie dworu znajduje się trzykondygnacyjny budynek magazynu, zbudowany z cegły licowej, nietynkowany, na kamiennym cokole. Ozdobę elewacji stanowi ceglany gzyms obiegający elewacje pod oknami drugiej kondygnacji. Na przedłużeniu magazynu po stronie wschodniej położony jest budynek inwentarski murowany z kamieni polnych, przykryty wysokim dachem dwuspadowym. Po przeciwnej stronie dziedzińca gospodarczego usytuowany jest drugi budynek inwentarski, murowany z cegły licowej. Do zespołu gospodarczego od zachodu przylega park założony na pocz. XX w.,

typu krajobrazowego o swobodnej kompozycji.

Goręczyno, kościół parafialny p.w. Św. Trójcy – orientowany, ceglany kościół wzniesiony w 1639 r. jako fundacja Kartuzji Gdańskiej. Pierwotnie jednonawowy z trójbocznie zamkniętym prezbiterium, zakrystią przy elewacji północnej i czworoboczną wieżą od zachodu. W 1905 r. zostały dobudowane nawy boczne i dwie kaplice od zachodu, przez co budowla uzyskała rzut w kształcie krzyża. Obecna forma architektoniczna świątyni jest skutkiem restauracji prowadzonej w latach 1912-1914 przez ks. proboszcza Anastazego Kopaczewskiego, pod kierunkiem konserwatora prowincji Prusy Zachodnie Bernharda Schmida. Restauratorskie prace malarskie wykonał wówczas malarz Arthur Fahlberg z Friedrichshagen k. Berlina.

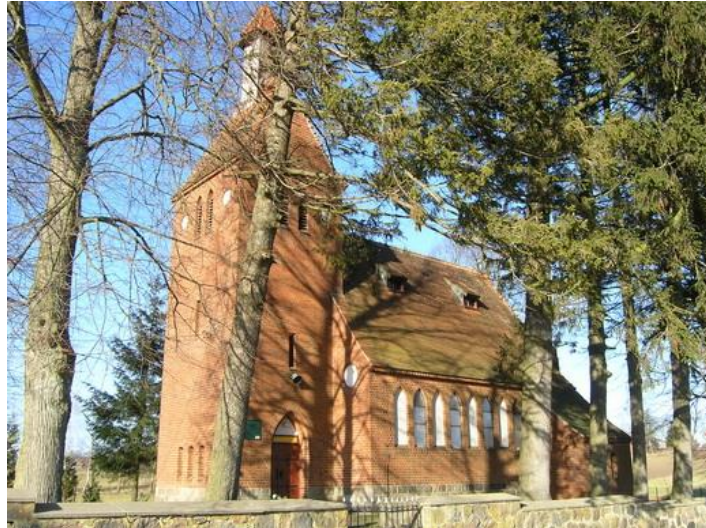
Hopowo, kościół ewangelicki, obecnie rzymskokatolicki kościół parafialny p.w. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny – wzniesiony został w latach 1911-1913, po 1945 r. stał się kościołem filialnym parafii w Goręczynie, a po erygowaniu parafii w 1975 r. w Hopowie - parafialnym. Wówczas zdemontowano fragment empory zachodniej, następnie ambonę i balustradę ołtarzową. Kościół wzniesiony został w stylu neogotyckim, murowany z czerwonej cegły, na kamiennym fundamencie. Nieorientowany, z fasadą wieżową od strony południowej, prezentuje nietypowy, asymetryczny układ wnętrza. Jednonawowy, z węższym, wydzielonym i prosto zamkniętym prezbiterium od strony północnej, przesuniętym z osi głównej w kierunku wschodnim, wieżą z klatką schodową od południa, a od wschodu z obszerną zakrystią dostawioną do nawy i prezbiterium. Bryła świątyni znacznie rozczłonkowana, z dominantą w formie czterokondygnacyjnej wieży zwieńczonej szczytami schodkowymi, kryjącymi dach dwuspadowy. Prezbiterium wyróżnione schodkowym szczytem północnym o bogatej dekoracji blendowej, a także zdwojonymi przyporami w narożach.

Hopowo 27, dom ukończony w 1879 r., stanowi jeden z nielicznie dobrze zachowanych przykładów kaszubskiego budownictwa ludowego. Wzniesiony został na fundamencie z ciosanego kamienia, ze ścianami o konstrukcji szachulcowej, słupowo-ramowej, kołkowanej, o regularnie rozstawionych słupach wyznaczających kwadratowe i prostokątne pola, wypełnione gliną ze sznurem słomianym. Dach jest dwuspadowy, pokryty strzechą, szczyty szalowane pionowo z kolcowymi wietrznicami. Stolarka okienna i drzwiowa w większości jest oryginalna. Układ wnętrz jest czytelny – dwutraktowy oraz trójpasmowy, w trakcie środkowym nastąpiła zmiana funkcji pomieszczeń. Na uwagę zasługuje kamień progowy oraz żeliwna wycieraczka.

Hopowo, kuźnia została zbudowana w 1927 r. Wzniesiona z cegły licowej, na rzucie prostokąta, z dwuspadowym dachem krytym papą i czynnym pierwotnym wyposażeniem technicznym, na które składają się palenisko, kowadło i narzędzia kowalskie.

Połączyno, kościół ewangelicki, obecnie kościół rzymsko-katolicki p.w. Św. Andrzeja Boboli, filialny wraz z terenem przykościelnym oraz kamiennym murem zachowanym wzdłuż granicy pd. działki – powstał w latach 1911-12 jako filia świątyni ewangelickiej w Szymbarku. Po II wojnie światowej włączony został do parafii rzymsko-katolickiej św. Anny w Grabowie Kościerskim. Wzniesiony został w stylu neogotyckim, nieorientowany, salowy, na planie prostokąta z kwadratową w rzucie wieżą od strony południowo-zachodniej, od południowego wschodu do prezbiterium przylega prostokątna w rzucie zakrystia. Korpus przekryty dachem dwuspadowym, przechodzącym nad prezbiterium w wielospadowy, zakrystia kryta dachem pulpitowym. Wieża zwieńczona dachem czterospadowym z prostą latarnią. Wybudowany z cegły licowej, na wysokim kamiennym fundamencie. Elewacje boczne korpusu nawowego oraz prezbiterium artykułowane ostrołukowymi otworami okiennymi oraz tynkowanymi blendami, w elewacji południowo-wschodniej zakrystii para okien zwieńczonych łukami odcinkowymi, w elewacji północno-wschodniej zakrystii otwór zwieńczony łukiem odcinkowym. Wejście do kościoła przez ostrołukowy otwór drzwiowy w przyziemiu wieży od strony południowo-wschodniej, od strony północno-zachodniej otwór drzwiowy zwieńczony łukiem odcinkowym, drzwi prowadzą na wieżę. Każda z trzech kondygnacji wieży doświetlona innym typem otworów okiennych, w przyziemiu otwory okienne zwieńczone łukiem odcinkowym, w drugiej kondygnacji – okna prostokątne, w trzeciej - ostrołukowe.

Wyczechowo, zespół dworsko-parkowy – układ przestrzenny zespołu wykształcił się w 2 poł. XVIII w. Powstał wtedy regularnie rozplanowany folwark oraz park. Dwór wzniesiony został w 1885 r. jako obiekt założony na planie regularnego prostokąta o kompozycji osiowej. Z czasem dobudowano skrzydło zachodnie oraz dwie drewniane werandy. Podkreślono również reprezentacyjny charakter parku poprzez dodanie symetrycznie po obu stronach osi dworu dębów piramidalnych i cisów. Dwór składa się z dwóch części.

Starsza założona jest na planie prostokąta, z dwoma gankami w elewacji południowej i północnej, parterowa, przykryta dachem dwuspadowym z lukarną na osi. Część nowszą dworu stanowi skrzydło, dobudowane od strony zachodniej, prostopadle do osi podłużnej starego budynku. Część gospodarcza przylega do dworu od strony zachodniej i tworzy układ zamkniętego czworoboku. Zachowały się tu dwa budynki magazynowe i chlewnia z początku XX w. Park znajduje się w północno -wschodniej części założenia.

Gmina Stężyca

Gołubie, młyn wodny wraz z wyposażeniem, stawem i urządzeniami spiętrzającymi wodę – młyn wzniesiony został prawdopodobnie na miejscu wcześniejszego młyna około 1909 roku przez Teodora Fölske, nad strugą płynącą pomiędzy jeziorem Dąbrowskim a Patulskim. Na strudze w celu spiętrzenia wody wzniesiono jaz, co doprowadziło do powstania stawu młyńskiego. Młyn wybudowany został najprawdopodobniej na fundamentach poprzedniej budowli, wzniesiony jest z cegły licówki, na planie prostokąta, przekryty jest dachem dwuspadowym, druga kondygnacja wyższej części (od strony wschodniej w konstrukcji drewnianej, szkieletowej, wypełnionej cegłą). W 1930 r. nastąpiła istotna rozbudowa obiektu przez ówczesnego jego właściciela Wiktora Cemke, związana najprawdopodobniej z modernizacją młyna, polegającą na zmianie napędu z koła wodnego na turbinę Francis'a, podwyższona wówczas została o jedną kondygnację część zachodnia (pełniącą funkcję spichrza), do elewacji zachodniej dobudowano parterowy aneks. W okresie powojennym przebudowano górną kondygnację wschodniej części, zastępując konstrukcję szkieletową pełnym murem od strony południowej, północnej i wschodniej.

Wewnątrz zachowane jest kompletne wyposażenie, w tym maszyny do przemiału zboża, pochodzące z początku XX w.

Sikorzyno, zespół dworsko-parkowy jest pozostałością dawnego siedliska szlacheckiego, związanego z pomorskimi rodzinami Sikorskich i Wybickich. Dwór został wzniesiony na przełomie XVIII i XIX wieku, rozbudowany około 1880 r. o skrzydło północne. Założony jest na planie utworzonym przez dwa skrzydła, zbliżonym do litery L, murowany z cegły, na fundamentach z kamienia ciosanego. Budynek jest podpiwniczony. Stolarka okienna pochodzi głównie z czasów rozbudowy, z szerokim, profilowanym ślemieniem i słupkiem zdobionym żłobkowanym pilasterkiem. We wnętrzu przetrwała częściowo pierwotna stolarka drzewiowa. Ponadto zachowało się pięć pieców o formach eklektycznych, wykonanych z białych oraz reliefowych kafli z koronami.

Park założony w 4 ćw. XIX w. jest regularny, o geometrycznym zarysie, podkreślonym przez nasadzenia graniczne od południa (kasztanowce), ze swobodnie komponowanym wnętrzem, w którym główną oś wyznacza aleja lipowa prowadząca wzdłuż zachodniej granicy parku.

Stężycza, ul. 9-ego Marca 13, kościół ewangelicki, obecnie nieużytkowany – wzniesiony na w latach 1907-1914, jego budowa finansowana była z funduszy Gustav Adolf Verain. Orientowany, salowy, murowany z cegły licowej, w stylu neogotyckim. Został zbudowany na planie prostokąta, z niewyodrębnionym prezbiterium, z wieżą od strony zachodniej i zakrystią przylegającą od północy do prezbiterium. Korpus oszkarpowany, przekryty dachem dwuspadowym, przechodzącym nad prezbiterium w dach wielospadowy, zakrystia kryta dachem czterospadowym. Elewacje boczne korpusu artykułowane są ostrołukowymi otworami okiennymi, naśladującymi maswerki. W prezbiterium smukłe, ostrołukowe okna. Pod okapem elewacje obiega gzyms rolkowy. Wieżę, krytą stożkowym dachem zdobią fryzy i ostrołukowe blendy naśladujące okna maswerkowe. Wejście do kościoła wiedzie przez otwarty przedsionek w elewacji południowej, przesklepiony

sklepieniem krzyżowym.

Stężycy, ul. Sobieskiego 14, kościół parafialny p.w. św. Katarzyny Aleksandryjskiej wzniesiony w 1701-1706, w stylu barokowym. Jego głównym fundatorem był dziekan bytowski i mirachowski, protonotariusz apostolski ks. proboszcz F.J. Alshut. Ze względu na toczące się wojny na terenie Rzeczypospolitej dopiero w 1742 r. dokonano konsekracji świątyni. Kościół jest salowy, na planie prostokąta z niewyodrębnionym, zamkniętym trójbocznie prezbiterium, do którego od strony północnej przylega zakrystia. Od strony zachodniej znajduje się wieża na planie kwadratu, a od południowej kruchta. Elewacje z czerwonej cegły licowej, na kamiennym cokole, zwieńczone tynkowanym, profilowanym gzymsem, otwory okienne zwieńczone łukiem koszowym, dachy kryte dachówką esówką. Szczyt kruchty o esowato wygiętych bokach zwieńczony trójkątnym szczykiem.

Szymbark, ul. Długa 18, kościół p.w. Św. Teresy od Dzieciątka Jezus wzniesiony w l. 1882-1884 w stylu neogotyckim, orientowany, zbudowany jest na planie krzyża, z czworoboczną wieżą od strony zachodniej z zegarem i dzwonem, flankowaną dwiema przybudówkami mieszczącymi wejście na wieżę i chór. Od wschodu prostokątne oszkarpowane prezbiterium zamknięte trójboczną absydą, ujęte dwiema trójbocznymi absydami i dwiema prostokątnymi przybudówkami. Dodatkowo od strony wschodniej transeptu znajdują się czworoboczne przybudówki, w których znajdują się klatki schodowe prowadzące na chór. Korpus nawowy kryty dachem dwuspadowym, wieża kryta ostrosłupowym hełmem z kulą i krzyżem, prezbiterium kryte dachem wielopołaciowym. Dobudówki i absydy kryte odrębnymi dachami. Kościół wykonany z czerwonej

cegły licowej na kamiennej podmurówce. Elewacje kościoła zdobione lizenami oraz prostymi gzymsami u dołu, ząbkowymi gzymsami od góry, całość elewacji zwieńczona profilowanym gzymsem koronującym. Boki szczytów ujęte przez czworoboczne sterczyny, nakryte dwuspadowymi daszkami. Portal zachodni arkadowy z szerokim rozglifieniem o profilach w formie półwałków, zamknięty od góry archiwoltą. Otwory okienne i drzwiowe o wykroju łuku pełnego. Wnętrze zachowało swój pierwotny układ, otwarte częściowo na więźbę dachową o konstrukcji płatwiowo-kleszczowej, wieszarowej, dwuwieszakowej. Balkon chóru muzycznego i empory boczne wsparte na słupach o safazowanych krawędziach z zastrzałami zdobionymi snycerką. Na elementach drewnianych w przyziemiu wieży zachowana oryginalna polichromia. Z zabytkowego wyposażenia kościoła zachowały się m.in. XIX-wieczne organy i prospekt, mensa ołtarzowa (ołtarz boczny), żyrandole z XVII w., tabernakulum, ławki i dzwon sygnaturka.

Wygoda Łączyńska 20, zespół kościoła parafialnego p.w. św. Józefa z plebanią i elementami malej architektury. Kościół wzniesiony w latach 1913-1914 w stylu neobarokowym, zbudowany jest na planie krzyża łacińskiego z wieżą od zachodu, zwieńczoną cebulastym hełmem. Wykonany z czerwonej cegły licowej. Kościół otoczony jest murem. Nad wejściem do kościoła znajduje się płaskorzeźba Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny autorstwa Franza Vlasdecka z Moguncji. We wnętrzu wyróżniają się witraże ze scenami biblijnymi i postaciami świętych. W ścianie prezbiterium znajduje się łoża kolatorska w formie wykusza. Zachowało się neobarokowe wyposażenie z czasów powstania kościoła: ołtarz główny z figurą świętego Józefa, ołtarze boczne Najświętszej Maryi Panny z Dzieciątkiem i Najświętszego Serca Pana Jezusa, ambona, chrzcielnica, stacje drogi krzyżowej, ławki i świeczniki.

Plebania ukończona w 1903 r. posiada parterową, rozłożystą bryłę, krytą dachem mansardowym, zachowana pierwotna kompozycja elewacji, układ wnętrza, stolarka drzwiowa i stolarka okienna o snycersko opracowanych detalach.

Gmina Sulęcyno

Sulęcyno, ul. Kościelna 1, kościół parafialny p.w. Św. Trójcy wzniesiony został w latach 1872-74 w stylu neogotyckim, na miejscu zniszczonego pożarem w 1873 r. drewnianego kościoła z 1616 r. Orientowany, jednonawowy o zwartej, kubicznej bryle, o masywnych murach z kamieni polnych. Kruchta zachodnia i detal – obramowania otworów okiennych i drzwiowych oraz fryz podokapowy wykonane są z czerwonej cegły licowej. Do wielobocznego prezbiterium przylega zakrystia na planie kwadratu po stronie południowej. Pod prezbiterium znajduje się niedostępna krypta grobowa. Korpus nawowy zwieńczony jest dwuspadowym dachem, niższe prezbiterium dachem namiotowym. Dachy kryte są dachówką. W kalenicy znajduje się smukła sygnaturka z ażurowymi, ostrołukowymi arkadami, licowana blachą miedzianą, zwieńczona złotą kulą ze sterczyną. Elewacje są proste, o ujednoliconym wystroju. W polu otworów okiennych znajdują się ostrołukowe, witrażowe biforia z rozetą w zwieńczeniu. We wnętrzu zachowane są elementy pierwotnego wystroju. Nad prezbiterium znajduje się ceglane sklepienie gwieździste z okrągłym zwornikiem z wizerunkiem Ducha Świętego, w nawie natomiast fragment barwnej polichromii z wizerunkiem aniołów trzymających szarfę z napisem „Niech Bóg będzie uwielbiony w swoich aniołach i swoich świętych”. Drewniany chór wsparty jest na drewnianych słupach, z balustradą o prostych tralkach. Zachowana jest oryginalna stolarka drzwiowa (poza drzwiami frontowymi), zawiasy, okucia zamków i klamki, dwubarwna posadzka z terakoty, szafy w zakrystii. We wnętrzu barokowe ołtarze z I poł. XVIII w. i neogotyckie organy z 2 poł. XIX w. Teren kościelny otoczony jest murem ze spoinowanych ciosów granitowych, nawiązujących do elewacji kościoła. Wzdłuż zachodniego i południowego odcinka muru zachowany jest starodrzew (klony i jawory) o dużych walorach krajobrazowych.

Gmina Żukowo

Chwaszczyno, ul. Mickiewicza 5, kościół parafialny p.w. św. Apostołów Szymona i Judy Tadeusza wraz z cmentarzem – orientowany, jednonawowy kościół o formach barokowych i neogotyckich wzniesiony w 1726 r. na miejscu starszego założenia, w 1875 r. rozbudowany o część zachodnią. Kościół zbudowany jest z cegły na kamiennym cokole, elewacje starszej części tynkowane. Od strony północnej do świątyni przylega aneks mieszczący zakrystię, a od południa do nawy dostawiona jest kruchta, w północno – zachodnim narożu znajduje się wieża. Wnętrze przykryte jest drewnianym stropem. Kościół otoczony jest cmentarzem w formie wydłużonego prostokąta z aleją centralną.

Leżno, zespół dworsko-parkowy (dwór; d. oficyna; obora ze stodołą; chlewnia i magazyn; park z aleją południową) – obecne założenie posiada elementy przestrzenne z XVIII w. W XIX wieku pałac gruntownie przebudowano, nadając mu neorenesansowy charakter, a majątek rozbudowano, powiększając część gospodarczą. Założenie składa się z trzech części: reprezentacyjnego dziedzińca z dworem i dawną oficyną dworską, przyległego parku z polaną oraz z części gospodarczej.

Przyjaźń, kościół parafialny p.w. św. Jana Ewangelisty – gotycki, orientowany, salowy, wzniesiony w XIV w., na planie prostokąta, przebudowany w 1611 r. Od strony północnej przy prezbiterium znajduje się zakrystia, od strony południowej podcień wsparty na drewnianych słupach. Kościół zbudowany jest z cegły, otynkowany, na kamiennej podmurówce, oskarpowany.

Przyjaźń, zespół dworsko-parkowy w swej obecnej formie pochodzi z przełomu XIX i XX w., jednak osadzony został na kanwie elementów układu przestrzennego z XVIII w. Zespół dzieli się na część zachodnią – reprezentacyjną, w której znajduje się dwór i park, oraz część wschodnią obejmującą dziedziniec gospodarczy wraz z zabudową folwarczną. Większość budynków gospodarczych pochodzi z początków XX w. Dwór został zbudowany w 1870 r. na planie o formie litery L ze skrzydłem dłuższym usytuowanym na osi wschód – zachód. Posiada liczne zachowane elementy sztukatorskiego detalu architektonicznego w elewacjach. W parku występuje wiele drzew o wartościach pomników przyrody.

Sulmin, d. kościół ewangelicki – neobarokowy kościół wzniesiony z cegły w końcu XIX w. Założony jest na planie prostokąta, jednonawowy, przykryty dwuspadowym dachem. Od strony zachodniej przylega dwukondygnacyjna wieża, częściowo wtopiona w korpus kościoła, przykryta hełmem z blachy cynkowej. Kościół przestał pełnić funkcje sakralne w 1939 roku. Po wojnie mieścił Małe Seminarium Duchowne Polskiego Narodowego Kościoła Katolickiego, następnie był magazynem. W 1979 r. został sprzedany i w kolejnych latach odrestaurowany. Powstało tu mieszkanie i prywatna galeria sztuki. Obiekt po pożarze w 2005 r. został odrestaurowany.

Sulmin, cmentarz ewangelicki z kaplicą grobową rodziny Gralath. Na początku XIX w. utworzono cmentarz, na którym wzniesiono kaplicę grobową rodziny Gralath. Pierwszą osobą pochowaną w kaplicy w 1818 r. był rajca, ławnik i burmistrz Karol Fryderyk, po nim pochowano tu jeszcze kilku członków rodu, a jako ostatnia w 1907 r. spoczęła tu Maria Maquet z Gralathów. Cmentarz położony na południowy wschód od drogi Sulmin – Kolbudy, zachował regularny kształt wydłużonego prostokąta, ze ściętym narożnikiem północno-zachodnim, a także częściowo czytelny układ kompozycyjny. Grobowiec wybudowany został w 1818 roku. Jako pierwszy pochowany w nim został brat Daniela Gralatha – Karol Fryderyk. Oprócz niego spoczywają tam jeszcze szczątki sześciu członków rodziny Gralathów: Jamesa Balfoura (zm. 1849), Georga Friedricha Gralatha (zm. 1853), Emilii Julii Gralath (zm. 1863), Stanisłausa Carla Gralatha (zm. 1864), Ernestyny Amalii Foller (zm. 1867) oraz Marii Maquet (zm. 1907).

Sulmin, zachowana część parku dworskiego z oficyną. Obecne założenie parkowe powstało na początku XIX w., oficyna pochodzi z 2 poł. XIX w. podpiwniczona, piętrowa, wzniesiona z cegły na kamiennych fundamentach, przekryta dachem dwuspadowym. Posiada ozdobny szczyt wieńczący elewację północną zdobiony motywem stylizowanej muszli.

Żukowo, ul. Gdańska, kościół filialny p.w. Św. Jana – orientowany, ceglany kościół wzniesiony w 1604 r. na miejscu gotyckiego, zniszczonego w 1433 r. przez husytów. Od strony północnej znajduje się zakrystia nakryta dwuspadowym dachem. Do elewacji zachodniej przylega kwadratowa wieża o konstrukcji szachulcowej, wypełnionej cegłą, zwieńczona barokowym hełmem, krytym cynową blachą. Szczyty kościoła flankowane są skromnymi, ceglanymi sterczynami.

Żukowo, ul. 3-ego Maja 4, zespół klasztorny norbertanek (kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia NMP, dwa budynki klasztorne, mur klasztorny) - gotycki kościół ufundowany w 1209 r., budowany w XIII – XIV w., konsekrowany w 1379 r. Kościół jest ceglany, oskarpowany i tynkowany, salowy, zbudowany na planie wydłużonego prostokąta z niewyodrębnionym, trójbocznie zamkniętym prezbiterium. Od północy przylega zakrystia, kaplica i kruchta. Od północy i południa za kościołem znajdują się dwa ceglane budynki poklasztorne (jeden z XIV/ XV w., drugi z XVII w.). Mur cmentarny z niszami z malowidłami pochodzi z XVII w.

Żukowo, kaplica p.w. św. Jana Nepomucena – barokowa jednonawowa kaplica wzniesiona w 1754 r. Zbudowana jest na planie prostokąta z wydzielonym, prosto zamkniętym prezbiterium, do którego od południa przylega zakrystia. Od zachodu znajduje się czworoboczna wieża, do połowy wciągnięta w nawę, nakryta daszkiem namiotowym.

Żukowo, ul. Parkowa, zespół piarni i kanału rzeki Słupnicy (budynek młyna z zespołem turbiny Francis'a; budynek mieszkalny d. dzierżawcy - piarnika; kanał rzeki Słupnicy). Papiernię na rzece Słupnicy uruchomiły siostry zakonne około 1600 r. W wyniku I rozbioru Rzeczypospolitej papiernia, do której należały rola, łąki, pola i zabudowania gospodarcze, przeszła w ręce pruskie. Z dokonanego w 1774 r. spisu wynika, że papiernia zabudowana była w konstrukcji ryglowej wypełnionej cegłą, kryta dachówką i posiadała jedną kadź. Maszyny napędzane były wodą doprowadzaną specjalnie wybudowanym kanałem na przełomie XVI/XVII w. Pod koniec XIX w. papiernię rozbudowano o nowe skrzydło oraz przebudowano murowany dom mieszkalny z drewnianą werandą i niewielkim ogrodem. Powstały również murowane budynki o konstrukcji ryglowej wokół dziedzińca. Na przełomie XIX/XX wieku zainstalowano turbinę wodną, a kanał o długości 1100 m zaopatrzony został w żelbetonowy jaz ruchomy z zasuwami, próg przelewowy oraz upust z zasuwą. W latach 20-tych XX w. papiernię zamieniono na młyn zbożowy, w skrzydle zachodnim była piekarnia.

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego powiatu. Analiza szans i zagrożeń.

SILNE STRONY	SŁABE STRONY
<ul style="list-style-type: none"> - atrakcyjne położenie powiatu pod względem krajobrazowym, - żywa tradycja kaszubska, - znaczne rozpoznanie zasobów dziedzictwa kulturowego z terenu powiatu, - duża ilość obiektów zabytkowych, - Kaszubski Park Krajobrazowy, - duża ilość szlaków pieszych i rowerowych - promocja zasobów dziedzictwa kulturowego powiatu. 	<ul style="list-style-type: none"> - brak aktualnych planów zagospodarowania przestrzennego gmin, - brak wypracowanych programów wspierania ochrony zabytków, - niewystarczająca świadomość społeczna o konieczności należytego dbania o zabytki, - zły stan techniczny obiektów zabytkowych.
SZANSE	ZAGROŻENIA
<ul style="list-style-type: none"> - rozwój turystyki i agroturystyki, - poszerzenie tras turystycznych i szlaków o miejsca i obiekty zabytkowe, - rozbudowa baz turystycznych z wykorzystaniem obiektów i obszarów o wartościach historycznych i kulturowych, - uwzględnienie potrzeb ochrony w studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin, 	<ul style="list-style-type: none"> - samowolne działania na zabytkach bez uzgodnień konserwatorskich, - brak gotowych projektów budynków mieszkalnych i gospodarczych nawiązujących do miejscowej tradycji, które można by było wykorzystać przy realizacji kolejnych inwestycji.

<ul style="list-style-type: none"> - dofinansowania z budżetów samorządowych na odnowę obiektów zabytkowych, - pozyskiwanie funduszy na prace remontowe, konserwatorskie czy renowacyjne przy zabytkach ze środków Unii Europejskiej.	
--	--

7. Założenia programowe

Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kartuskiego ma służyć ochronie, sukcesywnej rewaloryzacji i wykorzystaniu lokalnych zasobów dziedzictwa kulturowego do różnych dziedzin życia społecznego.

Ramy programowe Programu Opieki wyznaczają tezy problemowe, wskazujące na:

- umożliwienie finansowania i racjonalnego wykorzystania środków finansowych na utrzymanie krajobrazu kulturowego oraz ratowanie obiektów o szczególnych wartościach historycznych,
- wspieranie i kreowanie różnorodnych form i metod umożliwiających ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami – stymulowanie zasad partnerstwa oraz odpowiedzialności właścicieli obiektów o podstawowym znaczeniu dla dziedzictwa kulturowego na terenie powiatu kartuskiego,
- podnoszenie walorów zabytkowych i wykorzystanie ich w promocji kultury i dla rozwoju turystyki w powiecie, a zwłaszcza jako czynnika wpływającego na rozwój gospodarczy powiatu,
- umożliwienie kreowania i realizowania lokalnych projektów związanych z kompleksowymi pracami konserwatorskimi i restauratorskimi oraz chroniącymi krajobraz kulturowy dla osiągnięcia zauważalnych i wymiernych efektów jakościowej zmiany,
- kreowanie modelu odpowiedzialności za zasoby dziedzictwa kulturowego w powiecie wśród mieszkańców i we władzach samorządowych,
- wspieranie aktywności lokalnej w działaniach mających na celu poszanowanie dziedzictwa kultury mniejszości narodowych,
- poszukiwanie i wspieranie projektów związanych z kreowaniem i wdrażaniem nowych form opieki nad zabytkami i ich promocji (np. szlaki turystyczno-historyczne, ożywianie zabytków),
- włączenie kultury i dziedzictwa kulturowego w obszar interwencji i wsparcia zgodnie z zasadami planowania i wdrażania programów prorozwojowych, stosownie do oczekiwań mieszkańców powiatu poprzez uznanie znaczenia dziedzictwa kulturowego w rozwoju społeczno-ekonomicznym powiatu kartuskiego.

Celem strategicznym *Programu Opieki Nad Zabytkami Powiatu Kartuskiego na lata 2023-2026* jest:

Zachowanie i odnowa dziedzictwa kulturowego służąca budowaniu tożsamości mieszkańców oraz rozwojowi gospodarczemu powiatu

Metodą do realizacji tak określonego celu będzie:

Jakościowe i ilościowe powiększenie form ochrony zabytków i opieki nad zabytkami stosowanych przez władze powiatu przy wykonywaniu zadań własnych realizowanych na rzecz lokalnego środowiska: infrastruktury podstawowej, społecznej oraz lokalnej społeczności (zasobów ludzkich).

Cel będzie realizowany w ramach trzech Priorytetów:

- I. OCHRONA KRAJOBRAZU KULTUROWEGO POWIATU**
- II. ZARZĄDZANIE DZIEDZICTWEM KULTUROWYM POWIATU**
- III. DZIEDZICTWO ŻYWE – PROMOCJA EDUKACJA I DOKUMENTACJA WALORÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO POWIATU**

Priorytet I: OCHRONA KRAJOBRAZU KULTUROWEGO POWIATU	
kierunki działań	zadania
<p>1. Świadome kształtowanie struktur przestrzennych w oparciu o przesłanki historyczne</p> <p>2. Ochrona charakterystycznych elementów krajobrazu kulturowego powiatu</p> <p>3. Rozszerzenie zasobu i ochrony środowiska kulturowego powiatu</p>	<ul style="list-style-type: none"> • konsekwentne wdrażanie zapisów dokumentów programowych w odniesieniu do zabytków i krajobrazu kulturowego powiatu, • egzekwowanie zapisów dotyczących działalności inwestycyjnej na obszarach objętych ochroną określonych w dokumentach programowych odnoszących się do zabytków (głównie w zakresie wysokości zabudowy, jej charakteru i funkcji), • walka z samowolami budowlanymi na obszarach objętych ochroną konserwatorską, • wystąpienie do wojewódzkiego konserwatora zabytków z wnioskiem o wpisanie do rejestru zabytków wskazanych w programie opieki cennych obiektów zabytkowych • utworzenie parku archeologicznego poświęconego zabytkom archeologicznym związanym z regionem
Priorytet II: ZARZĄDZANIE DZIEDZICTWEM KULTUROWYM POWIATU	
kierunki działań	zadania
<p>1. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych</p> <p>2. Podejmowanie działań umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami</p>	<ul style="list-style-type: none"> • opracowanie projektów rewaloryzacji przestrzeni publicznych we współpracy z gminami, • podejmowanie starań o uzyskanie środków zewnętrznych na rewaloryzację zabytków będących własnością powiatu, • prowadzenie prac remontowo-konserwatorskich przy obiektach zabytkowych stanowiących własność powiatu (w ramach opracowanego planu remontów), • rewaloryzacja zespołów zabytkowej zieleni – parków stanowiących własność powiatu (w ramach opracowanego planu rewaloryzacji), • dofinansowanie prac rewaloryzacyjnych przy obiektach nie będących własnością powiatu poprzez udzielanie dotacji na prace remontowo-konserwatorskie przy zabytkach ruchomych i nieruchomych na podstawie stosownej uchwały, wspieranie działań związanych z zabezpieczeniem obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą (montaż instalacji przeciwpożarowej i alarmowej, zabezpieczeń przeciw włamaniom, znakowanie i ewidencjonowanie zabytków ruchomych itp.), • opracowanie planu systematycznych kontroli stanu utrzymania i sposobu użytkowania obiektów zabytkowych znajdujących się w zasobach powiatowych, • współpraca z urzędami pracy w zakresie prowadzenia bieżących prac pielęgnacyjnych, porządkowych i zabezpieczających na terenach objętych ochroną, • szkolenie osób bezrobotnych w rzemiosłach związanych z tradycyjną sztuką budowlaną,

	<ul style="list-style-type: none"> • wsparcie utrzymywania na rynku pracy zanikających rzemiosł i zawodów, • wspieranie rozwoju gospodarstw agroturystycznych w zabytkowych obiektach budownictwa drewnianego oferujących wypoczynek i rozrywkę (regionalne potrawy, zwyczaje itp.) oparte na miejscowych tradycjach, • wspieranie rozwoju regionalnych izb pamięci muzeów, wystaw itp.
Priorytet III: DZIEDZICTWO ŻYWE – PROMOCJA EDUKACJA I DOKUMENTACJA WALORÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO POWIATU	
kierunki działań	zadania
<ol style="list-style-type: none"> 1. Popularyzacja dziedzictwa kulturowego powiatu 2. Edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym 3. Specjalistyczne rozpoznanie badawcze poszczególnych obiektów, zespołów oraz obszarów zabytkowych związane z przygotowywanym lub realizowanym procesem inwestycyjnym 4. Promocja dziedzictwa kulturowego 	<ul style="list-style-type: none"> • udostępnienie informacji o zabytkach powiatu na stronie internetowej powiatu, • utworzenie powiatowego systemu informacji i promocji (bazy danych) środowiska kulturowego, • opracowanie <i>mapy zabytków powiatu</i>, jako atrakcyjnej graficznie formy promocji, ułatwiającej dotarcie do wszystkich elementów dziedzictwa kulturowego. • organizacja i wspieranie realizacji konkursów, wystaw i innych działań edukacyjnych, • inicjowanie i organizacja obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa na obszarze powiatu, • wydawanie i wspieranie publikacji (w tym folderów promocyjnych, przewodników) poświęconych problematyce dziedzictwa kulturowego powiatu, • popularyzacja dobrych realizacji konserwatorskich i budowlanych przy zabytkach, popularyzacja dobrych praktyk projektowych przy zabytkach, a także zagospodarowaniu obszarów oraz terenów cennych kulturowo, przyrodniczo i krajobrazowo, • wprowadzenie i upowszechnienie tematyki ochrony dziedzictwa kulturowego do systemu edukacji przedszkolnej i szkolnej poprzez wspieranie i organizowanie zajęć. • wykonywanie i wspieranie opracowywania prac studialnych (studia historyczno-urbanistyczne, studia krajobrazowe, katalogi typów zabudowy regionalnej i detalu architektonicznego), • wykonywanie inwentaryzacji architektoniczno-konserwatorskiej zagrożonych obiektów zabytkowych. • opracowanie szlaków turystycznych (pieszych, rowerowych, samochodowych) wykorzystujących walory środowiska kulturowego i zabytki archeologiczne, • umieszczanie tablic informacyjnych i znaków „zabytek prawem chroniony” w odniesieniu do zabytków nieruchomych i archeologicznych

8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami

8.1. Instrumenty prawne

Problematyka zachowania dziedzictwa kulturowego zostanie uwzględniona przez władze powiatu przy uchwalaniu prawa miejscowego. W chwili obecnej w obiegu prawnym jest Uchwała Rady Powiatu Kartuskiego nr VI/51/2011 z dnia 12 maja 2011 r. Rady Powiatu Kartuskiego w sprawie zasad i trybu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach nieruchomych i ruchomych wpisanych do rejestru zabytków, znajdujących się na obszarze powiatu kartuskiego, sposobu jej rozliczania i kontroli wykorzystania (Dz. Urz. Woj. Pom. z 2011 r., Nr 81, poz. 1726).

Powiat nie jest właścicielem obiektów zabytkowych, wskazanych do wpisania do rejestru zabytków. Zaplanowano działania wspierające właścicieli w staraniach o wpisanie wartościowych obiektów do rejestru zabytków województwa pomorskiego.

8.2. Instrumenty koordynacji

Realizacja Programu wymaga współpracy z instytucjami ochrony zabytków różnych szczebli, w tym współpracy z Muzeum Kaszubskim w Kartuzach, Kaszubskim Parkiem Krajobrazowym z siedzibą w Kartuzach oraz diecezją pelplińską, gdańską i parafiami z terenu powiatu kartuskiego.

8.3. Instrumenty finansowe

Podstawowym narzędziem finansowym będą dotacje celowe udzielane na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (na podstawie obowiązującej Uchwały Rady Powiatu Kartuskiego nr VI/51/2011 z dnia 12 maja 2011 r. Rady Powiatu Kartuskiego w sprawie zasad i trybu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach nieruchomych i ruchomych wpisanych do rejestru zabytków, znajdujących się na obszarze powiatu kartuskiego, sposobu jej rozliczania i kontroli wykorzystania).

Planowane jest również wykorzystanie funduszy unijnych, funduszy rządowych w ramach programu „Polski Ład dla kultury” - Rządowy Program Odbudowy Zabytków oraz dofinansowań samorządu województwa pomorskiego.

Samorząd zamierza ubiegać się o dofinansowanie na realizację projektów miękkich związanych z rozwojem zasobów ludzkich lub rozwojem obszarów wiejskich: na szkolenia, promocję, współpracę międzynarodową, tworzenie lokalnych oraz regionalnych produktów i marek turystycznych, tworzenie miejsc pracy związanych z dziedziną kultury, turystyki i edukacji. W tym wypadku, gdy wkład własny stanowi niewielki procent w stosunku do przyznawanych grantów (od 1,5 do 15 %), pozyskane środki będą w znaczący sposób wpływały na zwiększenie możliwości operacyjnych Powiatu.

8.4. Instrumenty społeczne

W działaniach Powiatu przewidywane jest prowadzenie działań z zakresu współpracy i współdziałania z właścicielami oraz użytkownikami zabytków (władzami kościelnymi i parafiami, osobami fizycznymi oraz spółkami), a także edukacja i informacja odnośnie dziedzictwa kulturowego powiatu kartuskiego.

8.5. Instrumenty kontrolne

Zadania sformułowane w niniejszym programie przewidują stosowanie monitoringu jego realizacji w postaci monitoringu stanu środowiska kulturowego.

9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami

Za monitorowanie realizacji *Programu Opieki nad Zabytkami* odpowiada Zarząd Powiatu Kartuskiego, który co dwa lata będzie przedstawiał Radzie Powiatu w Kartuzach sprawozdanie z realizacji programu.

Kryteria prowadzenia oceny realizacji programu opieki:

- poziom (w zł) wydatków budżetu powiatu na ochronę i opiekę nad zabytkami,
- liczba i długość (w km) utworzonych szlaków turystycznych i ścieżek rowerowych,
- liczba zrealizowanych konkursów, wystaw i działań edukacyjnych na terenie powiatu,
- liczba przygotowanych/wydanych wydawnictw (w tym folderów promocyjnych, przewodników),
- liczba szkoleń/liczba osób biorących udział w szkoleniach związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego.

10. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami

10.1. Publiczne źródła finansowania

W celu właściwej i skutecznej ochrony zasobów kulturowych wykorzystane zostaną środki możliwe do zabezpieczenia z budżetu powiatu na ten cel, jak również w miarę możliwości prowadzone będą programy czerpiące z budżetów innych publicznych źródeł, tj.: Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji oraz województwa pomorskiego.

I. Powiat Kartuski: w budżecie powiatu co roku zabezpieczane będą środki na zadania wynikające z niniejszego dokumentu m.in. na podstawie Uchwały nr VI/51/2011 Rady Powiatu Kartuskiego z dnia 12 maja 2011 r. w sprawie zasad i trybu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach nieruchomych i ruchomych wpisanych do rejestru zabytków, znajdujących się na obszarze powiatu kartuskiego, sposobu jej rozliczania i kontroli wykorzystania.

II. Fundusze Samorządu Województwa Pomorskiego

Na podstawie Uchwały Nr 33/III/14 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 8 grudnia 2014 roku (Dz. Woj. Pom. z 13 stycznia 2015 r., poz. 55) w sprawie określenia zasad udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych na obszarze województwa pomorskiego, Samorząd Województwa Pomorskiego przyznaje co roku dotacje celowe na prace przy zabytkach objętych ochroną konserwatorską na podstawie wpisu do rejestru zabytków województwa pomorskiego.

Dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków może obejmować nakłady konieczne na:

- 1) sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich;
- 2) przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych;
- 3) wykonanie dokumentacji konserwatorskiej;
- 4) opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich;
- 5) wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami prawa budowlanego;
- 6) sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrz;
- 7) zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku;
- 8) stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenia w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku;
- 9) odnowienie lub uzupełnienie tynków i detali architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego budynku kolorystyki;
- 10) odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności;

- 11) odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych odrzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych;
- 12) modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe lub przynależności;
- 13) wykonanie izolacji przeciwwilgociowej;
- 14) uzupełnienie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomości o własnych formach krajobrazowych;
- 15) działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu;
- 16) zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru, o których mowa w pkt. 7 – 15;
- 17) zakup i montaż instalacji przeciwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

Dotacja może być udzielona na dofinansowanie nakładów koniecznych na wykonanie w danym roku budżetowym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych.

Dotacja może być udzielona w zależności od środków zaplanowanych w budżecie Województwa Pomorskiego, w wysokości do 50% nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków.

W szczególnych przypadkach, jeżeli zabytek:

- 1) posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową;
  - 2) wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych;
  - 3) jeżeli stan zachowania zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy nim
- dotacja może być udzielona do wysokości 100% nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.

Wnioski o dotację należy składać do dnia 30 października każdego roku poprzedzającego rok realizacji prac lub robót.

III. Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków

Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku co roku przyznaje dotacje na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków usytuowanym na terenie województwa pomorskiego.

IV. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego¹⁹⁸:

W ramach prowadzonych przez MKiDN programów mogą być dofinansowywane zadania z zakresu kultury i ochrony zabytków.

1. Program „Ochrona zabytków”: celem jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomości i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.
2. Program „Wspieranie działań muzealnych”: celem jest wspieranie działalności w zakresie opieki konserwatorskiej nad muzealiami, archiwaliami i księgozbiorami, a także - prezentacji zbiorów w postaci atrakcyjnych poznawczo projektów wystawienniczych i wydawniczych.
3. Program „Kultura ludowa i tradycyjna”: celem jest wspieranie zjawisk związanych ze spuścizną kultur tradycyjnych, transformacjami (przekształceniami i przemianami) poszczególnych elementów oraz współczesnymi kontekstami ich występowania.

¹⁹⁸ <http://www.mkidn.gov.pl/pages/strona-glowna/finansowanie-i-mecenat/programy-ministra/programy-mkidn-2019.php>, [strona Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, dostęp 30.12.2022 r.];

4. Program „Ochrona zabytków archeologicznych”: celem jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentację zasobów dziedzictwa archeologicznego oraz

5. Program „Wspieranie działań muzealnych”: celem jest wspieranie działalności w zakresie opieki konserwatorskiej nad muzealiami, archiwaliami i księgozbiorami, a także - prezentacji zbiorów w postaci atrakcyjnych poznawczo projektów wystawienniczych i wydawniczych.

Ministerstwo ogłasza co roku na swojej stronie internetowej (www.mkidn.gov.pl) rozpoczęcie naboru wniosków. Każdego roku termin naboru wyznaczony jest do 31 stycznia.

V. Fundusz kościelny Ministerstwa Finansów¹⁹⁹

Kościelne osoby prawne mogą co roku ubiegać się o przyznanie dotacji z Funduszu Kościelnego na realizację w zadań z zakresu konserwacji i remontów obiektów sakralnych i kościelnych o wartości zabytkowej. Dotacje na wspomniany cel przeznaczane są na remonty i prace konserwatorskie zabytkowych obiektów sakralnych (w szczególności: remonty dachów, stropów, ścian i elewacji, osuszanie i odgrzybianie, izolację, remonty i wymianę zużytej stolarki okiennej i drzwiowej, instalacji elektrycznej, wodnej, kanalizacyjnej, odgromowej). W szczególnie uzasadnionych przypadkach może nastąpić finansowanie z Funduszu Kościelnego remontu ruchomego wyposażenia obiektów sakralnych (takich jak np.: instrumenty muzyczne, dzwony) oraz stałych elementów wystroju wnętrz (takich jak np.: ołtarze, polichromie, freski, posadzki).

10.2. Środki pomocowe

Powiat Kartuski zamierza korzystać z dostępnych dla samorządów środków Unii Europejskiej w ramach różnych programów pomocowych, a także pomagać innym beneficjentom w pozyskiwaniu środków na cele związane z ochroną dóbr kultury, któremu służy Oś priorytetowa 8 „Konwersja”: celem programu jest rewitalizacja zdegradowanych terenów miast, renowacja zabytków ważnych dla rozwoju turystyki oraz tworzenie publicznej infrastruktury turystycznej. Finansowana będzie kompleksowa rewitalizacja wybranych zdegradowanych obszarów miast przez aktywizację społeczną i zawodową mieszkańców oraz odbudowę infrastruktury publicznej, w tym m.in. dostosowanie budynków do funkcji społecznych, kulturalnych i edukacyjnych, remont budynków komunalnych, wspólnot mieszkaniowych i spółdzielni wraz z zagospodarowaniem otoczenia, przestrzeni publicznych, w tym parków i skwerów, remonty dróg; prace restauratorskie lub konserwatorskie zabytków oraz ich adaptację do nowych funkcji publicznych, tworzenie i rozwój publicznej infrastruktury turystycznej o znaczeniu regionalnym lub ponadregionalnym (m.in. przystanie i pomosty służące turystyce wodnej, przenoski, szlaki wodne, trasy rowerowe, wraz z oznakowaniem). Co roku organizowany jest nabór wniosków w ramach realizacji Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Pomorskiego na lata 2021-2027.

¹⁹⁹ <https://www.gov.pl/web/mswia/fundusz-koscielny> [strona Ministra Finansów, dostęp: 30.12.2022 r.].

11. Realizacja i finansowanie przez powiat zadań z zakresu ochrony zabytków

Lp.	Zadanie z Programu Opieki nad Zabytkami	Wydział lub jednostka organizacyjna koordynująca zadanie	Okres realizacji
1.	Prowadzenie prac remontowo-konserwatorskich przy obiektach zabytkowych stanowiących własność powiatu: - prace konserwatorskie i remontowe przy budynku Starostwa Powiatowego w Kartuzach, ul. Dworcowa 1, Kartuzy, - bieżąca konserwacja i utrzymanie zespołu dworsko-parkowego w Kobysewie – Dom Pomocy Społecznej w Kobysewie	Wydział Rozwoju, Inwestycji, Remontów I Zamówień Publicznych/ Konserwator Zabytków Powiatu Kartuskiego Dom Pomocy Społecznej w Kobysewie	2023-2026 2023-2026
2.	Dofinansowywanie prac rewaloryzacyjnych przy obiektach nie będących własnością powiatu poprzez udzielanie dotacji na prace remontowo-konserwatorskie przy zabytkach ruchomych i nieruchomych na podstawie uchwały Rady Powiatu w sprawie zasad i trybu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach nieruchomych i ruchomych wpisanych do rejestru zabytków (w tym wspieranie działań związanych z zabezpieczeniem obiektów zabytkowych)	Konserwator Zabytków Powiatu Kartuskiego	2023-2026
3.	wspieranie rozwoju regionalnych izb pamięci, muzeów, wystaw itp.	Wydział Edukacji, Kultury i Promocji	2023-2026
4.	wspieranie i współpraca z gminami w zakresie organizowania konkursów, wystaw i innych działań edukacyjnych	Wydział Zdrowia, Bezpieczeństwa I Współpracy Z Organizacjami Pozarządowymi	2023-2026
5.	wspieranie i współpraca z gminami w zakresie inicjowania i organizacji obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa na obszarze powiatu	Konserwator Zabytków Powiatu Kartuskiego	2023-2026
6.	wydawanie i wspieranie działań związanych z wydawaniem publikacji (w tym folderów promocyjnych, przewodników) poświęconych problematyce dziedzictwa kulturowego powiatu	Wydział Edukacji, Kultury i Promocji	2023-2026
7.	wspieranie i współpraca z gminami w zakresie wprowadzenia i upowszechniania tematyki ochrony dziedzictwa kulturowego do systemu edukacji przedszkolnej i szkolnej poprzez wspieranie i organizowanie zajęć edukacyjnych	Wydział Zdrowia, Bezpieczeństwa I Współpracy Z Organizacjami Pozarządowymi	2023-2026
8.	opracowanie szlaków turystycznych (pieszych, rowerowych, samochodowych) wykorzystujących walory środowiska kulturowego i zabytki archeologiczne	Wydział Kultury	2023-2026
Razem przewidywane wydatki w latach 2023-2026			